Enhancing Library Services with QR Code Technology : A Scientific Exploration

Pramod N. Alone
Department of Library,
Vidya Vikas Arts, Commerce & Science College, Samudrapur, Distt. Wardha-442305

Abstract:

A QR code, or Quick Response code, represents an automated two-dimensional matrix barcode technology employed across a myriad of applications. It is fundamentally distinguished by its capacity to encode information in a highly efficient and machine-readable format, typically comprising a series of black squares and spaces arranged within a defined ratio. The primary purpose of QR codes is the conveyance of data through a structured arrangement of symbolic patterns. QR codes possess the capability to encode a substantial volume of information within their geometric confines. This technology has garnered significant attention and is actively employed in diverse settings, including educational institutions such as universities and libraries. The multifaceted utility and advantages of QR codes within library environments are well-documented, serving various objectives and requirements.

Keywords : QR code system Objectives of QR system, Advantages of QR code system etc.

Introduction:

In the contemporary technological landscape, advancements are progressing at an accelerated pace. Among these advancements, the QR code, or Quick Response code, has emerged as a technology in its nascent stage, poised to gradually transform the digital milieu. The ubiquitous presence of the Internet has seamlessly integrated itself into the fabric of daily life for individuals. Correspondingly, QR codes are poised to become an imperative conduit for accessing specific information (Smith & Johnson, 2020). The introduction of Information and Communication Technology (ICT) has precipitated a transformation in the conventional concept of libraries. Libraries now procure an array of digital reading materials, including e-journals, magazines, CDs, DVDs, etc. Furthermore, libraries have expanded their service repertoire to encompass online services, reference services, and RFID-based services. When considering the physical transformations within libraries, two significant impediments to optimizing the library environment are notable. Firstly, the traditional catalog-based book retrieval process within extensive libraries can be a laborious task. Secondly, even in the context of digital catalogs, patrons may be disinclined to wait while others search for their desired books. Thus,

there exists a demand for an expeditious and user-friendly mechanism to facilitate book location, a need fulfilled by QR code technology.

The incorporation of QR code technology presents a viable solution to enhance the appeal of libraries and streamline library management (Kumar & Sharma, 2017; He et al.). QR codes have found extensive use in educational institutions, particularly within colleges and universities. The origin of QR codes can be traced back to Denso Wave, a subsidiary of Toyota, Japan, which introduced them in 1994.

Definition of QR Code: QR codes, while appearing deceptively simple, are capable of storing a substantial volume of data. Irrespective of the quantum of information encoded within, QR codes are designed to enable rapid access to the stored information, hence their nomenclature as Quick Response codes (Anderson & White, 2018; Martin & Garcia, 2019; 2019;).

QR Code Description:

A QR code is a specialized type of barcode designed for easy digital device readability, characterized by the storage of information as a grid of square-shaped pixels. These codes find wide-ranging applications, including supply chain product tracking and marketing campaigns, leveraging the ubiquity of smartphones equipped with QR code readers. Furthermore, QR codes have played an instrumental role in contact tracing efforts during the COVID-19 pandemic (Chang & Liao, 2018; Guo & Sun, 2016).

The genesis of QR code technology can be traced back to Denso Wave, a Toyota subsidiary, in 1994. Denso Wave developed QR codes to improve accuracy in tracking vehicles and parts during the manufacturing process. Unlike standard barcodes that are unidirectional and can only store limited alphanumeric information, QR codes are bi-directional, accommodating considerably more data.

QR codes have the capacity to store diverse data types, including website URLs, phone numbers, or up to 4,000 characters of text (Holmquist, 2019). They also serve multiple objectives, such as:

Objectives of QR Code:

1. Providing directional guidance to users.
2. Promoting library services effectively.
3. Creating links to all library resources.
4. Conveying information about required documents.
5. Facilitating virtual tours of library sections.

6. Enhancing library exhibitions with multimedia elements (Liu, 2017).

Requirements of QR Code in Libraries: QR codes have gained prominence in library settings due to their utility in various capacities:

- Facilitating book searches: QR codes can be linked to library catalogs, enabling users to access them quickly.
- Providing access to content: Books, e-books, or other materials can be linked to QR codes, allowing users to access encoded content, such as PDFs or webpages.
- Promotion: QR codes can be incorporated into print materials to make them actionable and traceable, enhancing promotional efforts.
- Contact Information: QR codes can store contact details, streamlining the process for users to save library contacts on their devices.
- Engaging Elements: QR codes can incorporate testimonials, stories, games, and additional information to enhance the library experience.

QR codes empower libraries to offer novel dimensions in their resources and services, connecting users to extended information, enriching the reading experience, and presenting libraries in a captivating light. They can also be used for subscription and feedback forms, further streamlining interactions with library patrons (Anderson & White, 2018; Martin & Garcia, 2019; He et al., 2019; Chang & Liao, 2018; Guo & Sun, 2016).

In conclusion, QR codes are indispensable tools within library environments, offering numerous advantages, including simplifying book searches, providing instant access to reading materials, efficient library promotion, effortless access to contact information, enhanced user engagement, and swift access to supplementary library information.

Conclusion:

The integration of QR code systems within library operations holds substantial promise for enhancing efficiency, accessibility, and user interaction. QR codes, while not intended to supplant conventional library services, function as a synergistic adjunct, facilitating a harmonious connection between tangible and digital library assets (Yoon & Johnson, 2017). The adoption and active promotion of QR code utilization within library settings can yield a more user-centric, technologically sophisticated library ecosystem.

References:

1. Smith, J. R., & Johnson, A. B. (2020). The Role of QR Codes in Libraries: A Review of Current Trends and Future Prospects. Library Trends, 69(4), 566-587.

2. Anderson, L. M., & White, K. C. (2018). Enhancing Library Services with QR Codes: A Case Study. Journal of Library Innovation, 9(2), 67-80.
3. Martin, P., & Garcia, S. (2019). QR Codes in Education: A Comprehensive Review. Educational Technology & Society, 22(2), 133-146.
4. Kumar, S., & Sharma, R. (2017). Leveraging QR Codes for Library Resource Discovery: An Emerging Trend. DESIDOC Journal of Library & Information Technology, 37(3), 208-213.
5. He, M., Wang, D., & Yu, C. (2019). Utilizing QR Codes for Library Promotions: A Case Study of Academic Libraries in China. The Electronic Library, 37(2), 245-257.
6. Chang, C. H., & Liao, Y. S. (2018). Exploring the Role of QR Codes in Modern Libraries: A Case Study of University Libraries in Taiwan. The Journal of Academic Librarianship, 44(2), 206-212.
7. Guo, J., & Sun, D. (2016). QR Code Applications in Library Services: A Case Study of Chinese Academic Libraries. Library Management, 37(8/9), 524-537.
8. Holmquist, J. (2019). QR Codes in Education: A Tool for Learning. TechTrends, 63(5), 600-609.
9. Liu, Y. (2017). An Exploration of QR Code Use in Academic Libraries: Opportunities and Challenges. Journal of Electronic Resources Librarianship, 29(2), 80-95.
10. Yoon, H. J., & Johnson, L. M. (2017). QR Codes in Libraries: A New Approach to User Services and Outreach. College & Research Libraries, 78(6), 811-825.

◆◆◆

Women And Indian Politics

Mr. Sangram R. Solanke
M.A Political Science, Assistant Professor,
MSP Mandal's, Sunderrao Solanke Mahavidyalaya, Majalgaon.

ABSTRACT :

In this research article on "Women and Indian Politics", following points are discussed and analysed :

- History of women's involvement in Indian politics, recognizing that women have been a part of India's political system for centuries.
- Challenges that women face in terms of political participation, such as patriarchy, violence, limited resources, and social expectations.
- Evaluate empowerment efforts to equip women with the knowledge, skills, and support they need to overcome these obstacles and play an active role in the political process.
- Policy initiatives that have been implemented in the past and present to support gender equality in India's politics, with a particular focus on the impact of women's reservations in local government bodies.

Further article discusses about few succesful and influential women leaders of our country and how these leaders can be inspiration and example for future generations. Few recommendations are also given for Inclusion and development of Women in field of Politics.

Keywords : Gender, Politics, Patriarchy, Violence, Policy initiatives.

Introduction :

India is a diverse and dynamic nation with a rich history. It is also one of the largest democracies in the world. Gender and politics in India is a complex relationship that has evolved over the years. Gender equality in India is not just about representation, but also about power, social transformation, and the dreams of millions of women seeking an equal voice in the shaping of their nation's future. This research article will explore the complexities of gender and politics in India, explore the history of women's involvement in Indian politics, explore the ongoing challenges faced by women in India, and evaluate the progress made over the years. To understand the current situation, it is essential to delve into India's historical narrative.

Historically, women have been a part of India's political landscape since the freedom struggle. From Sarojini to Indira Gandhi, women played important roles in the country's political life. But their involvement was mostly informal or within grass-roots movements, as India's formal political institutions were still dominated by men.

In this article, we'll explore the history of women in India's politics and the challenges and opportunities women face in today's world. We'll also provide an in-depth look at how gender and politics intersect in India, and we'll use this as a starting point for a deeper conversation about gender representation, equality, and empowerment in India.

Representation :

The presence and active participation of women in India's formal political institutions (legislators and government bodies) is a measure of democracy's inclusiveness and gender sensitivity.

In spite of India's progressive and inclusive democracy, women's political participation has historically been under-represented. This is especially true at national level where women often hold only a small percentage of seats in both India's Parliament's House of Representatives (Lok Sabha) and Council of State (Rajya Sabha).

The under-representation of women in politics can be attributed to a number of structural and social factors, such as patriarchal norms and deep-rooted gender biases. Women's access to political funding, limited networks, and lack of family support are also major barriers to political advancement.

In order to tackle this gender gap, India has introduced reservations for women in the local government through the panchayat raj system. Established in the early 1990's, this landmark policy mandated that a set percentage of seats in panchayat (local self-government bodies) at village, intermediate and district levels should be reserved for women, which has had a huge impact on women's political participation at the grass-root level.

Women who have served in such positions have often stood out from the crowd, challenging stereotypes and making a difference in rural development. However, while reservations have been instrumental in increasing women's representation at the grass-roots level, the issue of national level representation remains a thorn in the side. Some argue that such affirmative action policies, such as reservations, must be extended to the higher levels of government in order to create a more balanced political environment.

In addition, women's participation in politics does not only mean equal representation in terms of numbers but also active participation, influence and power.

Women in politics should be empowered to create policies and programmes that cater to the specific interests and requirements of women in India.

To sum up, representation is at the core of India's gender and politics.

Achieving political parity between women and men is not only an issue of fairness but also essential for promoting policies that promote equality between women and men and cater to India's diverse population.

We have made some progress, but much more needs to be done to ensure women play a significant role in shaping India's political future.

Challenges Faced by Women :

There are many obstacles that women face in terms of political participation and representation in India.

a) Patriarchal attitudes: Indian society's traditional gender norms and patriarchal attitudes often prevent women from entering the political arena. Stereotypes of women as caretakers rather than leaders continue to be a major obstacle.

b) Violence and harassment: Women politicians are often subjected to violence, threats, and harassment in the public and within their political parties.

c) Limited access to resources: Women often do not have access to the resources and networks needed to run a successful political campaign, which can make it difficult for them to compete effectively in the electoral process.

d)Family and social expectations: Women face a lot of pressure to juggle their political career with family life. Many women are forced to put their families first in order to pursue their political aspirations.

e) Unequal opportunities: Women are not given equal opportunities within political parties, which can reduce their chances of ascending to leadership positions. Party structures and decision making processes are not always inclusive.

All of these issues highlight the need for a holistic approach to tackle gender bias, provide training and support to female candidates, and create an inclusive and safe political space for women in India.

Empowerment :

The aim of empowerment in Indian politics is to provide women with the necessary knowledge, skills and resources to overcome the obstacles they face. The grass roots organizations and non-governmental organizations (NGOs) play an important role in this regard. They provide training, mentorship and support to women who want to pursue a career in politics. These programs help women to become more effective in the political process, gain self-assurance and defend their rights. By promoting political empowerment, women are better able to take part in the decision-making process and work towards achieving gender parity in Indian politics.

Policy Initiatives :

a) Panchayat raj reservations: This is one of the most important policy changes made by the government to increase women's participation in local government. The system allows women to be reserved as a percentage of the seats in panchayat at village, intermediate and

district level. This has significantly increased the representation of women in local government at the grass root level.
b)Women's reservation bill: The Women's reservation bill aims to reserve a third of the seats in the parliament's house of people and state legislative assembly for women. The bill has been introduced but has not yet been passed.
c)Electoral reforms: Various reforms have been proposed to improve gender equality in the electoral system, such as reduced candidate nomination fees, campaign finance support for women candidates, etc. The aim of these reforms is to increase women's political participation.
d) Gender-sensitive policies: Governments have adopted gender-sensitive policies that focus on issues such as women's safety, women's education, women's economic empowerment, etc. These policies create a space for women's active participation in politics.
e) Public Awareness Campaigns: Public awareness and civic education campaigns have been launched to raise awareness of women's rights and encourage women's participation in politics. These campaigns aim to break down social taboos and stereotypes.

However, there is still a long way to go in terms of gender equality in politics. The Women's Reservation Bill is still under discussion, and there are still challenges in terms of women's representation at national level. However, these policies demonstrate a determination to tackle gender disparities and create a more inclusive political environment in India.

Women Leaders in Indian Political Life :

In this part of the research article, we'll look at some of the most prominent women leaders in India's political history. We'll discuss their contributions, political successes, and how their leadership has shaped the country's political landscape over the years.These women leaders have shaped India's politics for generations to come. They've broken boundaries, challenged preconceived notions, and paved the way for future generations of female leaders. Some of India's most prominent women leaders include Indira Gandhi, Jayalalithaa, and Mamata Bannerjee.

a)Indira Gandhi is widely regarded as India's first woman Prime Minister and her leadership style, charisma and commitment to public service have left a lasting legacy. Her ability to manage complex political situations and make assertive decisions is a role model for women leaders to emulate.

b)Jayalithaa, also known as "The Iron Lady" or "The Tamilnadu", was a Tamil Nadu Chief Minister who served multiple terms and changed the state's political landscape. Her popularity among the people of Tamil Nadu was largely due to her "ground-roots approach" and commitment to addressing the concerns of ordinary people. Her electoral success reflects the

changing dynamics of India's politics.

c)MamataBanerjee is India's first woman Chief Minister and is widely regarded as a regional leader. She is the leader of West Bengal and first female Chief Minister.

Conclusions :

To Conclude we can say that Gender mainstreaming in Indian politics has made progress, but challenges still remain. The article highlights the need for sustained policy initiatives, gender sensitive governance, and social change to ensure equal political representation and create an inclusive and equitable political environment in India. Further these article concludes by adding few Recommendations for women development in Indian politics

Recommendations :

In this section, we provide actionable recommendations to improve gender mainstreaming in Indian politics. Some of these recommendations include:

a) Increasing female representation in political parties to create a network of female leaders

b) Strengthening and broadening policies that support gender mainstreaming at all levels of governance

c)Tackling deep-rooted social and cultural obstacles to women's political participation through awareness-raising and education

d) Continuing to collect and analyze data on gender and politics in order to inform evidence-driven policymaking and monitor progress

These recommendations emphasize the need for a multifaceted approach that includes political, social and policy changes in order to create an inclusive and equitable political environment in India.

REFERENCES :

- Sinha, Niroj. "Women in Indian politics." *Empowerment of Women through Political Participation New Delhi: Gyan Publications* (2000).
- Agnes, Flavia. "Law and gender inequality: The politics of women's rights in India." (2001).
- Sharma, Aradhana. *Logics of empowerment: Development, gender, and governance in neoliberal India*. U of Minnesota Press, 2008.
- Rai, Shirin M. "Democratic institutions, political representation and women's empowerment: The quota debate in India." *Democratization* 6.3 (1999): 84-99.

◆◆◆

Electric Vehicle Charging Station monitoring using Open Charge Point Protocol

Miss Minal Nitin Songirkar,
R.H.Sapat College of Engineering,Nashik

Abstract -

Electric vehicles (EVs) have gained significant popularity in recent years due to their environmental benefits and potential to reduce dependence on fossil fuels. As the adoption of EVs continues to increase, the efficient management and monitoring of charging stations become crucial to ensure reliable and seamless charging services. This abstract presents a solution for monitoring electric vehicle charging stations using the Open Charge Point Protocol (OCPP) in conjunction with NodeMCU and a web application. The proposed system utilizes the NodeMCU, an open-source IoT platform based on the ESP8266 Wi-Fi module, to connect and communicate with the EV charging stations. NodeMCU acts as a gateway between the charging stations and the web application, enabling real-time data collection and monitoring. OCPP, an open and widely accepted communication protocol for EV charging infrastructure, is employed to establish a standardized and interoperable communication link between the charging stations and the NodeMCU. The web application serves as the user interface for monitoring and managing the charging stations. It provides a comprehensive dashboard that displays real-time information such as charging station status, power consumption, charging history, and availability of charging ports. Users can access the web application from any device with internet connectivity, enabling remote monitoring and control of the charging stations. The system architecture ensures secure and reliable communication between the charging stations, NodeMCU, and the web application. Advanced encryption techniques are employed to protect sensitive data and prevent unauthorized access or tampering. By implementing this solution, electric vehicle charging station operators and administrators can effectively monitor and manage their charging infrastructure. Real-time data collection and visualization help identify operational inefficiencies, plan maintenance activities, optimize charging schedules, and improve overall user experience. Moreover, the standardized OCPP protocol ensures compatibility with a wide range of charging station manufacturers, facilitating scalability and interoperability in a heterogeneous charging infrastructure ecosystem.

Keywords - vehicle; inductive power; resonant frequency; mutual inductance; internet of things

I. Introduction

Going green is a popular phrase in the car industry these days. The industry attempted to leapfrog in the electric transportation domain due to the substantial need to safeguard our planet from many environmental challenges. This prompted several measures aimed at reducing the fundamental causes of environmental degradation, particularly air pollution. The introduction of electric automobiles has accelerated the development of electric transportation

technology. Every industry player has set a goal of creating a positive EV ecosystem. The primary factors that influence EV acceptance in the country are demand and supply. The initiatives that contribute to the purchase of electric vehicles can be classified as a demand factor. The supply side includes the manufacturing industry as well as component suppliers and vendors, promoting additional research in this area.

Through the Faster Adoption and Manufacturing of Hybrid and Electric Vehicles (FAME) initiative, the government of India has been eager to implement laws to promote the manufacturing of electric and hybrid vehicle technology and its sustainability. FAME phase-II focuses on increasing the deployment of charging stations for electric vehicles in a safe, economical, and accessible manner across the country. India is ranked fourth in the world's car market. It is the world's largest two-wheeler and three-wheeler manufacturer, as well as the fourth largest vehicle manufacturer.

In 2018, India had 1.5 million battery-powered three-wheeled rickshaws on the road, which was more than the entire number of electric passenger cars sold in China since 2011. As a result, when selecting charging station technologies in India, factors such as user groups who are unable to use smart technologies must also be considered. The commercial viability of an electric car necessitates the creation of a charging infrastructure that is easily accessible, simple to use, and reasonably priced.

This proposed activity seeks to improve the supply side component, which helps the establishment of a robust charging infrastructure for EVs. We gathered the need to construct a localized charging station to enable short-distance public transportation systems and a networked charging station for long-distance transportation after analysing requirements from various automotive participants. In a business context, we present two application implementations to fulfil the needs of distinct customers.

II. Literature Review

The design and production of electric vehicle charging equipment for two-wheelers (eScooters) are the main topics of the study [1]. Considering the impending widespread commercialisation of electric two-wheelers on Indian roadways, the overview investigates product design based on fabricability, affordability, and mass production. The suggested design complies with Level 2 charging specifications (240 volts) and is based on the open charge point protocol (OCPP). System administrators, installers, customers, governmental organisations, and others were all taken into consideration when creating the proposed EVCS. Three industries—equipment manufacturers, software developers, and electric power networks—are involved in the development of EVCS. This article elaborates on the hardware, software, and protocols utilised in the creation of the EVCS Level 2 charging standard in order to illustrate design concerns.

Implementing grid-aware electric vehicle charging systems with local load control presents numerous obstacles. The National Electric Code (NEC) was updated to include automated load control requirements for EV charging infrastructure, which created new opportu-

nities for creative load control. Utility companies, site owners and operators, facility managers, and end users (EV drivers) are all involved in the efficient dispatch of EV charging assets. The NEC definition has changed to allow for the "over subscription" of more EV charging stations than can be sustained continuously if the total load is never above the supply system's safe limit. Compact submeters and locally hosted control algorithms that talk to the managed EVSEs directly can be used to implement local load control. Through network connections or meshes of smaller nodes, larger EVSE groups can be managed as a constrained system, with cloud-based control algorithms coordinating local control nodes. In a tiny system that can be enlarged to larger meshes of EV charging stations, this research [2] is restricted to only AC charging from the grid to the vehicle.

This work's [3] development stage was implemented with test scenarios, and the operational stage saw the deployment of interoperability scenarios involving a variety of devices. 2018 saw the purchase of 100 electric vehicles by the Instituto Costarricense de Electricidad (ICE, Costa Rican Electricity Company). In addition to this fleet, 110 chargers were positioned at ICE's own facilities all around the nation. To manage and track the amount of energy used by cars at each charger and to determine the energy efficiency per kilometre travelled, a central Open Charge Point Protocol (OCPP v1.6) system was built. The server's implementation includes the usage of tools like HTML, CSS, JSP, MySQL, JavaScript, and Maven. Since most devices can now communicate with this central system using version 1.6 of the OCPP, that version was chosen.

This study [4] describes the usage of OCPP to transport measured data from onboard metres of AC Level 2 chargers used in a BC Hydro TOU measurement trial for residential EV charging. These chargers are OCPP-enabled. A utility-grade smart metre was used to authenticate the data collected from various chargers. It is shown that the measured data is accurate and is transported and kept without loss of precision in a safe manner. To demonstrate the effect of TOU on total home load and the applicability of optimal scheduling, the obtained EV load data is assessed during a 24-hour period.

III. System Architecture

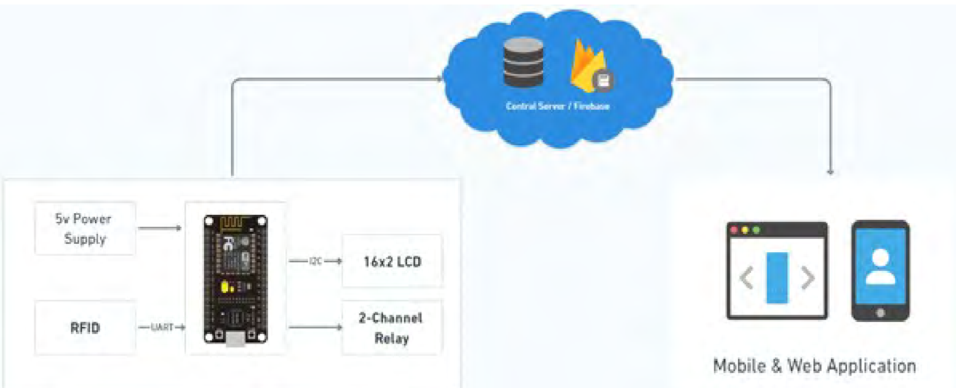

Our proposed system consists of charging station hardware, a mobile app for vehicle owners (users), and an admin panel for charging station owners. charging stations can provide service to global users because of the central management system. These Networked charging stations are made up of many EVSEs that are managed by a central monitoring system, often known as a Charging Station Management System (CSMS) or Central Management System (CMS). Because multiple users require access to multiple EVSEs in different locations, the system must support networked searching, authentication, monitoring, billing, and payment processes. This involves the creation of a mobile application as well as a web server application. Metering, safety, and fault monitoring will be performed more quickly thanks to an onboard real-time application. The Open Charge Point Protocol (OCPP) is used to assure compatibility and real-time communication with the Central Server.

IV. Result

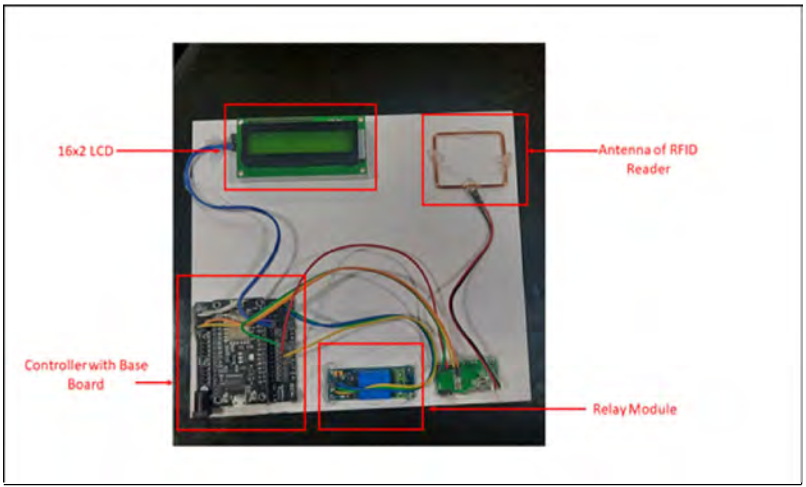

Figure 2 – Hardware Setup

Figure 3 – Web Dashboard

I. Conclusion

The OCPP protocol connects charging stations to management systems from a variety of suppliers. While this may appear to be a minor issue, the repercussions for charging station customers and operators are enormous. On the surface, this means that owners of charging stations are no longer at the mercy of their service providers. They can mix and match charging stations and management systems as needed, giving them choice and flexibility while allowing manufacturers and network providers to compete on customer-relevant aspects such as price, features, quality, and service.

References

[1] D. Devendra, S. Malkurthi, A. Navnit and A. M. Hussain, "Compact Electric Vehicle Charging Station using Open Charge Point Protocol (OCPP) for E-Scooters," 2021 International Conference on Sustainable Energy and Future Electric Transportation (SEFET), 2021.

[2] T. Bohn, C. Cortes and H. Glenn, "Automatic load control for EV smart charging systems extensible via OCPP using compact submeters," 2017 IEEE Transportation Electrification Conference and Expo (ITEC), 2017.

[3] I. Rojas-Hernandez, "Electric Vehicle Fleet control through OCPP deployment," 2022 IEEE 40th Central America and Panama Convention (CONCAPAN), 2022, pp. 1-5.

[4] M. Zhang, H. Atighechi, M. Zamani and A. Das, "Using OCPP for Data Collection in BC Hydro Time-of-Use Measurement Trial for Residential EV Charging," 2021 IEEE Conference on Technologies for Sustainability (SusTech), 2021, pp. 1-5.

[5] S. Orcioni, L. Buccolini, A. Ricci and M. Conti, "Electric Vehicles Charging Reservation Based on OCPP," 2018 IEEE International Conference on Environment and ELECTRONICS AND TELECOMMUNICATION Engineering and 2018 IEEE Industrial and Commercial Power Systems Europe (EEEIC / I&CPS Europe), 2018, pp. 1-6.

[6] Á. Rodríguez-Serrano, A. Torralba, E. Rodríguez-Valencia and J. Tarifa-Galisteo, "A communication system from EV to EV Service Provider based on OCPP over a wireless network," IECON 2013 - 39th Annual Conference of the IEEE Industrial Electronics Society, 2013, pp. 5434-5438.

[7] J. Schmutzler, C. A. Andersen and C. Wietfeld, "Evaluation of OCPP and IEC 61850 for smart charging electric vehicles," 2013 World Electric Vehicle Symposium and Exhibition (EVS27), 2013, pp. 1-12.

[8] Z. Fan, Z. Jie and Q. Yujie, "A Survey on Wireless Power Transfer based Charging Scheduling Schemes in Wireless Rechargeable Sensor Networks," 2018 IEEE 4th International Conference on Control Science and Systems Engineering (ICCSSE), 2018, pp. 194-198, doi: 10.1109/CCSSE.2018.8724809.

[9] D. Devendra, S. Mante, D. Niteesh and A. M. Hussain, "Electric Vehicle Charging Station using Open Charge Point Protocol (OCPP) and oneM2M Platform for Enhanced Functionality," TENCON 2021 - 2021 IEEE Region 10 Conference (TENCON), 2021, pp. 01-05.

[10] S. Ravindran, A. S, B. Y. V and C. V, "OCPP based Electric Vehicle Supply Equipment and its user interface for AC charging in Indian scenario," 2020 IEEE 17th India Council International Conference (INDICON), 2020, pp. 1-6

[11] K. Fauziah et al., "Design of AC Electric Vehicle Supply Equipment based on Safety Standard," 2021 3rd International Conference on High Voltage Engineering and Power Systems (ICHVEPS), 2021, pp. 425-430

[12] A. Goroumaru, Y. Endo, N. Takehiro, Y. Kawagoe and D. Frenkel, "Promotion of EV Shift by Smart Charging Service," 2020 9th International Conference on Renewable Energy Research and Application (ICRERA), 2020

[13] B. Vaidya and H. T. Mouftah, "Deployment of Secure EV Charging System Using Open Charge Point Protocol," 2018 14th International Wireless Communications & Mobile Computing Conference (IWCMC), 2018, pp. 922-927

◆◆◆

Impact Of Urbanization On Environment In India

Panchal Narayan Hanmantrao
Assistant Professor, Department of Geography,
Swami Vivekanand Mahavidyalaya, Mukramabad, Ta- Mukhed, Dist.- Nanded.

ABSTRACT

Urbanization has profoundly impacted India's environment, yielding both positive and negative consequences. As urban centers expand, their environmental implications intensify. This growth often results in enhanced infrastructure, encompassing improved road networks, sanitation amenities, and waste disposal systems that enhance resource utilization efficiency. Furthermore, urban areas offer enhanced access to vital services like healthcare and education, elevating residents' overall quality of life. The concentration of industries, services, and markets in urban spaces fosters economic growth, generating job opportunities and elevated incomes. However, the flip side of rapid urbanization is a surge in vehicular emissions, industrial operations, and construction dust, culminating in escalated air pollution. Deteriorating air quality adversely impacts inhabitants' health. Similarly, the absence of proper waste management and sewage systems in swiftly urbanizing regions leads to water body contamination, endangering aquatic ecosystems and public health. Urban expansion often necessitates land clearing for construction, driving deforestation and habitat loss for diverse flora and fauna. The accumulation of solid waste in urban areas due to inefficient disposal practices exacerbates environmental degradation. Urbanization strains finite natural resources such as water, energy, and raw materials, causing their depletion through excessive utilization. Concrete and asphalt concentration fosters the "urban heat island" phenomenon, elevating city temperatures and reducing green spaces. The replacement of natural habitats with built environments contributes to biodiversity decline and the displacement of indigenous species. Urban growth can worsen traffic congestion, amplifying fuel consumption, commute times, and air pollution. Inadequate urban planning, coupled with overcrowding, facilitates the spread of diseases, particularly in informal settlements.

Keywords: Urbanization, Air Pollution, Solid Waste Management, Loss of Biodiversity, etc.

INTRODUCTION

Urbanization in India has brought about significant changes to the environment, both positive and negative. While urbanization is associated with economic growth and improved living standards, it also poses various challenges to the environment. If substantial advancements are achieved in public health, countless individuals will experience extended and healthier lifespans unprecedented in history. A safeguarded environment not only serves as optimal habitation but also sustains human livelihoods. Unfortunately, for the sake of our livelihoods, the environment often falls victim to excessive mistreatment, resulting in environmental degradation. The imperative lies in adopting a self-governing mindset collectively, with the aim of preserving our environment (Balasubramaniam and Vetrivel, 2012).

Here are some key impacts of urbanization on the environment in India:

1. Air Pollution: Rapid urbanization has led to an increase in vehicular emissions, industrial activities, and construction dust, resulting in elevated levels of air pollution in many Indian cities. This has negative implications for public health, causing respiratory diseases and other health issues.

2. Water Pollution: Urban areas generate substantial amounts of wastewater, often discharged untreated into rivers and water bodies. This contaminates water sources and affects both human health and aquatic ecosystems. Industrial effluents and improper waste disposal contribute to water pollution as well.

3. Waste Management: The growth of urban populations leads to higher volumes of waste generation. Improper waste management and inadequate disposal infrastructure can result in littering, open dumping, and land pollution. Effective waste management systems are essential to mitigate these issues.

4. Deforestation and Green Space Loss: Urban expansion often leads to the conversion of green areas and forests into built environments. This loss of green spaces impacts biodiversity, disrupts ecosystems, and reduces the availability of natural cooling and recreational areas.

5. Urban Heat Island Effect: Urban areas tend to be warmer than surrounding rural areas due to the heat-absorbing properties of buildings and pavement. This urban heat island effect can lead to higher energy consumption for cooling, reduced air quality, and altered microclimates.

6. Loss of Agricultural Land: As cities expand, agricultural land is often converted into residential and commercial areas. This not only affects food production but also disrupts traditional livelihoods and can lead to food security challenges.

7. Biodiversity Decline: Urbanization can fragment natural habitats and create barriers for wildlife movement, leading to a loss of biodiversity. Indigenous flora and fauna may struggle to adapt to urban environments, impacting ecosystems and local biodiversity.

8. Infrastructure Strain: The demand for infrastructure and resources in rapidly growing urban areas can strain energy, water, and transportation systems. This can lead to over-extraction of water resources, increased energy consumption, and congestion.

9. Public Health Concerns: Poor urban planning, inadequate sanitation, and pollution contribute to health issues such as respiratory diseases, waterborne illnesses, and vector-borne diseases in densely populated urban areas.

10. Climate Change Vulnerability: Urban areas are often more vulnerable to the impacts of climate change due to their concentration of people, infrastructure, and economic activities. Floods, heatwaves, and extreme weather events can have severe consequences in densely populated cities.

Addressing these environmental challenges requires comprehensive urban planning, sustainable development strategies, and effective policy implementation. Sustainable urbanization practices, green infrastructure, efficient waste management, renewable energy adop-

tion, and integrated transport systems are among the solutions that can help mitigate the negative impacts of urbanization on the environment in India.

ENVIRONMENTAL ISSUES DUE TO URBANIZATION

Urbanization, while contributing to economic growth and improved living standards, also gives rise to various environmental issues. As cities expand and populations concentrate in urban areas, the environment faces a range of challenges. Some of the prominent environmental issues due to urbanization include:

1. Air Pollution: Increased vehicular emissions, industrial activities, and construction dust contribute to elevated levels of air pollutants such as particulate matter (PM), nitrogen dioxide (NO_2), sulfur dioxide (SO_2), and volatile organic compounds (VOCs). Poor air quality has serious health implications, leading to respiratory diseases and other health issues among urban residents.

2. Water Pollution: Urban areas generate significant amounts of wastewater from households, industries, and commercial establishments. Inadequate wastewater treatment and improper disposal can result in the contamination of water bodies, impacting aquatic ecosystems, water quality, and public health.

3. Solid Waste Management: Urbanization leads to higher rates of waste generation, including municipal solid waste and hazardous waste from industries. Improper waste disposal practices, such as open dumping and inadequate landfill management, contribute to land pollution and pose health risks.

Solid waste management in the context of urbanization is crucial for maintaining a clean and healthy living environment in rapidly growing cities. As urban populations increase, so does the generation of solid waste, making effective waste management essential to prevent pollution, protect public health, and promote sustainable development.

a. Waste Collection:

Establish efficient and regular waste collection systems, including curbside pickup and designated collection points.

b. Waste Segregation and Recycling:

Promote source separation of waste to facilitate recycling and reduce the amount of waste going to landfills. Set up recycling facilities for processing materials like paper, plastics, glass, and metals, and encourage the use of recycled products.

c. Composting:

Implement composting programs for organic waste, such as food scraps and yard trimmings, to produce nutrient-rich compost for agricultural use and reduce landfilling.

d. Waste Disposal:

Establish sanitary landfills with proper lining, leachate collection systems, and gas extraction to minimize environmental contamination and methane emissions. Explore waste-to-energy technologies as an alternative to landfilling, ensuring that environmental and health considerations are addressed.

e. Waste Reduction:

Promote waste reduction initiatives, such as the "3Rs" (Reduce, Reuse, Recycle), to minimize the overall amount of waste generated. Encourage businesses and industries to adopt sustainable packaging practices to reduce unnecessary waste.

f. Awareness and Education:

Conduct public awareness campaigns to educate residents about the importance of proper waste disposal, recycling, and the negative impacts of littering. Provide information on waste segregation, collection schedules, and disposal guidelines.

g. Regulations and Enforcement:

Implement and enforce regulations related to waste management, including penalties for illegal dumping and improper disposal. Encourage businesses and industries to follow waste management guidelines and standards.

h. Public Participation:

Involve local communities, NGOs, and other stakeholders in waste management initiatives to build a sense of ownership and responsibility.

i. Innovative Technologies:

Explore innovative waste management technologies such as advanced sorting systems, waste-to-energy facilities, and mobile apps for waste collection scheduling.

j. Partnerships:

Collaborate with private sector partners, non-governmental organizations, and academic institutions to enhance waste management infrastructure and practices.

k. Data Collection and Monitoring:

Collect data on waste generation, composition, and disposal to make informed decisions and track progress towards waste reduction and recycling goals.

Effective solid waste management is a multifaceted challenge that requires a comprehensive and integrated approach. By combining proper infrastructure, public engagement, regulatory measures, and sustainable practices, urban areas can manage waste effectively, minimize environmental impacts, and promote a cleaner and healthier urban environment.

4. Deforestation and Habitat Loss: Urban expansion often involves the conversion of natural habitats, forests, and green spaces into built environments. This leads to loss of biodiversity, disruption of ecosystems, and a reduction in vital ecosystem services.

a. Deforestation: Deforestation refers to the removal or clearance of forests for various purposes, including urban development. In the context of urbanization, deforestation occurs when trees and vegetation are removed to make way for buildings, roads, and other urban infrastructure. This has several consequences:

b. Loss of Carbon Sink: Forests are important carbon sinks, absorbing carbon dioxide from the atmosphere and helping mitigate climate change.

c. Biodiversity Decline: Forests support diverse ecosystems with a wide range of plant and animal species. When forests are cleared, many species lose their natural habitats, leading to

biodiversity decline and potential extinction.

d. Disruption of Water Cycle: Trees play a crucial role in regulating the water cycle by absorbing and releasing moisture through transpiration. Deforestation can disrupt local and regional water patterns, leading to altered rainfall patterns and increased risk of floods and droughts.

e. Soil Erosion: Tree roots stabilize soil, preventing erosion. Deforestation can lead to increased soil erosion, loss of fertile topsoil, and degradation of agricultural lands.

f. Habitat Loss: Habitat loss occurs when natural environments are transformed into urban landscapes, resulting in the loss of native ecosystems. This can have far-reaching effects on both flora and fauna:

g. Wildlife Displacement: As habitats are destroyed, many species are forced to migrate or adapt to new environments, which can lead to increased competition for resources, predation, and reduced survival rates.

h. Fragmentation: Urbanization often results in habitat fragmentation, where natural habitats are broken into smaller, isolated patches. This disrupts migration routes and reduces the availability of suitable habitats for many species.

i. Invasive Species: Urban environments can provide opportunities for non-native species to thrive, further impacting native ecosystems. Invasive species can outcompete native species for resources and disrupt natural food chains.

j. Ecosystem Services: Natural habitats provide various ecosystem services such as pollination, water purification, and soil fertility. Habitat loss can disrupt these services, leading to negative impacts on agriculture, water quality, and overall ecosystem health.

Addressing Deforestation and Habitat Loss in Urbanization:

k. Urban Planning: Thoughtful urban planning can help designate and protect green spaces, parks, and natural reserves within urban areas to mitigate habitat loss.

l. Green Infrastructure: Incorporate green roofs, vertical gardens, and urban forests into city designs to provide habitats for plants and animals while improving urban aesthetics and air quality.

m. Protected Areas: Establish and maintain protected areas in and around urban regions to conserve biodiversity and provide recreational spaces for residents.

n. Reforestation and Restoration: Implement reforestation projects and habitat restoration efforts to mitigate the impacts of deforestation and habitat loss.

o. Conservation Policies: Enforce regulations and policies that promote sustainable land use, protect natural habitats, and mitigate the negative effects of urbanization on ecosystems.

p. Community Engagement: Involve local communities in conservation efforts and raise awareness about the importance of preserving natural habitats for future generations.

Balancing urban development with conservation efforts is essential to ensure that cities can grow and prosper while minimizing the negative impacts on ecosystems and biodiversity.

5. Urban Heat Island Effect: Urban areas tend to be warmer than their surrounding rural

areas due to heat-absorbing materials like concrete and asphalt. This urban heat island effect can lead to increased energy consumption for cooling, altered microclimates, and reduced air quality.

6. Loss of Agricultural Land: As cities grow, agricultural lands are converted into residential, commercial, and industrial zones. This diminishes the availability of arable land, impacting food production and local livelihoods.

7. Biodiversity Decline: Urbanization can fragment habitats and disrupt ecological corridors, leading to reduced biodiversity and the decline of native species. Urban environments often favor non-native species, contributing to imbalances in local ecosystems.

8. Infrastructure Strain: Urbanization places stress on infrastructure and resources such as energy, water, and transportation systems. This can result in overconsumption of resources, increased greenhouse gas emissions, and strain on utilities.

9. Public Health Concerns: Inadequate sanitation, overcrowding, and pollution in urban areas can lead to public health issues. Waterborne diseases, respiratory problems, and vector-borne diseases can become more prevalent in densely populated urban settings.

10. Climate Change Vulnerability: Urban areas are particularly susceptible to the impacts of climate change due to their concentration of people and assets. Sea-level rise, extreme weather events, and flooding can have devastating consequences in urban environments.

11. Noise Pollution: Urbanization often brings increased noise levels from traffic, construction, and human activities. Noise pollution can have negative effects on mental health, sleep quality, and overall well-being.

Addressing these environmental issues requires holistic urban planning, sustainable development practices, and effective policies. Strategies such as green infrastructure development, renewable energy adoption, efficient public transportation, waste reduction and recycling programs, and urban greening initiatives can help mitigate the adverse impacts of urbanization on the environment.

The vulnerability of Indian agriculture to climate change is widely recognized. Rainfed agriculture, predominantly practiced by small and marginalized farmers, is poised to endure the most significant repercussions (Rao and Hanumantha; 1994).

SIGNIFICANCE

Urbanization, the process of population migration from rural to urban areas, has significant implications for societies, economies, and the environment. Here are some key aspects of the significance of urbanization:

i. Economic Growth: Urban areas often serve as hubs of economic activity, innovation, and productivity. Concentrating people, resources, and industries in urban centers can lead to increased economic opportunities, job creation, and higher overall GDP.

ii. Improved Infrastructure: Urbanization drives the development of infrastructure such as roads, bridges, public transportation systems, and utilities. This improved infrastructure enhances connectivity and quality of life for urban residents.

iii. Education and Healthcare: Urban areas tend to have better access to educational institutions, healthcare facilities, and other essential services. This can lead to improved literacy rates, healthcare outcomes, and overall human development.

iv. Cultural Diversity: Cities are often melting pots of different cultures, languages, and traditions. Urbanization fosters cultural exchange, diversity, and the creation of vibrant cultural scenes.

v. Innovation and Creativity: Urban environments attract a diverse pool of talents and professionals, fostering innovation, creativity, and the exchange of ideas. Urban centers are often hubs for research, technology, and artistic expression.

vi. Improved Living Standards: Urbanization can lead to improved living standards, access to modern amenities, and higher standards of housing. Urban residents typically have better access to clean water, sanitation, and energy.

vii. Social Opportunities: Urban areas offer a range of social and recreational opportunities, including entertainment venues, cultural events, restaurants, and public spaces. This can contribute to a more active and engaged lifestyle.

viii. Labor Market Efficiency: Urban areas offer a larger and more diverse labor market, which can lead to better matching of skills with job opportunities. This benefits both employees and employers by increasing productivity.

ix. Rise in Services Sector: As economies urbanize, there is often a shift from agrarian and industrial economies toward a more service-oriented economy. This transition can lead to higher income levels and a focus on knowledge-based industries.

x. Global Connectivity: Cities are often centers of global trade, investment, and cultural exchange. They serve as important nodes in the global network and contribute to the exchange of goods, services, and ideas.

xi. Political Influence: Urban areas tend to have greater political influence due to their population size, economic importance, and concentration of resources. Urban populations can drive policy changes and advocate for their interests.

xii. Environmental Considerations: While urbanization poses environmental challenges, it also provides opportunities for more efficient resource use, green technologies, and sustainable practices. Concentrating populations in urban areas can help preserve rural landscapes and biodiversity.

xiii. Development Potential: Urbanization can be a catalyst for development, especially in developing countries. It can help transition economies from primarily agricultural to industrial and service-based, leading to higher income levels and improved quality of life.

While urbanization offers numerous benefits, it also requires careful planning to manage its associated challenges, including environmental degradation, congestion, and social disparities. Balanced urban planning and sustainable development strategies are crucial to harness the positive impacts of urbanization while mitigating its negative effects. India's policymakers must prioritize the implementation of effective environmental regulations and sustainable urban plan-

ning practices. This involves integrating green infrastructure, promoting renewable energy adoption, improving waste management systems, preserving green spaces, and ensuring equitable access to basic services like clean water and sanitation. Public awareness and education play a pivotal role in fostering responsible consumption and waste management habits among citizens. Encouraging behavioral changes and promoting the principles of reduce, reuse, and recycle can significantly contribute to mitigating the environmental impacts of urbanization. Moreover, collaboration and partnerships between governmental bodies, non-governmental organizations, academia, and private sectors are essential for finding innovative solutions to the challenges posed by urbanization. Investments in research, technology, and data-driven decision-making will drive the development of sustainable urban practices that optimize economic growth while minimizing ecological harm.

CONCLUSIONS

In conclusion, the impact of urbanization on the environment in India is a complex and multifaceted issue that warrants careful consideration. While urbanization has brought about economic growth, improved living standards, and increased opportunities, it has also led to a range of environmental challenges that demand urgent attention. As India's urban population continues to grow rapidly, addressing these challenges becomes crucial to ensure a sustainable and healthy future for both the people and the planet. The consequences of urbanization, such as air and water pollution, waste management issues, habitat loss, and climate vulnerability, underscore the need for well-planned and sustainable urban development strategies. Balancing the aspirations of urbanization with environmental conservation requires a holistic approach that involves various stakeholders, including governments, urban planners, industries, communities, and civil society.

India's journey toward sustainable urbanization requires a proactive and comprehensive approach that seeks to harmonize economic progress with environmental conservation. By embracing eco-friendly practices, valuing natural resources, and prioritizing the well-being of both people and ecosystems, India can chart a path towards a more resilient, vibrant, and sustainable urban future.

REFERENCES

1. Balasubramaniam and Vetrivel (2012). Zenith *International Journal of Business Economics and Management Research*. 2(5).
2. Rao. C. H. and Hanumantha (1994). Agricultural growth, rural poverty and environmental degradation in India; oxford university press; New Delhi, :25-53.
3. Sutapamaiti and Parween (2005). Environmental degradation in the context of growing urbanization: a focus on the metropolitan cities in India; International institute for population.

◆◆◆

The Influence of Sounds

Prof. Vishal V. Korde,
Assistant Professor, Dept. of Music,
Shri Shivaji College of Arts, Commerce & Science, Akola

INTRODUCTION

Music is the soul of human civilization. It is an inseparable mental companion not only to the aboriginals who feared Nature's fury but also to the modern man who is in constant threat by his own tribe. Music exists both as an evolute *(mano dharma sangeetham)* and also as an evolved *(kalpita sangeetham)* form.

Music, reflects the spread and the depth of the mind. Intuition, which refers to inner realization (or illumination) that transcends all discussions and debates, forms an inseparable part of music. Intuition forms one's own experience, totally subjective — in other words, a spiritual *anubhava.* Intuition aids in achieving knowledge of the self or *atmagnana.*

Music has many attributes, which are akin to Divinity. It is universal, formless, and creative. Ghulam Ali, the famous ghazal-singer from Pakistan had once remarked that he communes with God whenever he sings.

Even the Sanskrit word *swara* traces its root to the self-organizing capacity of the tones and harmonics present therein. The ancient system of Nada *Yoga* considers the whole universe, as formed by and enveloped in vibrations. It recognizes the rhythms present both inside and outside the human body. These rhythms are beyond the human sensory range, which is limited and restricted. Through sheer practice, one transcends the physical barriers to be able to feel those vibrations which are beyond the reach of the sensory world. It is known to biology that the metabolic processes carried out ceaselessly in our body produce rhythms, some audible while the others inaudible. Wind circulation, blood circulation, growth, movements, alterations — all involve emanation of certain sounds. It is the sensitivity (or capacity) of hearing which makes them audible or otherwise.

Nature, the Treasure- house of Rhythms and Melodies

Though nature has thrown open a treasure trove of rhythms and melodies in and around us, we seem to be mostly unaware of them due to our pre-occupation as the modern-day hunter-gatherer.

Our body and mind are blessed with healthy resonance and rhythms, without which we would have long been dead and gone! It is the disharmony in them which is the major cause for all our ailments —both physiological and psychological. Musicians are aware — though unconsciously - of the bodily rhythms when they sing or when they evolve a beat-pattern. Music thus connects us to our own rhythms and also with the world around, which follows the same pattern. The body recognizes and responds to the pulse of the music in no time.

The Influence of Sounds

The influence of sounds in making patterns - intricate geometric figures and shapes — was the subject of study, cymatics, by Hans Jenny, a Swiss engineer. It was observed by him that by changing pitch, the harmonics of the tone and the material that is vibrating, infinite forms and shapes could be derived, which confirms the role of sound waves on cells, tissues and organs as well.

Based on such findings, a therapy system, has been developed in recent years to medically address certain conditions such as arthritis, rheumatism, back-pain, post-operative healing, sport injuries, bone fracture and muscular injuries. Besides pain reduction, these attempts are reported to help in improving one's mobility.

Music For the Emotional Well-being

Communication of feeling through musical expression is a technique dating back to the days of appearance of man on the planet. Lullaby sung by the mother, drums used by the tribesmen, songs sung by the boatman or the labourers, flute of a lover - are all laced with various nuances of feelings: despair, ecstasy, love, pain, passion, romance, wonder and whatnot. Music assumes its significance, especially where the verbal expression is inadequate to convey.

Music has tremendous potential as a powerful tool to open up new possibilities for those who have suppressed emotions that cause great harm to the human personality leading to severe behavioural problems. As emotions represent the 'outgoing' feelings, when music is combined, there is every chance of its outward movement, thus clearing the congestion and inhibition that block one's emotional well-being. Music ranges from the subtle varieties to violent ones. It is curious to observe how we ourselves respond when a gentle Mozart sonata is played as compared to that of a violent violin of Vivaldi (Four Seasons).

Though music makes no promise, its importance as a companion for the sick, lonely and marginalized is well-known. It facilitates a healthy and fruitful dialogue, especially when you have none to care for or even to talk to! A healthy and positive attitude towards existence and life is guaranteed to anyone who cares to listen to it. It becomes a dependable strength behind you, when you feel helpless, depressed and dejected. It is the moral booster as it rejuvenates the mind, bringing in ample sun-shine and brilliance.

References :

1. T.V. Sairam, Raga Therapy, pg. no. 5-7, NADA Centre for Music Therapy, 2004.

◆◆◆

ना.धों. महानोर यांच्या कवितेतील निसर्ग : एक आकलन

प्रो.डॉ.सुभाष निवृत्ती शेकडे
मराठी विभाग प्रमुख
बाबूजी आव्हाड महाविद्यालय, ता.पाथर्डी जि.अहमदनगर

प्रास्ताविक -

नामदेव धोंडो महानोर हे ना.धों. महानोर या नावाने तसेच महाराष्ट्रात 'रानकवी' आणि निसर्गकवी अशी ओळख असणारे आणि अनेक पिढ्यांना रानाची सफर आपल्या शब्दांच्या मार्फत घडवणारे मराठी कवी आणि गीतकार म्हणून प्रसिद्ध आहे. ना.धों. महानोर हे विशेषतः त्यांच्या निसर्गकवितांसाठी ते प्रसिद्ध आहेत.आर्थिक समस्यांमुळे एका वर्षात त्यांनी शिक्षण सोडले. महाविद्यालयीन शिक्षण सोडून शेती करायला ते आपल्या गावी परतले. महानोर हे रानकवी म्हणून देखील ओळखले जातात. मराठी चित्रपटांसाठी त्यांनी लिहिलेली अनेक गाणी गाजली. एक होता विदुषक, जैत रे जैत, दोघी, मुक्ता, सर्जा सारख्या प्रसिद्ध चित्रपटांसाठी त्यांनी गीतलेखन केले होते. १९७८ तसेच १९९० मध्ये त्यांची महाराष्ट्र विधानपरिषदेवर नियुक्ती करण्यात आली होती. १९९१ भारत सरकारने पद्मश्री हा देशातला चौथा सर्वोच्च सन्मान देऊन त्यांचा गौरव केला. रानातल्या कविता, वही, गांधारी ह्या त्यांच्या पुस्तकांना महाराष्ट्र शासनाने पारितोषिके-पुरस्कार देऊन गौरविलेले आहे. १९८१-८२ मध्ये मराठीतील महत्त्वपूर्ण काव्यलेखनासाठी देण्यात येणारे ग. दि. मा. पारितेषिकही त्यांना मिळालेले आहे. २२ फेब्रुवारी २०१२ मध्ये पार पडलेल्या पहिल्या पर्यावरणप्रेमी साहित्य संमेलनाचे त्यांनी अध्यक्षपद भूषविले. 'मराठवाडा भूषण', कृषीभूषण (महाराष्ट्र शासन) १९८५, १४ जानेवारी २००९ रोजी नंदुरबारचे पहिले जिल्हा साहित्य संमेलनाचे संमेलनाध्यक्षपद, २४ मार्च २०१४ दशदिवसीय ई-साहित्य संमेलनाचे अध्यक्षपदही त्यांनी भूषविले आहे. महाराष्ट्रातील साहित्यिक–कलावंतांने प्रतिनिधी म्हणून १९७८ मध्ये महाराष्ट्र विधान परिषदेवर महाराष्ट्र शासनाने त्यांची नियुक्ती केली. शेतमजुराच्या कुटुंबातल्या मुलापासून प्रगतीशील शेतकऱ्यापर्यंत आणि संवेदनशील निसर्ग कवीपासून कृषीक्षेत्रात मोलाची कामगिरी करणाऱ्या आमदारापर्यंतचा ना. धों. महानोर यांचा जीवनप्रवास त्यांच्या कवितांसारखा शेतबांधाच्या आसपास फिरताना दिसतो.

जीवन परिचय -

नामदेव धोंडो महानोर यांचा जन्म १६ सप्टेंबर १९४२ मध्ये औरंगाबाद येथील दूरस्थ खेडं पळसखेड, जे कुठल्याही सुखसोयीपासून तुटलेलं, अजिंठा लेणीच्या पायथ्याशी पाच किलोमीटर अंतरावर असलेल होत.जिथे परिसर सगळा लहान दगड-टेकडयांचा, हलकी बरड जमीन असलेला बंजारा, भिल्लं, मुस्लीम, महादेव कोळी, मेवाती अशा अनेक लहान-लहान जाती-जमातींतला आदिवासी तांडय़ांचा-खेडय़ांचा परिसर होता. त्यांचे शालेय शिक्षण पळसखेड, पिंपळगाव, शेंदुर्णी येथे झाले. त्यानंतर जळगावातील महाविद्यालयात त्यांनी प्रवेश घेतला, मॅट्रिक झाल्यानंतर त्यांनी जळगावच्या मूळजी जेठा महाविद्यालयात कला शाखेत प्रवेश घेतला. मात्र त्यांचे महाविद्यालयीन शिक्षण पहिल्या वर्षा पर्यंतच झाले. आई-वडील अशिक्षित जमीनदारांकडे शेतीत मजुरी करत.पुढे नंतर पाच एकर जमीन विकत घेतली आणि त्यांचे आई-वडील मजुराचे शेतकरी झाले. पळसखेडला एका धाबलीच्या लहानशा खोलीत पहिली ते चौथी पर्यंतचे शिक्षण ते घेत असताना तेथील शाळेत तीस-पस्तीस विद्यार्थी व दोन शिक्षक होते. ते चौथी पास झाल्याचं मास्तरांनी घरी सांगितलं. मग पुढे थोडय़ा अंतरावरच्या शेंदुर्णी या गावी त्यांना शिकायला पाठविलं. महानोरांनी त्यांच्या गुरुजींकडे कठीण परिस्थितीत राहात शिक्षण घेतले. अकरावीपर्यंतचं शिक्षण तिथे झालं. जळगावला महाविद्यालयात एक वर्ष त्यांनी काढलं. एका वृत्तपत्राच्या मुलाखती मध्ये महानोर सांगतात की, “साहित्यापेक्षा माझं पहिलं प्रेम शेती आहे. त्यानंतर साहित्य! माझ्याबरोबरच इतरांचं

पुस्तकं वाचायचे. महानोर सांगतात की,"अनेक कवींच्या कविता गुणगुणताना अखेर माझ्याही ओठांवर माझे शब्द आले आणि त्याची कविता झाली, पुन:पुन्हा लिहीत गेलो."[२] यावरून त्यांच्या कविता निर्मिती मागील प्रेरणा स्पष्ट होतात.

ना.धों. महानोर यांची साहित्य संपदा -

महानोरांचा पहिला काव्यसंग्रह, 'रानातल्या कविता' (१९६७) त्यानंतर 'वही' (१९७०) आणि 'पावसाळी कविता' (१९८२) असे आणखी दोन काव्यसंग्रह प्रसिद्ध झाले. गांधारी (कादंबरी–१९७२), गपसप (१९७२), गावातल्या गोष्टी (१९८१–दोन्ही लोककथासंग्रह) असे गद्यलेखनही त्यांनी केले आहे. त्यांनी केलेले लोकगीतांचे एक संकलनही पळसरोडची गाणी, १९८२ प्रसिद्ध झालेले आहे. त्याच बरोबर दिवेलागणीची वेळ, खंड काव्य अजिंठा (१९८४) ,पक्ष्यांचे लक्ष थवे (१९९०), प्रार्थना दयाघना (१९९०), पानझड (१९९७), गाथा शिवरायाची (१९९८), तिची कहाणी (२०००),जगाला प्रेम अर्पावे (२००५), 'गंगा वाहू दे निर्मळ' (२००७) हे काव्यसंग्रह देखील प्रकाशित झालेले आहेत. महानोरांनी गद्यलेखन केलेले असले, तरी रसरशीत निसर्गभान जागविणारे कवी म्हणूनच मुख्यतः ते प्रसिद्ध आहेत. जिला अस्सल, संपन्न आणी तरल अशी ग्रामीण संवेदनशीलता म्हणता येईल, तिचा अपूर्व असा प्रत्यय त्यांच्या कवितेतून येतो. म्हणूनच पूर्वकालीन वा समकालीन कवींच्या प्रभावापासून ही कविता मुक्त आहे. तसेच लोकगीतांतील छंद-लय, जिवंत उत्स्फुर्तता, आपल्या मातीशी आणि बोलीभाषेच्या सहजतेशी नाते सांगणारी जिवंत शब्दकळा ही महानोरांच्या कवितेची लक्षणीय वैशिष्ट्ये त्यांच्या या खास संवेदनशीलतेतून स्वाभाविकपणेच आलेली आहेत. अनुभवागणिक नवी रूपे घेणाऱ्या त्यांच्या भाववृत्तींशी सूर जमविणारी चित्रमयताही त्यांच्या कवितेत आढळते.

ना.धों. महानोर यांच्या कवितेतील निसर्ग -

महानोरांची कविता एका बाजूनं निसर्ग कविता होती, दुसऱ्या बाजूनं ती 'रानातली कविता' होती. ही त्यांच्या अगदी पहिल्या म्हणजे 'रानातल्या कविता' या कवितासंग्रहातली पहिली कविता होय. त्यामधून त्यांनी स्वतःच्या कवितेची प्रकृती सांगणारे काव्य अधोरेखित केलेलं दिसते. 'रान' आणि 'महानोर' हे दोन अभिन्न आणि एकजीव व्यक्तिमत्व घेऊन कवितेत अवतरताना दिसतात.

'ह्या शेताने लळा लावला असा असा की,
सुखदु:खाला परस्परांशी हसलो-रडलो
आता तर हा जीवच असा जखडला,
मी त्याच्या हिरव्या बोलीचा शब्द जाहलो...'[३]

'रान' हे आदिम काळापासून नवसर्जनाच्या प्रक्रियेमध्ये सक्रीय असल्यामुळे रानाची ही संस्कृती आत्मसात करून आपल्या कवितेत तिला शब्दबद्ध करताना ते दिसतात. प्रत्यक्ष अनुभवातून आणि खेड्याच्या जगण्यातून महानोरांच्या कवितेत कृषिजीवन अवतरताना दिसते.उलट गावगाडा आणि गावतल्या विविध वृत्ती-प्रवृत्ती यांच्या पेक्षा रानातल्या रांगडेपणातल्या जिवंतपणात महानोरांचा जीव अधिक गुंतलेला दिसतो म्हणून कवी महानोर म्हणतात-

"गुंतलेले प्राण ह्या रानात माझे
फाटकी ही झोपडी काळीज माझे
मी असा आनंदुनी बेहोश होतो
शब्दगंधे, तू मला बाहूत घ्यावे "[४]

डॉ.रेषा म्हणतात, "महानोर अनेकदा मंचावरून गाणे गातात, ते कृषीसंस्कृतीतील लोकमानसाचे गाणे असते."[५] माणसांपेक्षा महानोरांचा रानाशी होणारा संवाद अतिशय विलोभनीय आणि काव्यात्म आहे. महानोरांचे प्रेयस हे त्यांचे 'रान' आहे. त्यामुळे ते कवितेतून रानाशी मोठ्या प्रमाणात संवाद साधतात. आपल्या रानाच्या नात्या संदर्भात व्यक्त होताना ते सांगतात की,

"जन्मापासूनचे दु:ख जन्मभर असे
जन्मभर राहो, मला त्याचे न फारसे

डोळे गच्च अंधारून, तेव्हा माझे रान
रानातली झाडे मला फुले अंथरून"[६]

महानोरांनी अशी केवळ शेतांची, रानांची वर्णनं केलेली नाहीत तर रानातलं सौंदर्य, रानातला निसर्ग आणि त्याच्यासोबत रानातले कष्टही कवितेत दर्शविलेले दिसत होते. निसर्गाच्या आणि ऋतूंच्या विविध रूपांपैकी महानोर यांना 'पाऊस' या निसर्गरूपाचे भलतेच वेड होते. पावसाची विविध रूपे त्यांनी आपल्या कृषीजाणीवेच्या कवितांमधून शब्दबद्ध केली. महानोर यांनी कवितासंग्रहाचे शीर्षकच 'पावसाळी कविता' असे ठेऊन एकूण ५० कवितांचा त्यामध्ये समावेश केला. महानोर यांच्या 'पावसाळी कविता' या कवितासंग्रहातील एक कविता होती की,

'मी माझ्या मुलुखात नांदतो ऐश्वर्याचा राजा,
इथल्या मातीमध्ये रुजवल्या चैतन्याच्या बागा...
इथले रानोमाळ सघन घन पसरीत हिरवी द्वाही,
झुलत झुलत मस्तीत बुडाले गाणे आणिक मी ही...'[७]

कोणत्याही कृषिवळाच्या जीवनात पावसाचे नेमके स्थान काय आहे, हे त्या शेतकऱ्याशिवाय इतर कोणालाही नेमके सांगता येणार नाही, या कवितेच्या पार्श्वभूमीवर विचार करता लक्षात येत की, महानोर हे हाडाचे शेतकरी होते. या काव्यसंग्रहाच्या मलपृष्ठावर प्रा.विजया राजाध्यक्ष यांनी अभिप्राय व्यक्त केलेला तर आहेच पण तो अभिप्राय महानोरांच्या एकूणच कवितेचे पृथकत्व अधोरेखित करणारा आहे. त्या म्हणतात, "ना.धों. महानोर यांच्या 'पावसाळी कविता' ही 'रानातल्याच' त्यांच्याही 'वही' प्रमाणेच लोकगीतातील ओसंडणारे चैतन्य जाणवते. रानात रुजून,'मी माझ्या मुलुखात नांदतो ऐश्वर्याचा राजा' अशी आत्मविश्वासपूर्ण, मस्त लेकर घुमवत या कविता लिहिल्या आहेत."[८]

महानोर यांच्या 'पावसाळी कविता' या संग्रहातील काही कविता संपूर्ण कुटुंब आणि शेतीव्यवस्था सावरणाऱ्या स्त्रीयांचे अत्यंत जिवंत चित्रण महानोर करताना दिसतात,

"झोपडीच्या दाराशी
तिचे सुनसान एकलेपण"[९]

'ती'चे दु:ख गहिरे आहे हे उलगडून दाखवताना महानोर पुढे लिहितात,

"आकाश कोरडे
निसरडे
ति ओंजळभर पाणी घेते
आणि तळ्यात सोडते."[१०]

संपूर्ण कुटुंबाचा डोलारा तोलून धरणाऱ्या 'ती'च्या वाट्याला मात्र वेदनादायी आणि दु:खदायी एकटेपण कसे येते, याचे कारुण्यपूर्ण चित्रण या कवितेत महानोर यांनी केलेले आहे.

ना. धों. महानोर यांच्या जगण्याचा मूलाधार ग्रामीण जीवन आणि कृषिनिष्ठ जीवन हे आहे. महानोरांचे संपूर्ण व्यक्तिमत्व हिरव्या बोलीचे आहे. त्यांच्या एकूणच कौटुंबिक आणि व्यक्तिगत जीवनाला व्यापणारे 'रान' त्यांनी आपल्या कवितेतून शब्दबद्ध केले आहे. या संदर्भाने डॉ. नागनाथ कोत्तापल्ले म्हणतात, "महानोरांची कविता म्हणजे 'राना'तले सुख-दुःख आणि सगळे रान आपल्या कवितेमधून साकार करणारे, रानातले गंध, रंग आणि कांती महानोरांना वेडी करते. रानात वावरणारी रंगेल मनेही महानोरांच्या कवितेचा विषय होतात. तेथील नवसृजनाचे क्षण महानोरांना प्रभावित करतात. महानोरांच्या दृष्टीने 'निसर्ग' इत्यादी सर्व काही 'राना'त आहे, 'रान' त्यांच्या दृष्टीने अनाकलनीयही आहे. अगाध आहे. महानोर रानाचा सर्व 'संस्कार' घेऊनच आपल्यापर्यंत येतात. म्हणूनच, महानोरांची कविता अधिक सामर्थ्यवान ठरते. महानोरांच्या कवितेची बोलीही रानाची आहे. महानोरांच्या कवितेचा घाट आणि बाजही रानाचे आहेत."[११] ना. धों. महानोर यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे आणि कवितेचे वेगळेपण अत्यंत पृथगात्मपणे आणि समर्थपणे उपरोक्त संदर्भातून स्पष्ट केले आहे.

ऋतुचक्राच्या विविध प्रत्ययकारी रूपांचा परिचय शेतशिवारा अन्यत्र कोठेही येऊ शकत नाही. महानोरांच्या 'रानातल्या कवितांतून जे विविधरंगी, विविधढंगी बृहतचक्र साकार होते, तेही आपले वेगळेपण दाखवून जाते. पावसाळा हा झाडे, डोंगर, टेकड्या, गाव, शेत यांना व्यापून उरणारा ऋतू आहे. या सर्वांना चिंब भिजवून टाकणारा ऋतू आहे. पावसाचे विविध अनुभव, विविध विभ्रम महानोरांनी अत्यंत तरल आणि जिवंतपणे रानाच्या आधाराने चित्रमय केलेले आढळतात. खरे पाहता 'रान' आणि पाऊस याचा संबंध हा नवनिर्मितीशी आहे. रानाचे रानपण हे पावसाशिवाय शक्यच नाही. किंबहुना, त्याच्या 'हिरवे' पणाचे अस्तित्व हे पावसावरच अवलंबून असते, याचा वारंवार प्रत्यय महानोरांच्या कवितांमधून येताना दिसतो;

"ह्या नभाने ह्या भुईला दान द्यावे
आणि या मातीतुनी चैतन्य गावे"[१२]

हे सर्जनशील 'नभ' आणि 'भुई' चे जिवंतपण पावसाशिवाय शक्यच नाही, याची प्रचीती पावसाच्या संदर्भाने वरील ओळींतून येताना दिसते.

ना. धों. महानोर यांच्या कवितेतील निसर्गाचा अभ्यास करताना त्यांच्या कवितांमधून आविष्कृत झालेली निसर्गातील कृषिचित्रण आणि जाणीव बघणे योग्य ठरते.'अजिंठा' या कथाकाव्यात 'गिल-पारो'ची शोकांन्त प्रेमकहाणी शब्दबध्द झाली असली तरी पार्श्वभूमी स्वरूप गावगाडा, ग्रामीण निसर्ग, शेती यांचे संदर्भ आलेले दिसतात.

'अजिंठा' या काव्यसंग्रहाच्या प्रारंभीच कवी ना. धों. मनोहर यांनी 'अजिंठा' परिसराचे काव्यात्मक वर्णन करताना कृषिसंवेदना प्रकट करून ग्रामीण वातावरणाचे काव्यमय वर्णन केले आहे.

"अजिंठा निर्मळ वाघूरच्या प्रवाहात
काठाकाठातला
झाडांच्या देठातला
रंगभोर शिरकावा गोंदवून बसलेला
अंजिठा. "[१३]

एक नितळ, निर्मळ कृषियुक्त ग्रामीण परिसराचे उपरोक्त शब्दचित्र डोळ्यांसमोर शेतीयुक्त गाव आणि निसर्ग उभे करताना दिसते. सुख-दुःखाला कवटाळणारे खेडे पावसाळ्यात आनंदून जाते. कारण, पावसाळ्यात माती सर्जनशील असते. खेड्याचे जगणे पावसावर अवलंबून असते. सर्व दुःख विसरून शेतकरी दरवर्षी पावसाचे स्वागत करतो. 'अजिंठा' या काव्यसंग्रहात महानोरांनी 'गिल-पारो'ची शोकात्म प्रेमकहाणी काव्यबध्द करताना अनेक रसांची उधळण केलेली आहे. कृषिचित्रण आणि ग्रामजीवन हे 'अजिंठा' काव्यसंग्रहात अप्रत्यक्षपणे किंवा त्रोटक स्वरूपात, पार्श्वभूमीच्या अंगाने आलेले दिसते. ना. धों. महानोर 'अजिंठा' मधील रचनेकडे केवळ वैचारिक भावनेने पाहात नसून भावनोत्कटता हा गुण विशेषत्वाने जाणवतो.

'पानझड' हा ना.धों.महानोर यांच्या काव्य प्रवासातील एक महत्वाचा काव्यसंग्रह आहे. 'पानझड' या कविता संग्रहामध्येही निसर्गकविता आहे पण ती वेगळ्या स्वरुपात दिसते. हा संग्रह केवळ निसर्गकवितेने भरलेला नाही, तर त्याला जोड आहे त्यांचा जीवनातील काही वयक्तिक प्रसंगांची, चित्रपटातून लिहीलेल्या व प्रसिद्ध झालेल्या गाण्यांची, शासनाला विचारलेल्या जाबाची, अगतीक झालेल्या शेतकऱ्याची व शेवटी अंनतांत विलीन होऊ पाहणाऱ्या एका आस्तिक भक्ताची. प्रत्येक कविता एक वेगळा रंग घेउन येत, वाचताना नकळत वाचकही त्या कविता स्वःतशी जोडू पाहतो. या संग्रहातील बहुतांश कवितांमध्ये महानोर यांनी ग्रामवास्तव आणि शेतातील दुरावस्था आणि अवकळा काव्यात्म पद्धतीने प्रकट केलेली आहे.

"खेड्याकडे चला, कोणासाठी कशासाठी?
अडाण्यांच्या हाती जोर, काळीभोर काठी
त्यांच्या पडसावुलीत लांडग्यांचा तळ

शुभ्र स्वार्थासाठी केली माणसे गढूळ."[१४]

राजकारणी, बेरकी व स्वार्थी मंडळींनी गावचे वातावरण नासवून टाकले आहे असे महानोर या कवितेतून सुचविताना दिसतात. अशा या भयान ग्रामवास्तवात नितळ,निर्मळ वातावरण गढूळ झालेले पाहून कवी उदास होतो. या सगळ्या कोलाहलात 'माणूस' कुठेच सापडत नाही ही खंत आहे.'पानझड' मधील अनेक कवितांमधून निराशेचे गडद सूर उमटताना दिसतात.

शेतीची दुरवस्था ही मानवनिर्मित आणि निसर्गनिर्मित कारणांनी व्यापलेली आहे, कधी राज्यकर्त्यांच्या चुकीच्या धोरणांनी तर कधी निसर्गाच्या लहरीपणामुळे शेतीचे आणि शेतीमध्ये राबणाऱ्या माणसांचे जगणे दुष्कर होते हे वास्तव महानोर एका कवितेत सांगतात,

"पेटला सारा उन्हाळा राख झाली
ना कुठे पाणी भुई भेगाळलेली
गाव निजलेला मुका, सुनसान राणी
मी मृगाच्या धुंडतो वाटा सभोती."[१५]

असा हा निसर्ग त्यांचा कवितेतून वारंवार डोकावत राहतो, वाचकाला एका वेगळ्या विश्वात नेत राहतो. पण अचानक पुढे ही निसर्गकविता थोडी बदलते आणि आजच्या परिस्थितीला महानोर त्यांचा कवितेतून ते मांडतात. शेतकऱ्यांच्या जीवनाचं चित्रण महानोरांच्या कवितेत येतं आणि नुसतंच सौंदर्य जाणीवा असण्यापेक्षा त्या सगळ्याशी, निसर्गाशी एकरूप होण्याची जी आध्यात्मिक जाणीव असते, तीही महानोरांच्या कवितेत पाहायला मिळते.

महानोरांच्या एकूणच कवितांमध्ये निसर्गप्रतिमांचे बाहुल्य अधिक प्रमाणत अवतरल्याचे दिसते. निसर्गाशी एकरूप होऊन अथवा निसर्गाच्या सान्निध्यातच ना.धों. महानोर यांनी आपला जीवनानुभव घेतला असल्याने, त्या अनुभवाच्या अभिव्यक्तीचे स्वरूप निसर्ग प्रतिमांच्या रूपातच व्यक्त होत गेलेले दिसते.महानोरांनी निसर्गातील विविध घटकांनी दिलेली संवादी आणि अंतःस्थ साद महानोरांच्या निसर्गप्रतिमायुक्त कवितांमधून प्रकट झाल्याचे दिसून येते. महानोरांच्या कवितेतील निसर्गप्रतिमांचे निरीक्षण करताना जी विविध निसर्गरूपे आढळून येतात. त्यामध्ये सूर्य, ढग, ऊन, पाऊस, शेती यांच्या विश्वक्रीडेशी मानुषी क्रीडांचे असलेले नाते पहावयाचे आहे. कारण सूर्य, ढग, ऊन, पाऊस, जमीन, हे निसर्गघटक महानोरांनी प्रतिमांच्या स्वरूपात आपल्या कवितेत प्रतीत करून घेतले आहेत आणि त्या घटकांच्या अनेक निसर्गप्रतिमा एकात्मपणे महानोरांच्या कवितेत सचेतन झालेल्या दिसून येतात. यामध्ये नभ, भुई, मेघ, हिरवे रान, पाखरू, नदी, डोंगर, विविध पिके, राघू-मैना, पशू, पक्षी अशा अनेक सजीव-निर्जीव घटकांसह विविध रंगप्रतिमाही काव्यात्म रूप घेऊन प्रकट होताना दिसून येतात.

"थेंब गळे उन्ह
पानातून चंद्रबन
निळ्या सावळ्या मेघांचे
आभाळ गोंदण."[१६]

ना. धों. महानोर यांच्या कवितेतील निसर्गाचे चित्रण करणारे शब्द -

ना. धों. महानोर यांच्या कवितेतील शब्दांचे एका वाक्यात वैशिष्ट्य विशद करायचे झाले तर, निसर्गाचे अत्यंत तरल चित्रण करणारी शब्दकळा असे करता येईल. निसर्गाशी आणि रानाशी संबंधित कितीतरी शब्द पुनःपुन्हा आवर्ती रूपाने महानोरांच्या कवितेत आविष्कृत झालेले दिसून येतात. रान, आकाश, पाखरे, झाड, फुले, पाणी, डोळे, नम, हिरवा, सांज, पाने, काढ, उन्ह असे शब्द रानातल्या कविता', 'वही', 'पावसाळी कविता' या काव्यसंग्रहातून पुनःपुन्हा आविष्कृत झाल्याचे दिसून येते. कवितेतील आशयाला अत्यंत संयुक्तपणे आणि लयबद्धपणे लडिवाळपणे काव्यात्म करण्याची प्रतिभा महानोरांच्या कवितेला साधलेली आहे. चावळ, आंब्यासाप्याचं, फूलझाड, कानोसा, केशर भिजली, हळदिवे असे अनेक शब्द एक वेगळी 'रानकळा कवितेतून प्रकट करताना दिसतात. महानोरांची कविता ही मूलतः

रानबोलीची कविता आहे. निसर्गातून जीवनरस आत्मसात करून निसर्गाला साक्षात करणारी शब्दकळा हे महानोरांच्या कवितेचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य आहे. रान' ह्या भावविश्वाशी महानोरांची कविता अत्यंत एकरूप झालेली आहे. महानोर आणि निसर्ग म्हणजे कृषीशी किंवा रानाशी एकरूप झालेला निसर्ग यांच्यात एकप्रकारचे अद्वैत निर्माण झालेले अनेक कवितांमधील शब्दांवरून दिसून येते. निसर्गाला आणि रानाला शब्दरूप देताना महानोर स्वतःचे अस्तित्व विसरून जातात आणि रानाचे रंगगंध हे त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे रूप, रंग, गंध घेऊन शब्दांच्या माध्यमातून प्रकट होताना दिसतात. रानातल्या कविता', 'वही', 'पावसाळी कविता' किंबहुना नंतरच्या काळात प्रकाशित झालेले 'तिची कहाणी', 'प्रार्थना' दयाघना', 'अजिंठा', 'पानझड' या सर्वच कवितासंग्रहांमधून आविष्कृत झालेली शब्दकळा ही निसर्ग, रान यांच्याशी एकरूप झालेले शब्द आवर्ती पद्धतीने पुनःपुन्हा प्रकट करणारी आहे.

समारोप -

ना.धों. महानोरांच्या कवितेतील अशी कितीतरी उदाहरणे निसर्गप्रतिमांच्या संदर्भाने देता येतील. किंबहुना महानोरांची प्रत्येक कविता कोणतीतरी निसर्गप्रतिमा घेऊन अवतरताना दिसते. निसर्ग आणि महानोरांची कविता यांच्यामध्ये भिन्नत्व राहतच नाही. त्यांच्या कवितां बद्दल महानोर सांगतात की, “प्रेम, निसर्ग याइतकं जगात सुंदर मोठं काही नाही. ते शब्दांमध्ये, गीतांमध्ये गुंफत गेलो. चांगली कविता लिहिणं सोपं नाही. आयुष्यभर शब्दांशी खेळ मांडून आहे. ‘कविता’ या लहान अक्षराने जादूगिरी केली, आयुष्य सुंदर केलं.”१७ महानोरांच्या ‘गाथा शिवरायांची’ आणि ‘जगाला प्रेम अर्पावे’ या दोन कथाकाव्यसदृश्य काव्य संग्रहातून महान व्यक्तिमत्वाच्या जीवन कर्तृत्त्वाचे काव्यात्म कधी शोकात्म चित्रण आले आहे. पार्श्वभूमी स्वरूपात त्यात ग्रामीण निसर्ग आलेला आहे. ना.धों .महानोर मुळात लयबद्धतेत लिहिणारे कवी होते. त्यांचा जमाना मुक्तछंदाचा होता, पण महानोर छंदबद्ध कविता लिहित होते, लयविभोर कविता लिहित होते. महानोर यांनी गीतांमध्ये वाङ्मयीन गुणवत्ता टिकून ठेवली. शेतकऱ्यांच्या चळवळीलाही भाषा देण्याचं, आवाज देण्याचं काम महानोरांच्या कवितेनं केलं. ना. धों. महानोर यांच्या कवितेतील निसर्ग आणि कृषिचित्रणाचा अभ्यास केल्यानंतर जाणवते की, ना. धों. महानोर यांनी आपल्या काव्यलेखनाने मराठी साहित्यविश्वात स्वतःचे एक स्वतंत्र अस्तित्व निर्माण केले आहे.

मराठी ग्रामीण कवितेत महानोरांची कविता एक टप्पा म्हणून ओळखली जाते. मराठी कवितेला कृषिनिष्ठ निसर्गाच्या जवळ नेण्याचे महत्त्वाचे कार्य ना. धों. महानोरांच्या कवितेने केले आहे. मराठी साहित्याच्या अभ्यासकाला ना. धों. महानोर यांच्या साहित्याची दखल घेऊनच पुढे जावे लागते. कोणताही साहित्यिक, कलावंत हा जाणीवपूर्वक, सहेतुक एकसुरी जीवनचित्रण करत नाही तसेच महानोरांनीही जाणीवपूर्वक आपल्या कवितेचा आशय कृषिनिष्ठ ठेवला नसून ग्रामीण निसर्ग आणि कृषी हा त्यांच्या जगण्याचा आणि भावविश्वाचा अविभाज्य घटक असून महानोरांचे व्यक्तिमत्त्व पूर्णपणे निसर्गाशी एकजीव झालेले आहे. त्यामुळे त्यांच्या कवितेत ग्रामीण निसर्ग हा चैतन्यदायी व्यक्तिमत्त्वात आविष्कृत झालेला दिसून येतो.

निष्कर्ष -

१) ना.धों. महानोर यांच्या व्यक्तिमत्वाचा म्हणजेच त्यांच्या काव्यप्रवृत्तीचा आणि त्यांच्या काव्य संग्रहांचा अभ्यास केल्यानंतर असे लक्षात येते की, महानोर हे शुद्ध निसर्ग आणि कृषिकेंद्रित गावगाड्यात वावरलेले किंबहुना लहानाचे मोठे झालेले कवी आहेत.

२) कृषीसंस्कृतीतल्या चिरंतन वैश्विक रूपकामधून चैतन्याचा सोहळा महानोर शब्दांकित करतात.

३) ना.धों. च्या कविता निराश नाही, त्यांची कविता उदास नाही, कवितेतूनच ते निसर्गाचा अविष्काराचा एक वेगळा पैलू ते मांडतात. त्यांची कविता आशावादी आहे, 'जो जे वांछिल' च्या जवळ जाणारी आहे.

४) ना.धों. च्या कविता पूर्णपणे ग्रामीण बोलीतून आविष्कृत होत नाही तर त्या प्रमाण बोली किंवा नागरबोलीतूनही आविष्कृत होताना दिसून येतात. त्यांच्या कवितांची भाषाशैली ही शुद्ध आणि मिश्र मराठी भाषेतून प्रकट झालेली दिसते.

५) ना. धों. महानोर यांच्या प्रारंभीच्या कवितेमध्ये ग्रामीण माणूस, व्यक्ती, कुटुंब यापेक्षा निसर्ग प्रबळपणे आविष्कृत होतो.

६) ना. धों. महानोर यांच्या कवितेतील कृषिचित्रण अथवा निसर्गचित्रण अस्सल आणि जिवंत आहे. महानोरांच्या कवितेतल्या कृषिप्रतिमा या काल्पनिक नाहीत तर त्या कृषिप्रधान संस्कृतीचा अविभाज्य घटक आहेत.

७) ना. धों. महानोर यांच्या कवितेतून येणारा निसर्ग कवितेची गरज म्हणून येत नाही, तर तो ग्रामीण कवीच्या जीवनाचा आणि संस्कृतीचा अविभाज्य भाग म्हणून येतो.

८) भारतीय शेती ही निसर्गावलंबी असल्यामुळे निसर्गाच्या बऱ्यावाईट रूपाची ओळख, हीच भारतीय कृषीची ओळख आहे. विशेषतः मराठी ग्रामीण कवितेत याचे चित्रण ना. धों. महानोर यांच्या कवितेत उपरोक्त परिस्थितीचे चित्रण दाहकतेने काव्यबद्ध झाले आहे. त्यामुळे मराठीतील साठोत्तरी साहित्यप्रवाहातील एक निसर्गवादी ग्रामीण कवी म्हणून महानोर यांची ओळख निर्माण झालेली दिसते.

संदर्भ -

१) महानोर ना.धों.- जगलो, तेच लिहीत गेलो, 'चतुरंग' पुरवणी, लोकसत्ता, संपा.(मुलाखत),जुलै २०१८.
२) तत्रैव, महानोर ना.धों.- जगलो, तेच लिहीत गेलो,'चतुरंग', लोकसत्ता, संपा.(मुलाखत).
३) महानोर ना.धों.- रानातल्या कविता, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, चौ. आ.२०१७, पृ.१.
४) ततैव, महानोर ना.धों.- रानातल्या कविता, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, चौ. आ.२०१७, पृ.२.
५) डॉ.रेषा - ह्या नभाने ह्या भुईला दान द्यावे, अनुबंध प्रकाशन, पुणे, पृ. १८९.
६) उनि,महानोर ना.धों.- रानातल्या कविता, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, चौ. आ.२०१७, पृ.५२.
७) महानोर ना.धों.- पावसाळी कविता, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, ति.आ. २०१७, पृ.१.
८) तत्रैव, महानोर ना.धों.- राजाध्यक्ष विजया : पावसाळी कविता, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, ति.आ. २०१७, पृ.मलपृष्ठ.
९) ततैव, महानोर ना.धों.- पावसाळी कविता, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, ति.आ. २०१७, पृ.१५.
१०) तत्रैव, महानोर ना.धों.- पावसाळी कविता, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, ति.आ. २०१७, पृ.१५.
११) डॉ.कोतापल्ले नागनाथ - मराठी कविता : आकलन आणि आस्वाद, स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद, पृ.१६४.
१२) उनि, महानोर ना.धों.- रानातल्या कविता, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, चौ. आ.२०१७, पृ.२९.
१३) महानोर ना.धों. - अजिंठा, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, पृ.१७.
१४) महानोर ना.धों.- पानझड, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई,दू. आ.२००४ , पृ.७.
१५) ततैव, महानोर ना.धों.- पानझड, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई,दू. आ.२००४ , पृ.४३.
१६) महानोर ना.धों.- वही, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई,दू. आ.२००४ , पृ.२३.
१७) उनि, महानोर ना.धों.- जगलो, तेच लिहीत गेलो,'चतुरंग' पुरवणी, लोकसत्ता, संपा.(मुलाखत),जुलै, २०१८.

◆◆◆

Power of Knowledge Peer Review Journal,Volume:I, Issue: II July to Sept. 2023 ISSN 2320-4494 Impact factor 2.7286

NEP २०२० मधील शिक्षण प्रशिक्षणातील बदलता प्रवाह

प्रा.डॉ.वैशाली शा. कंकाळे

सहाय्यक प्राध्यापक

नर्मदाबाई बोडखे अध्यापक महाविद्यालय, तेल्हारा जि.अकोला

प्रस्तावना

34 वर्षानंतर आणि 21 व्या शतकातील पहिली शैक्षणिक सुधारणा 2020 मध्ये करण्यात आली. २९ जुलै, २०२० रोजी विद्यमान भारतीय शिक्षण पद्धतीत अनेक बदल घडवून आणण्याच्या उद्देशाने मंत्रिमंडळाने नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाला मान्यता दिली.1968 मध्ये देशाचे पहिले शैक्षणिक धोरण इंदिरा गांधी सरकार मध्ये मांडण्यात आले. हे शैक्षणिक धोरण 1964 च्या कोठारी आयोगाच्या शिफारशींवर आधारित होते.

१०+२+३ शैक्षणिक प्रणाली स्वीकारण्यात आलेली होती. यासोबत त्रिभाषा सूत्र अवलंबण्यात आलं होतं. यामध्ये प्रथम भाषा मातृभाषा, द्वितीय भाषा राष्ट्रभाषा (हिंदी), तृतीय भाषा म्हणून इंग्रजीचा स्वीकार करण्यात आलेला होता.

सर्वसाधारणपणे याच शिफारशींवर आधारित 1986 मध्ये दुसरे शैक्षणिक धोरण राजीव गांधी सरकारने मांडले. या धोरणामध्ये "विशेषत: भारतीय महिला, अनुसूचित जमाती (अनुसूचित जमाती) आणि अनुसूचित जाती (एससी) समुदायांसाठी असमानता दूर करण्यासाठी आणि शैक्षणिक संधी समान करण्यावर विशेष भर दिला गेला. या धोरणांमध्ये 1992 च्या नरसिंह राव सरकारने बदल सुचवला आणि काही सुधारणा करण्यात आल्या.

भारतीय राज्यघटनेच्या राज्य धोरणाची दिशादर्शक तत्त्वे (Directive principal of State Policy - DPSP) च्या भाग 4, कलम 45 आणि 39(एफ) मध्ये, राज्य मान्य आणि सर्वांना न्याय्य व प्रवेश-योग्य शिक्षणाची तरतूद आहे.

१९७६ च्या ४२ व्या घटनादुरुस्ती कायद्याने शिक्षणास राज्य यादीतून समवर्ती यादीमध्ये स्थानांतरित केले गेले 2002 मधील 86 व्या घटनादुरुस्तीने मूलभूत अधिकारांच्या कलम 21-ए अंतर्गत शिक्षणाला अंमलबजावणीचा हक्क बनविला. ६ ते १४ वयोगटातील सर्व मुलांना प्राथमिक शिक्षण देण्यासाठी राईट टू एज्युकेशन (आरटीई), २००९ लागू करण्यात आले आहे.

या अधिनियमात सर्व शिक्षा अभियान, मध्यान्ह भोजन योजना, नवोदय विद्यालय, केंद्रीय विद्यालय यासारख्या सरकारी उपक्रमांत समाजातील वंचित घटकांसाठी 25% आरक्षण देण्यात आले आहे. 2015 मध्ये स्मृती इराणी मनुष्यबळ विकास मंत्री होत्या. त्यांनी नव्या शैक्षणिक सुधारणा मान्य करण्याच्या दृष्टिकोनातून ऑक्टोबर 2016 मध्ये धोरण मांडले. यावर जनतेकडून सुधारणा मागवण्यात आल्या. मात्र हे धोरण मंजूर होऊ शकले नाही. या धोरण निर्मितीचे प्रमुख टी. एस. आर. सुब्रमण्यम हे होते.

नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० चे अंतिम उद्दीष्ट

1.इसवी सन 2025 पर्यंतपाचवी व त्यापुढील इयत्तेतील प्रत्येक विद्यार्थ्यास पायाभूत साक्षरता व तंत्रज्ञान आत्मसात होत असल्याची दक्षता घेणे.

2.शालेय शिक्षणासाठी ५+३+३+४ रचनेवर आधारित बौद्धिक विकास व अध्ययनाच्या तत्त्वांवर आधारित अभ्यासक्रम व अध्यापन शास्त्र रचना विकसित करण्यात आली आहे. शैक्षणिक सुधारणा घडवून आणण्यात शिक्षक महत्त्वाची भूमिका बजावतात, कारण ते हस्तक्षेप, नवकल्पना आणि धोरणे राबवण्यासाठी जबाबदार असतात. ते पुढच्या पिढीच्या मनाला आकार देतात, आपल्या शिक्षण पद्धतीचे परिवर्तन आपल्या शिक्षकांच्या कौशल्यांवर आणि गुणांवर अवलंबून आहे. आपण शिक्षकांच्या शिक्षणाचा दर्जा पाहून सुरुवात करू शकतो. 21 व्या शतकातील कौशल्ये शिकवण्यासाठी आमचे शिक्षक तयार आहेत का? आम्ही त्यांना त्यांची कौशल्ये आणि क्षमता विकसित करण्यासाठी आवश्यक असलेले शिक्षण आणि प्रशिक्षण देत आहोत का? संभाव्य शिक्षकांना आता उच्च शिक्षण संस्थेच्या सरकारी किंवा खाजगी शाळेच्या नेटवर्कमध्ये विद्यार्थी अध्यापन करून विषय आणि शैक्षणिक कौशल्यावर लक्ष केंद्रित करावे लागेल. अध्यापनाला आता केवळ पदवीपेक्षा जास्त मागणी आहे;

भारतातील शिक्षक प्रशिक्षण: आव्हाने आणि संधी

भारतात 1.3 अब्जाहून अधिक लोक आहेत ज्यांना कुशल शिक्षकांची प्रचंड गरज आहे. पायाभूत सुविधांचा अभाव, अपुरी संसाधने आणि अपुरे प्रशिक्षित शिक्षक यामुळे भारताच्या शैक्षणिक गुणवत्तेवर अनेकदा टीका केली जाते. अलीकडे, देशातील शैक्षणिक गुणवत्ता सुधारण्यासाठी शिक्षक प्रशिक्षणावर अधिक भर दिला जात आहे. तथापि, भारतातील शिक्षक प्रशिक्षणाला अजूनही अनेक आव्हानांचा सामना करावा लागतो आणि 21 व्या शतकातील मागण्या पूर्ण करण्यासाठी त्यात सुधारणा करणे आवश्यक आहे. भारतात सुमारे 1.5 दशलक्ष शाळा आणि 8 दशलक्ष शिक्षकांसह जगातील सर्वात विस्तृत शिक्षण प्रणाली आहे. मोठ्या संख्येने शाळा आणि शिक्षक असूनही, भारतातील शिक्षणाचा दर्जा हे आव्हान कायम आहे. अनेक शाळांमध्ये मूलभूत पायाभूत सुविधा आणि संसाधनांचा अभाव आहे आणि असे दिसते की पात्र आणि प्रशिक्षित शिक्षकांची कमतरता आहे. जरी शिक्षक उपस्थित असले तरी त्यांना काही शाळांमध्ये त्यांची भूमिका प्रभावीपणे पार पाडण्यासाठी आवश्यक प्रशिक्षण आणि समर्थन नसू शकते. म्हणून, शिक्षक प्रशिक्षण हा भारतातील शालेय शिक्षणाचा एक महत्त्वाचा घटक आहे. शिक्षणाचा दर्जा थेट वर्गातील शिक्षकांच्या गुणवत्तेशी संबंधित असतो. यामुळे, शिक्षकांना त्यांच्या भूमिकेत प्रभावी होण्यासाठी आवश्यक असलेले प्रशिक्षण आणि समर्थन प्रदान करणे आवश्यक आहे.

त्यामुळे भारतातील शिक्षणाचा दर्जा सुधारण्यासाठी शिक्षकांचे प्रशिक्षण आवश्यक आहे. हे शिक्षकांचे ज्ञान आणि कौशल्ये सुधारण्यात मदत करू शकते, त्यांना नवीन शिक्षण पद्धती आणि तंत्रज्ञान वापरण्यास सक्षम करू शकते आणि त्यांना विद्यार्थ्यांच्या गरजा चांगल्या प्रकारे समजून घेण्यास मदत करू शकतात. शिक्षक प्रशिक्षणामुळे शिक्षकांची अॅट्रिशन कमी होण्यास मदत होऊ शकते, जी काही भागात खराब कामाची परिस्थिती आणि कमी पगारामुळे जास्त असू शकते, जे कंत्राटी शिक्षकांसाठी अधिक अचूक आहे.

भारतातील शिक्षक प्रशिक्षणाचे प्रकार

भारतात अल्प-मुदतीच्या कार्यशाळा आणि सेमिनारपासून दीर्घकालीन प्रमाणन कार्यक्रमांपर्यंत विविध शिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रम आहेत. भारतातील शिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रमांच्या काही सामान्य प्रकारांमध्ये हे समाविष्ट आहे:

सेवांतर्गत प्रशिक्षण: सेवांतर्गत प्रशिक्षण हे प्रशिक्षण आहे जे आधीच शाळांमध्ये कार्यरत असलेल्या शिक्षकांना दिले जाते. हे शिक्षकांना त्यांची कौशल्ये आणि ज्ञान सुधारण्यात मदत करण्यासाठी आणि त्यांना नवीनतम शिक्षण पद्धती आणि तंत्रज्ञानासह अद्ययावत ठेवण्यासाठी डिझाइन केले आहे.

सेवापूर्व प्रशिक्षण: शिक्षकांनी शिकवणे सुरू करण्यापूर्वी त्यांना सेवापूर्व प्रशिक्षण दिले जाते. हे शिक्षकांना त्यांच्या वर्गातील भूमिकांसाठी तयार करण्यासाठी आणि त्यांच्याकडे प्रभावी शिक्षक होण्यासाठी आवश्यक ज्ञान आणि कौशल्ये असल्याची खात्री करण्यासाठी डिझाइन केले आहे.

रिफ्रेशर प्रशिक्षण: ज्या शिक्षकांनी आधीच प्रशिक्षण घेतले आहे परंतु त्यांना त्यांचे कौशल्य आणि ज्ञान अद्ययावत करण्याची आवश्यकता आहे अशा शिक्षकांना रिफ्रेशर प्रशिक्षण दिले जाते. हे सामान्यतः प्रारंभिक प्रशिक्षण कार्यक्रमांपेक्षा लहान असते आणि मागील शिक्षणाला बळकटी देण्यासाठी डिझाइन केलेले असते.

इंडक्शन ट्रेनिंग: नवीन शिक्षकांना त्यांच्या नवीन भूमिकांशी जुळवून घेण्यासाठी आणि त्यांना शाळेच्या वातावरणाशी परिचित होण्यासाठी इंडक्शन प्रशिक्षण दिले जाते.

भारतातील शिक्षक प्रशिक्षणाची स्थिती

भारतातील प्रशिक्षित शिक्षकांची टक्केवारी वेगवेगळ्या स्त्रोतांवर आणि "प्रशिक्षित" च्या व्याख्यांवर अवलंबून असते. तथापि, युनिफाइड डिस्ट्रिक्ट इन्फॉर्मेशन सिस्टम फॉर एज्युकेशननुसार, भारतातील सुमारे 56.5 टक्के प्राथमिक शाळेतील शिक्षकांनी सेवा-कार्यात प्रशिक्षण घेतले आहे. उच्च प्राथमिक शाळेतील शिक्षकांची संख्या ६५.९ टक्के आहे. हे लक्षात घेणे महत्त्वाचे आहे की हा डेटा केवळ सेवा-अंतर्गत प्रशिक्षण दर्शवतो आणि त्यात सेवा-पूर्व प्रशिक्षण समाविष्ट नाही. याव्यतिरिक्त, प्रदान केलेल्या प्रशिक्षणाच्या गुणवत्तेत आणि परिणामकारकतेमध्ये विसंगती असू शकतात, ज्यामुळे विद्यार्थ्यांच्या निकालांवर शिक्षक प्रशिक्षणाचा एकूण परिणाम होऊ शकतो.

भारताच्या ईशान्य भागातील सर्व शिक्षक प्रशिक्षित असल्याचे सामान्यतः निदर्शनास आले आहे आणि या प्रदेशातील बहुतांश राज्यांमध्ये अशा शिक्षकांची टक्केवारी साधारणपणे प्रशिक्षित नाही. तथापि, ईशान्य भारतातील शिक्षक प्रशिक्षणाची स्थिती राज्यानुसार बदलते. काही राज्यांनी शिक्षक प्रशिक्षणात लक्षणीय सुधारणा केली असली तरी इतरांना अजूनही आव्हानांचा सामना करावा लागतो.

उदाहरणार्थ, आसाममध्ये अलिकडच्या वर्षांत शिक्षकांच्या प्रशिक्षणाच्या गुणवत्तेत लक्षणीय सुधारणा झाली आहे. शिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रमांवर देखरेख ठेवण्यासाठी राज्य सरकारने राज्य शैक्षणिक संशोधन आणि प्रशिक्षण परिषद स्थापन केली आहे. तसेच राज्याच्या शैक्षणिक गुणवत्तेत सुधारणा करण्यासाठी अनेक उपक्रम सुरू केले आहेत. दर्जेदार शिक्षक प्रशिक्षण देण्यासाठी राज्य सरकारने खाजगी संस्था आणि नागरी संस्था यांच्याशीही सहकार्य केले आहे.

त्याचप्रमाणे त्रिपुराने त्रिपुरा स्टेट कौन्सिल ऑफ एज्युकेशनल रिसर्च अँड ट्रेनिंग (TSCERT) ची स्थापना करून आणि अनेक शिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रम सुरू करून शिक्षक प्रशिक्षणात प्रगती केली आहे. अप्रशिक्षित शिक्षकांना प्रशिक्षण देण्यासाठी राज्य सरकारने नॅशनल इन्स्टिट्यूट ऑफ ओपन स्कूलिंगशीही सहकार्य केले आहे.

दुसरीकडे, ईशान्य भारतातील काही राज्यांमध्ये अजूनही दर्जेदार शिक्षक प्रशिक्षण देण्याबाबत आव्हाने आहेत. उदाहरणार्थ, मणिपूरमध्ये प्रशिक्षित शिक्षकांची कमतरता आहे आणि विद्यमान प्रशिक्षण

संस्थांमध्ये आवश्यक पायाभूत सुविधा आणि संसाधनांचा अभाव आहे. या समस्येचे निराकरण करण्यासाठी राज्य सरकारने अनेक कार्यक्रम सुरू केले आहेत, परंतु प्रगती मंदावली आहे. एकंदरीत, ईशान्य भारतात शिक्षक प्रशिक्षण सुधारण्यात प्रगती झाली असली तरी, या प्रदेशातील प्रत्येक बालकाला दर्जेदार शिक्षण मिळावे हे सुनिश्चित करणे अजून खूप लांब आहे.

भारतातील विविध स्तरावरील शिक्षक प्रशिक्षण संस्था

भारतात, सरकारी, गैर-सरकारी संस्था (एनजीओ) आणि खाजगी संस्थांसह विविध स्तरांवर विविध संस्थांद्वारे शिक्षक प्रशिक्षण आयोजित केले जाते. विविध स्तरांवर शिक्षक प्रशिक्षणात गुंतलेल्या काही प्रमुख संस्था आहेत:

राष्ट्रीय शिक्षक शिक्षण परिषद: NCTE ही एक वैधानिक संस्था आहे जी भारतातील शिक्षक शिक्षण कार्यक्रमांसाठी मानके ठरवते. हे शिक्षक शिक्षणावर संशोधन करते आणि शिक्षक प्रशिक्षण संस्थांसाठी मार्गदर्शक तत्त्वे प्रदान करते.

राज्य शैक्षणिक संशोधन आणि प्रशिक्षण परिषद ही एक राज्यस्तरीय संस्था आहे जी अभ्यासक्रम, पाठ्यपुस्तके आणि शिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रम विकसित करण्यासाठी जबाबदार आहे जी शिक्षकांसाठी सेवा-अंतर्गत प्रशिक्षण कार्यक्रम देखील आयोजित करते.

जिल्हा शिक्षण आणि प्रशिक्षण संस्था: DIET ही एक जिल्हा-स्तरीय संस्था आहे जी प्राथमिक आणि माध्यमिक शाळेतील शिक्षकांना सेवा-पूर्व आणि सेवा-पूर्व प्रशिक्षण प्रदान करते. हे संशोधन देखील करते आणि जिल्ह्यातील शाळांना मदत करते.

राज्य शिक्षण संस्था (SIE) : SIE ही शिक्षकांना सेवापूर्व आणि सेवा-पूर्व प्रशिक्षण देणारी राज्यस्तरीय संस्था आहे. हे शिक्षक शिक्षण कार्यक्रम विकसित आणि मूल्यमापन देखील करते.

गैर-सरकारी संस्था (एनजीओ) : अनेक स्वयंसेवी संस्था भारतात, विशेषतः ग्रामीण आणि दुर्गम भागात शिक्षक प्रशिक्षणात गुंतलेल्या आहेत. या संस्था सरकारी शाळांमधील शिक्षकांना सेवांतर्गत प्रशिक्षण, मार्गदर्शन आणि सहाय्य प्रदान करतात.

खाजगी संस्था: विद्यापीठे आणि महाविद्यालये यासारख्या खाजगी संस्था शिक्षक शिक्षण कार्यक्रम देतात. **हे कार्यक्रम सामान्यत:** सरकार-अनुदानित कार्यक्रमांपेक्षा अधिक महाग असतात परंतु अधिक विशेष प्रशिक्षण आणि समर्थन देऊ शकतात.

एकूणच, भारतातील शिक्षक प्रशिक्षण विविध स्तरांवर विविध संस्थांद्वारे आयोजित केले जाते, ज्याचा उद्देश शिक्षणाचा दर्जा सुधारणे आणि शिक्षकांना वर्गात प्रभावी होण्यासाठी आवश्यक कौशल्ये आणि ज्ञान प्रदान करणे.

भारतातील शिक्षक प्रशिक्षणाची आव्हाने

शिक्षक प्रशिक्षण अत्यावश्यक असले तरी भारतात अनेक आव्हाने हाताळली पाहिजेत. पात्र, प्रशिक्षित शिक्षकांची कमतरता हे महत्त्वाचे आव्हान आहे. आवश्यक असलेल्या सर्व शिक्षकांना प्रशिक्षण देण्यासाठी पुरेसे पात्र प्रशिक्षक नाहीत, ज्यामुळे निकृष्ट दर्जाचे प्रशिक्षण होऊ शकते. आणखी एक आव्हान म्हणजे प्रमाणित प्रशिक्षण कार्यक्रमांचा अभाव. भारतात शिक्षक प्रशिक्षणासाठी कोणताही प्रमाणित अभ्यासक्रम नाही, ज्यामुळे प्रशिक्षणाची गुणवत्ता आणि सामग्री विसंगत होऊ शकते. याव्यतिरिक्त, काही

प्रशिक्षण कार्यक्रम शिक्षकांच्या विशिष्ट गरजांशी संबंधित नसू शकतात किंवा शिक्षकांना त्यांच्या स्थानिक संदर्भात येणाऱ्या आव्हानांना तोंड देऊ शकत नाहीत. काही मर्यादा खालीलप्रमाणे आहेत.

कालबाह्य अभ्यासक्रम: भारतातील शिक्षक प्रशिक्षण अभ्यासक्रम कालबाह्य आहे आणि विद्यार्थ्यांच्या बदलत्या गरजा प्रतिबिंबित करत नाही. व्यावहारिक आणि अनुभवात्मक शिक्षणाऐवजी रॉट लर्निंगवर लक्ष केंद्रित केले जाते.

अपुऱ्या पायाभूत सुविधा: भारतात दर्जेदार प्रशिक्षण संस्था आणि सुविधांची कमतरता आहे. सध्याच्या संस्थांमध्ये शिक्षकांना दर्जेदार प्रशिक्षण देण्यासाठी आवश्यक पायाभूत सुविधांचा अभाव आहे.

अपुरी संसाधने: शिक्षक प्रशिक्षणासाठी सरकारकडून निधीची तरतूद अनेकदा अपुरी असते. देशातील वाढत्या शिक्षकांच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी सध्या उपलब्ध संसाधने अपुरी आहेत.

पात्र प्रशिक्षकांचा अभाव: देशात पात्र प्रशिक्षकांची कमतरता आहे. शिक्षकांना दर्जेदार प्रशिक्षण देण्यासाठी प्रशिक्षकांनी स्वतः प्रशिक्षित केले पाहिजे.

डिजिटल प्लॅटफॉर्म: डिजिटल प्लॅटफॉर्मचा उदय शिक्षकांना दर्जेदार प्रशिक्षण देण्याची संधी प्रदान करतो. देशभरातील शिक्षकांना प्रशिक्षण देण्यासाठी ऑनलाइन अभ्यासक्रम आणि वेबिनारचा वापर केला जाऊ शकतो.

सार्वजनिक-खाजगी भागीदारी: देशातील शिक्षक-प्रशिक्षण गुणवत्ता सुधारण्यासाठी सार्वजनिक-खाजगी भागीदारी वापरली जाऊ शकते. खाजगी संस्था आवश्यक पायाभूत सुविधा आणि कौशल्य आणू शकतात, तर सरकार निधी आणि सहाय्य देऊ शकते.

अनुभवात्मक शिक्षण: अनुभवात्मक शिक्षण पद्धतींचा समावेश करून शिक्षक प्रशिक्षण अधिक प्रभावी होऊ शकते. कार्यशाळा आणि प्रात्यक्षिक सत्रांद्वारे शिक्षकांना प्रशिक्षण दिले जाऊ शकते.

सतत शिकणे: शिक्षक प्रशिक्षण ही एक वेळची घटना न राहता सतत चालणारी प्रक्रिया असावी. नियमित वर्कशॉप्स आणि रिफ्रेशर कोर्सेसने शिक्षकांना अद्ययावत अध्यापन तंत्र आणि तंत्रज्ञानासह अद्ययावत ठेवायला हवे.

NEP 2020 मध्ये शिक्षक आणि शिक्षक प्रशिक्षणासाठी सुधारणा 2020 मध्ये स्थापन करण्यात आलेली राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण (NEP) प्रणाली ही शैक्षणिक आणि शैक्षणिक व्यवस्थेतील धोरणे ठरवण्यासाठी आणि निर्णय घेणारा एक महत्त्वाचा टप्पा आहे . हा लेख शिक्षक आणि शिक्षक शिक्षण कार्यक्रमांवर लक्ष केंद्रित करून राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण प्रणालीची व्याप्ती आणि संभाव्यता शोधतो .

NEP प्रणालीचे उद्दिष्ट शाळा ते उच्च शिक्षण स्तरापर्यंत सर्व स्तरावरील शिक्षणासाठी आवश्यक मूल्य प्रदान करणे आहे. हे एका शैक्षणिक सुधारणा मॉडेलचे अनुसरण करते जे विद्यमान शिक्षण व्यवस्थेचा ताबा घेईल आणि तिला उच्च स्तरावर नेईल. ही प्रणाली विकसित आणि प्रकाशित केली गेली आहे या दृष्टिकोनातून शिक्षण आणि शैक्षणिक शाखांच्या सर्व घटकांना मूल्य आणि उज्वल संभावना प्राप्त झाल्या पाहिजेत जेव्हा ते मुख्य वैशिष्ट्यांशी व्यवहार करते. यामध्ये गुणवत्ता, परवडणारी, समानता, प्रवेश आणि जबाबदारी यांचा समावेश आहे

शिक्षक आणि शिक्षक शिक्षण NEP: शिक्षक हे 2020 मध्ये तयार करण्यात आलेल्या NEP प्रणालीतील सर्वात महत्त्वपूर्ण भागांपैकी एक आहेत. NEP मध्ये शिक्षक शिक्षणाचा समावेश करण्यासाठी कारणीभूत असलेल्या पार्श्वभूमी परिस्थिती शिक्षकांच्या विभाजनाच्या क्षेत्रात उद्भवलेल्या आणि विद्यमान आहेत.

विविध समस्यांमध्ये शिक्षणाचा अभाव, प्रशिक्षण, योग्य भरती, अध्यापनाची गुणवत्ता , प्रेरणा, सक्रिय सेवा परिस्थिती आणि अपुरी प्रणालीगत सुधारणा यांचा समावेश होतो.

शिक्षकांसाठी राष्ट्रीय व्यावसायिक मानके (NPST) काय आहेत?

NPST (शिक्षकांसाठी राष्ट्रीय व्यावसायिक मानके अध्यापन करिअर आणि व्यावसायिकतेशी निगडीत आहेत. ते शिक्षकांचे करिअर व्यवस्थापन, व्यावसायिक विकास, पगारवाढ, व्यावसायिक मूल्यांकन, अध्यापन लेखापरीक्षण अहवाल इत्यादींशी संबंधित वैशिष्ट्ये निश्चित करण्यासाठी कार्य करते.

NCERT NEP शिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रमाची जबाबदारी घेते आणि अध्यापन व्यवसायाच्या विकासामध्ये सतत विस्तारासाठी उत्प्रेरक म्हणून काम करते. NEP 2020 मध्ये वार्षिक सतत व्यावसायिक विकास (CPD) चे विशिष्ट विभाग समाविष्ट आहेत.

दर्जेदार 4-वर्ष इंटिग्रेटेड बी.एड. कार्यक्रम

एकात्मिक बीएड तयार करण्यासाठी सरकार थेट सक्रिय पुढाकार घेते. कार्यक्रम पूर्ण होण्यासाठी चार शैक्षणिक वर्षे लागतात. नॅशनल कौन्सिल फॉर टीचर एज्युकेशन (NCTE) या संदर्भात शिक्षक प्रशिक्षणाचे पर्यवेक्षण करते आणि BA - B.Ed ला प्रोत्साहन देते. भविष्यातील शिक्षकांना त्यांची कमाल क्षमता साध्य करण्यात मदत करणारी योजना.

एकात्मिक मॉडेलमध्ये शिक्षकांना एकाच वेळी दोन बॅचलर डिग्री कव्हर करता येतील. हे त्यांना शैक्षणिक प्रणालीमध्ये प्रारंभ करण्यापूर्वी अधिक एक्सपोजर आणि इंटर्नशिप-स्तरीय प्रशिक्षण अनुभव प्राप्त करण्यास मदत करेल.

शिक्षक पात्रता परीक्षा (TETs)

टीईटी (शिक्षक पात्रता चाचणी) ही किमान पात्रता आहे जी भारतातील शिक्षकाने अध्यापन व्यवसायात नियुक्तीसाठी पात्र होण्यापूर्वी समाविष्ट केली पाहिजे. सरकारी शाळा या परीक्षेचा मोठ्या प्रमाणावर प्रचार करतात आणि शिक्षकांना त्यांचे इष्टतम व्यवसाय सुरू करण्यात मदत करण्यासाठी प्रभावीपणे कार्य करतात.

पात्रता चाचण्यांपैकी, परीक्षेच्या दृष्टिकोनातून CTET क्रॅक करणे सर्वात कठीण आहे. TETs तुम्हाला सरकारी आणि खाजगी संस्थांमध्ये नोकरीची भूमिका सुरू करण्यात मदत करेल.

सर्व शाळांमध्ये शिक्षकांची वाटणी

NEP 2020 शिक्षकांच्या कमतरतेसारख्या समस्यांना तोंड देण्यासाठी शाळा आणि शैक्षणिक संस्थांमध्ये शिक्षक सामायिक करण्याच्या संकल्पनेला प्रोत्साहन देते. हे मुख्यतः कला, हस्तकला, संगीत, नृत्य, पारंपारिक अभ्यासक्रम इत्यादी प्रोफाइलसाठी घडते.

NEP 2020 पॉलिसी मास्टर इन्स्ट्रक्टर्सना अभ्यासक्रम पूर्ण करू शकणाऱ्या प्रख्यात व्यक्तींच्या यादीचा भाग म्हणून सामील होण्यासाठी पुरेशी जागा वाटप करते. NEP चे उद्दिष्ट शिक्षकांना आधार देणे आणि त्यांचे पालनपोषण करणे. NEP तळागाळातील शिक्षकांचे समर्थन आणि पालनपोषण करण्याची अविश्वसनीय क्षमता दाखवते. या विभागातील शिक्षकांशी संबंधित प्रमुख धोरणामध्ये शिक्षक सक्षमीकरण मंच आणि उपक्रम समाविष्ट आहेत.

सतत पाठबळ आणि आवश्यक पालनपोषण उपक्रम शिक्षक प्रशिक्षणाची अंमलबजावणी आणि परिणाम बहुतेक दुर्गम ठिकाणी मूळ पातळीवर पोहोचण्यास मदत करतील. प्रशिक्षण वेळापत्रकात तयारी, भरती, वर्गातील क्रियाकलाप आणि व्यावसायिक विकास कार्यक्रम समाविष्ट आहेत.

तयारी

NEP 2020 साठी नियोजन, तयारी आणि अंमलबजावणी प्रक्रिया तळागाळापासून सुरू होते आणि विभागातील व्यावसायिक कर्मचाऱ्यांना सक्षमीकरण प्रदान करण्यासाठी प्रभावीपणे कार्य करते. शिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रमांचा एक भाग म्हणून त्यांना अनेक चिंता आणि आव्हाने जाणून घ्यावी लागतील आणि आदर्श उपाय प्रस्ताव आणावे लागतील.

भरती

NEP मार्गदर्शक तत्त्वांनुसार, शिक्षक भरतीसाठी एकात्मिक बीएड अंतर्गत किमान चार वर्षांची शैक्षणिक पात्रता आवश्यक आहे. योजना तुमची कमाल क्षमता ओळखण्यासाठी आणि नोकरीच्या संधी वाढवण्यासाठी शिकवण्याची पात्रता चाचणी खूप महत्त्वाची ठरेल. वर्गा मध्ये प्रशिक्षणादरम्यान आणि शिकवताना, शिक्षक वर्गातील विभागांमध्ये महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतील. NEP मार्गदर्शक तत्त्वांनुसार, शिक्षकांना आदर्श शिक्षक आणि सहाय्यक व्यक्ती बनण्यासाठी जागा निर्माण करण्यासाठी असंख्य घटक आणि सक्रिय घटकांचे पालन करावे लागेल.

व्यावसायिक विकास

NEP प्रणाली शिक्षकांची वैयक्तिक आणि व्यावसायिक गुणवत्ता सुधारण्यासाठी सहाय्यक विकास क्षमतेसह जबाबदार आहे. अध्यापन व्यवसायाचे सक्षमीकरण करण्यासाठी प्रभावी मूल्य निर्माण करणारे घटक म्हणजे गुणवत्ता नियंत्रण, उत्तरदायित्व आणि गुणवत्ता, आदर, प्रतिष्ठा आणि स्वायत्ततेची पातळी जी शिक्षक त्यांच्या करिअरच्या कालावधीत एकत्र करू शकतो.

सतत व्यावसायिक विकास आणि दर्जा सुधारणे

CPD (सतत व्यावसायिक विकास) NEP प्रणालीचा सक्रिय भाग आहे. हे शिक्षकांना अधिक व्यावसायिक प्रशिक्षित करण्यात आणि सर्वांगीण विकास प्रक्रियेशी संबंधित विशेष सेवा सुधारण्यात आकर्षक भूमिका बजावण्यास मदत करते.

शिक्षकांच्या क्षमता वाढीसाठी पुढाकार

शिक्षकांच्या क्षमता वाढीसाठी NEP प्रणालीमध्ये विविध उपक्रमांची तपशीलवार माहिती दिली आहे. सामायिक शिक्षणाच्या मूल्यामध्ये काटेकोरपणे रुजलेली संस्कृती विकसित करणे ही क्षमता निर्माण करण्याची कल्पना आहे. NEP प्रणाली अंतर्गत, क्षमता वाढवण्याच्या पद्धती सहभागी आहेत.

हे संभाव्य कौशल्ये आणि संभाव्य बिल्डिंग ब्लॉक्स ओळखण्यात मदत करते जे वैयक्तिक शिक्षण व्यावसायिकांमध्ये अस्तित्वात आहेत आणि ते ओळखले जाणारे ब्लॉक्स पूर्ण करण्यासाठी विश्लेषणात्मकपणे कार्य करतात. उपक्रमांमध्ये प्रशिक्षण सत्र, मूल्यमापन आणि निरीक्षण, गरजा आणि मालमत्तांचे मूल्यांकन, क्षमता विकास प्रतिसाद, मूल्यमापन आणि प्रतिबद्धता आणि भागधारक विकास यांचा समावेश होतो.

◆◆◆

भारतीय ज्ञान परंपरेमध्ये संस्कृतभाषेचा प्राचीन वैज्ञानिक परिभाषेवरील प्रभाव
(विशेष संदर्भ - रसायनशास्त्रातील मूलद्रव्यवाचक शब्द)

डॉ.कवीश्वर रुपाली विजय
सहाय्यक प्राध्यापक (संस्कृत)
शासकीय विदर्भ ज्ञान विज्ञान संस्था (स्वायत), अमरावती

संस्कृत भाषेतील समृद्ध वाङ्मयामध्ये साहित्य, कला, तत्वज्ञान इत्यादी अनेक विषयांवर ऊहापोह केला आहे. आधुनिक विज्ञानातील अनेक संकल्पनांची बीजेही संस्कृत वाङ्मयात सापडतात. संस्कृत भाषेच्या शब्दनिर्मिती सामर्थ्यामुळे अनेक शास्त्रांमध्ये वापरल्या जाणाऱ्या पारिभाषिक शब्दांच्या निर्मिती प्रक्रियेमध्ये निश्चितपणे सुलभता येते. यामुळे आधुनिक विज्ञानाचा अभ्यास करतानाही संस्कृत भाषा महत्त्वाची ठरते.

आधुनिक विज्ञानामध्ये मूलभूत शास्त्रे आणि उपयोजित शास्त्रे अशी विभागणी केली जाते. भौतिकशास्त्र, रसायनशास्त्र, जीवशास्त्र, गणितशास्त्र इत्यादी शास्त्रे मूलभूतशास्त्रे म्हणून ओळखली जातात. या मूलभूत शास्त्रांमध्ये रसायनशास्त्र ही एक महत्त्वाची अभ्यासशाखा मानली जाते.

रसायनशास्त्रामध्ये प्रामुख्याने मूलद्रव्ये, संयुगे आणि त्यांच्यातील रासायनिक अभिक्रिया यांसारख्या विषयांचा अभ्यास केला जातो. मूलद्रव्यांचा अभ्यास करताना आवर्तसारणीचा विचार करणे अपरिहार्य ठरते. आवर्तसारणीचा उद्गाता म्हणून मेंडेलीफ या शास्त्रज्ञाचे नाव घेतले जाते. मेंडेलीफच्या आवर्तसारणीतील काही मूलद्रव्यांच्या संज्ञांचा अभ्यास प्रस्तुत शोधनिबंधात मांडण्यात येणार आहे. आवर्तसारणी तयार करण्यामागील भूमिका व संस्कृतभाषा, काही रासायनिक मूलद्रव्यवाचक शब्दांचा भाषाशास्त्रीय अभ्यास आणि मूलद्रव्यवाचक शब्द व त्या मूलद्रव्यांचे गुणधर्म यांमधील अन्वयार्थ शोधण्याचा प्रयत्न याद्वारे करण्यात येणार आहे.

प्राचीन रसायनशास्त्र आणि संस्कृत वाङ्मय यांच्यातील परस्परसंबंध शोधण्याकरिता प्रस्तुत शोधनिबंध उपयुक्त ठरू शकेल.

- आवर्तसारणी तयार करण्यामागील भूमिका व संस्कृतभाषा

रसायनशास्त्रात आवर्तसारणीला अत्यंत महत्त्व आहे. आवर्तसारणीमध्ये प्रामुख्याने रसायनशास्त्रातील सर्व मूलद्रव्यांचा सूक्ष्मपणे विचार केला आहे. आवर्तसारणी म्हणजे रासायनिक तत्वांची वैशिष्ट्ये आणि त्यांच्यातील संगती लक्षात घेऊन तयार केलेली सारणी होय. यामध्ये रासायनिक मूलद्रव्यांचे भौतिक व रासायनिक गुणधर्म त्या मूलद्रव्यांच्या अणुक्रमांकावर

अवलंबून असतात, हे तत्त्व लक्षात घेऊन त्यांच्या अणुक्रमांकांच्या चढत्या क्रमाने दर्शवितात. आधुनिक आवर्तसारणी मध्ये 118 मूलद्रव्ये आहेत.

आवर्तसारणी संकल्पना सर्वप्रथम इसवी सन १८६९ मध्ये रूस देशाच्या मेंडलीफ या रसायनशास्त्रज्ञाने मांडली. ही संकल्पना द्विस्तरीय आहे. यामध्ये मूलद्रव्यांचे अणुभारांक आणि संयुजा विचारात घेतल्या गेल्या आहेत. त्यानंतर काही महिन्यांनी जर्मन शास्त्रज्ञ लोथर मेयर (1830-1895) यांनीही अशीच संकल्पना मांडली. मेंडेलीफच्या आवर्तसारणीवरून प्रेरणा घेऊन अल्फ्रेड वर्नरने आवर्तसारणी तयार केली. आधुनिक आवर्तसारणी ही वर्नरच्या आवर्तसारणीचेच विस्तारित रूप आहे. इसवी सन १९५२ मध्ये गिल चावेरी या शास्त्रज्ञाने मूलद्रव्यांच्या विद्युतसंरचनेवर आधारित असलेली आवर्तसारणी तयार केली.

मेंडेलिफच्या आवर्तसारणीत आठ वर्ग आहेत. एकाच वर्गात असणाऱ्या मूलद्रव्यांच्या गुणधर्मात समानता आढळते. उहाहरणार्थ हैलोजन, निक्टोजेन, चाल्कोजेन आणि अक्रिय वायु या एका वर्गातील वायूंचे गुणधर्म समान असतात. तसेच आडव्या ओळींना आवर्त असे म्हटले जाते. काही ठिकाणी आवर्तांनाही महत्त्व असते. उदाहरणार्थ डी-ब्लॉक म्हणजे संक्रमित धातूंचा आवर्त होय.

मेंडेलिफने इसवी सन 1869 मध्ये लिहिलेल्या शोधनिबंधामध्ये त्याने त्याच्या आवर्तसारणीमध्ये नसणाऱ्या आठ मूलद्रव्यांच्या अस्तित्वासंबंधी अंदाज व्यक्त केला होता[1] आणि त्यांना पुढीलप्रमाणे नावे दिली होती. ही नावे देत असताना त्यांनी एक, द्वि, त्रि या संस्कृत शब्दांचा वापर केला होता.

मेंडेलिफने सांगितलेले मूलद्रव्याचे नाव	आधुनिक आवर्तसारणीतील मूलद्रव्य
Eka-aluminium	Gallium
Eka-aluminium	Scandium
Eka-silicon	Germanium
Eka-manganese	Technetium
Tri-manganese	Rhenium
Dvi-tellurium	Polonium
Dvi-caesium	Francium
Eka-tantalum	Pratactinium

यावरून वर्ग तीनमध्ये बोरॉनच्या खाली असणाऱ्या संभावित मूलद्रव्याला मेंडेलिफ यांनी एक-बोरॉन असे नाव दिले होते, असे दिसते. यासंबंधात स्टैनफोर्ड यूनिवर्सिटीच्या प्रोफेसर पॉल

[1] D. Mendelejeff , Classical scientific papers – chemistry, second series, 1970, p. 405-406

किपार्स्की यांच्या मते या द्विस्तरीय संरचनेमध्ये पाणिनीच्या शिवसूत्रांवरून प्रेरणा घेतली गेली होती. शिवसूत्रांमधून सूचित होणाऱ्या द्विस्तरीय संरचनेत मेंडेलिफच्या आवर्तसारणीचे मूळ आहे, असेही किपार्स्की यांनी नमूद केले आहे.[2] किपार्स्की यांच्या मतावर डॉ. सुभाष काक यांचे असे मत आहे की, मेंडेलिफ यांना शिवसूत्रांसारख्या संस्कृत व्याकरणाशी संबंधित संकल्पनांचे ज्ञान असावे, असे म्हणणे योग्य नाही. परंतु, संस्कृत वर्णांच्या बाबतीतील उच्चारणस्थान आणि प्रयत्न या द्विस्तरीय संरचनेचे ज्ञान सहज होणे शक्य आहे. [3]

अशाप्रकारे आवर्तसारणी तयार करण्यामागील मेंडेलिफची भूमिका आणि संस्कृतभाषा यांचा संबंध काक यांनी दाखवला आहे.

- रासायनिक मूलद्रव्यवाचक शब्द

आवर्तसारणीमध्ये येणाऱ्या मूलद्रव्यांच्या संज्ञा डॉ. रघुवीर यांनी आपल्या आंग्ल – भारतीय कोशाच्या रसायनशास्त्र [4] या विभागात स्पष्ट केल्या आहेत. त्यापैकी काही वैशिष्ट्यपूर्ण मूलद्रव्यवाचक शब्द पुढीलप्रमाणे आहेत.

1. उदजन – हायड्रोजन या मूलद्रव्याला उदजन अशी संज्ञा आहे. ही संज्ञा स्पष्ट करताना त्यांनी पाणी निर्मितीच्या प्रक्रियेत हायड्रोजन हे मूलद्रव्य महत्त्वाचे असल्यामुळे उदजन ही पारिभाषिक संज्ञा तयार झाली असावी. उद या घटकावरून उदक म्हणजे पाणी आणि जन म्हणजे जनक – निर्माण करणारा, अशाप्रकारे उदजन म्हणजे पाणी (h_2o) तयार करणारे एक मूलद्रव्य हायड्रोजन असल्यामुळे त्यास उदजन ही संज्ञा दिली असावी.

2. रूपक आणि रजत - संस्कृत भाषेत रूपक व रजत हे दोनही समानार्थी शब्द आहेत. परंतु रसायनशास्त्रीय कोशात मात्र या दोन्ही शब्दांद्वारे अनुक्रमे निकेल आणि चांदी ही दोन मूलद्रव्ये स्पष्ट केली आहेत. त्यामुळे रूपक आणि रजत या अनुक्रमे निकेल आणि चांदी या मूलद्रव्यांच्या पारिभाषिक संज्ञा ठरतात. निकेल आणि चांदी यांमध्ये असणाऱ्या रंगसाधर्म्यामुळे प्राचीन काळी या दोन मूलद्रव्यांचे वेगळेपण लक्षात आले नसावे. परंतु, नंतरच्या काळात या दोन मूलद्रव्यांचे आकलन झाल्यामुळे रूपक आणि रजत या पारिभाषिक संज्ञा देण्यात आल्या असाव्यात.

[2] Paul Kiparsky, Economy and construction of Shivasutras, 1991, p. 79
[3] Kak Subhash, Mendeleev and periodic table of the elements
[4] Raghu Vira, The Great English- Indian Dictionary, 1945, p 1

3. लोहक आणि अयस् - लोह आणि अयस् हे देखील समानार्थी शब्द म्हणून सामान्यपणे दिसतात. परंतु रसायनशास्त्राच्या दृष्टीने विचार केल्यास लोहक आणि अयस् या शब्दांद्वारे अनुक्रमे मॅंगनीज आणि लोखंड ही मूलद्रव्ये सांगितली आहेत.

याशिवाय कुप्यातु, शुल्बारि, जंबुकी, विड्डूर यांसारखे अनेक वैशिष्ट्यपूर्ण पारिभाषिक शब्द रघुवीर यांच्या रसायनशास्त्रीय कोशात आले आहेत.

- उपसंहार

  - मेंडेलिफच्या द्विस्तरीय आवर्तसारणीची रचना संस्कृत वर्णांच्या द्विस्तरीय संकल्पनेमध्ये असावी, असे किपार्स्की आणि काक यांचे म्हणणे आहे.
  - कोणत्याही शास्त्रातील भारतीय भाषांमधील पारिभाषिक संज्ञांच्या बाबतीत संस्कृतभाषेच्या शब्दनिर्मितीसामर्थ्यामुळे सुलभता येते.
  - प्राचीन शास्त्रांचा अभ्यास करताना पारिभाषिक शब्दांना अनन्यसाधारण महत्त्व आहे, हे स्पष्ट होते.

संदर्भ

1. Kak Subhash, Mendeleev and periodic table of the elements, https://swarajyamag.com/books
2. Mendelejeff D. , Classical scientific papers – chemistry, second series, ed by David Knight, 1970
3. Paul Kiparsky, Economy and construction of Shivasutras, 1991, Paninian Studies, Michigen
4. Raghu Vira, The Great English- Indian Dictionary, 1945, The international academy of Indian Culture, Lahore

◆◆◆

भटक्या - विमुक्तांच्या साहित्यावर चळवळीचा पडलेला प्रभाव

डॉ.संजय बालाघाटे
सहा. प्राध्यापक, मराठी विभाग
माधवराव पाटील महाविद्यालय, पालम जि.परभणी

१९७० नंतर मराठीत निर्माण झालेले भटक्या – विमुक्तांचे साहित्य हे चळवळीचे साहित्य आहे . साहित्याचा सामाजिक व सांस्कृतिक अनुबंध हा सेंद्रिय असतो ; म्हणून साहित्य ही केवळ भाषिक कृती नसते तर ती एक सामाजिक – सांस्कृतिक घटना असते . साठोत्तरी मराठी साहित्यावर विविध चळवळींचा मोठा प्रभाव आहे . मराठी साहित्य आणि संस्कृतीला अनभिज्ञ असलेला जीवनावकाश भटक्या – विमुक्तांच्या साहित्यातून प्रकट झाला . भटके – विमुक्त हे हजारो वर्षांपासून मुख्य प्रवाहापासून तुटलेले बेट होते . त्यांचे जीवन – संस्कृती , भाषा, धारणा , उपजीविका , आहार-विहार , त्यांचा जीवनविषयक दृष्टिकोन आदी घटकांचा मूलभूत आविष्कार मराठी साहित्यात १९७० नंतर झाला .

स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडात भटक्या – विमुक्त जमातींच्या जगण्या संदर्भात वैचारिक व सामाजिक चर्चा मराठी विचारविश्वात सुरु झाली होती . लोकहितवादी , सावित्रीबाई रोडे , वि . रा . शिंदे ,राजर्षी शाहू महाराज आणि डॉ . बाबासाहेब आंबेडकर यांनी आपल्या वैचारिक लेखन आणि भाषणातून या समूहाबाबत संवेदना व्यक्त करून त्यांच्या उन्नतीचा विचार मांडला . तर १९७० पूर्वी श्री . म . माटे , अण्णाभाऊ साठे, शंकरराव खरात व रणजित देसाई यांच्या कथात्म साहित्यातून या समाजगटाची वेदना व्यक्त झाली . गुन्हेगार व भटके ही माणसेच आहेत . ते या देशातील महत्वाचे घटक आहेत अशी साहित्यातील भटक्यांच्या चित्रणाची स्थिती होती .

या ठिकाणी एक नोंद करणे महत्वाचे आहे . ती म्हणजे मराठीतील दलित साहित्याने प्रेरित होऊन १९७० नंतरचे भटक्यांचे साहित्य लिहिल्या गेले . त्यामुळे या साहित्याचा प्रारंभीच्या काळी दलित साहित्यात समावेश झाला . दलित साहित्य म्हणूनच त्याचा विचार झाला . हे साहित्य दलिताहून दलित ,वंचितांहून वंचित असलेल्या समाजाचे होते . मराठी दलित साहित्य हे गावकुसाबाहेर राहणाऱ्या लेखकांनी लिहिलेले आहे ; तर भटक्या – विमुक्तांचे साहित्य गावगाड्याबाहेर राहणाऱ्या लेखकांनी लिहिले . गावकुसाबाहेरील माणसांसारखी अस्पृश्यतेची वेदना त्यांच्याकडे नव्हती तर हक्काचे गाव आणि मसनवटा नसणे ही त्यांची मुख्य वेदना होती . या साहित्याने आंबेडकरवादाचा स्वीकार केला . आपली जन्मजात वंचना व्यक्त करताना हे साहित्य आपल्या जमातीचा सामाजिक – सांस्कृतिक अवकाश व्यक्त करते.

स्वकथने :

मराठी साहित्यात भटक्या – विमुक्तांची स्वकथने (आत्मकथने) व्यवच्छेदक ठरली . लेखकाच्या वाट्याला आलेला वेदनेचा भोगवटा या स्वकथनांतून मुखरित झाला आहे . स्वकथनासाठी लागणारा प्रामाणिकपणा व प्रांजळपणा भटक्यांच्या स्वकथनांत ओतप्रोत भरलेला आहे . हगणदारीत, गावदरी त, पालांत राहणाऱ्या माणसांच्या या लेखनांत वेदनेची ठसठसती जखम दिसते तसाच त्यांचा भविष्याबाबत आशावाद दिसतो . ही स्वकथने लेखकाला व्यक्त होण्याचा जसा अवकाश देतात ; त्यासोबत त्याच्या जमातीचे सामाजिक – सांस्कृतिक व आर्थिक दर्शन घडवतात . म्हणून हा साहित्यप्रकार एका सामाजिक पिढीचा इतिहास अधोरेखित करतो . या साहित्यप्रकारात वैपुल्याने लेखन झाले असले तरी आणखी बऱ्याच जमातींची स्वकथने येणे शेष आहे . असे असले तरी आजपर्यंत प्रकाशित झालेल्या स्वकथनांनी मराठी साहित्याला वास्तवाचे परिमाण बहाल केले आहे .

'उपरा ' हे लक्ष्मण माने यांचे स्वकथन १९८० साली प्रसिद्ध झाले .भटक्या - विमुक्तांच्या साहित्य प्रवाहातील हे पहिलेच स्वकथन होते .या कलाकृतीला मोठी लोकप्रियता लाभली .मराठी साहित्य आणि संस्कृतीच्या वर्तुळात ' उपरा

'वर मोठी चर्चा झाली .यातून लेखकाचे दोन प्रकारचे व्यक्तिमत्व व्यक्त झाले आहे .लेखकाचे बालपण आणि त्याचा शिक्षणासाठीचा संघर्ष ,लेखकाचे तरुणपण,त्याची सामाजिक व राजकीय वाटचाल ,आंतरजातीय विवाह आणि जातपंचायतीचा बहिष्कार अशा विविध आशयात्मक कंगोऱ्यांनी हे स्व कथन नटलेलं आहे . कैकाडी बोलीभाषा आणि लेखकाचे निवेदन या स्वकथनाला जिवंतपणा प्राप्त करून देतात .यातील लेखकाचा संघर्ष व त्याच्या जमातीतील त्याच्या गणागोताचा जगण्याचा संघर्ष वाचकाला अस्वस्थ करते .स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात गावगाड्याबाहेर राहणाऱ्या कैकाडी जमातीची जीवन पद्धती किती आदिम आणि पारंपरिक आहे याचे दर्शन 'उपरा'तून घडतेच परंतु त्यातून येणारे सामाजिक,सांस्कृतिक व आर्थिक अंतर्विरोध हे स्वकथनाचे मुख्य सूत्र आहेत .पारंपरिक जीवन पद्धती लाभलेला एखादा माणूस शिक्षणाच्या माध्यमातून अंतर्बाह्य कसा बदलतो .याचे हे आशावादी चित्रण आहे . ' उपरा 'चे महत्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे भटक्यांच्या बोलीचा ,संवादाचा आणि शिव्यांचा सेंद्रिय आविष्कार या समूहाची आणि माणसाची सांस्कृतिक स्थिती दिग्दर्शीत करते . खरे तर 'उपरा 'चा आशयपट एका व्यक्तीचा म्हणून अभिव्यक्त होत नाही तर तो एका समूहाचा आम्ही च्या माध्यमातून प्रकटतो .त्यामुळे या कलाकृतीतून कैकाडी या जमातीचे वर्तमान तिच्या विविध धारणेसह आणि परंपरेसह व्यक्त झाल्यामुळे हे स्वकथन महत्वाचा सामाजिक दस्तऐवज ठरला .त्यामुळे या कलाकृतीचे महत्व वर्तमान काळातही अनन्य असे आहे म्हणून तिची चर्चा समकालीन काळात विविध माध्यमातून होत असते .तिला मिळालेला साहित्य अकादमीचा पुरस्कार हा माने आणि त्यांच्या जमातीच्या वेदनेची शासकीय नोंद ठरली .

'उचल्या' हे लक्ष्मण गायकवाड यांचे स्वकथन १९८५ मध्ये प्रसिद्ध झाले .पाथरवट या पूर्वाश्रमीच्या गुन्हेगार जमातीतून भटक्या- विमुक्तांच्या चळवळीतील कार्यकर्ता म्हणून नावारुपाला आलेल्या गायकवाड यांचे हे स्वकथन मराठी साहित्यात विलक्षण ठरले .ते त्यातील बोलीभाषा आणि आशयाच्या अभिव्यक्तीमुळे .लातूर जिल्ह्यातील धनेगाव या छोट्याशा खेड्यात हागणदारीत जन्मलेला लेखक आपल्या बालपणापासून आपल्या जमातीचा पूर्व इतिहास आणि पूर्वजांच्या व्यवसायाबद्दल कथन करत आपले शालेय जीवन,शिकार ,चोरीचा व्यवसाय आणि विधी,कामधंदाच्या निमित्ताने लातूरला स्थायीक होणे .आणि तेथून पुढे अनुभवातून कार्यकर्ता बनल्यानंतर विविध अनुभवाला सामोरे जात आयुष्याचा संघर्ष गायकवाड ' उचल्या' तून मांडतात .

याच वर्षी गुलाब वाघमोडे यांचे 'रानभैरी 'आणि वैजनाथ कळसे यांचे ' ऐरणीच्या घना 'ही दोन स्वकथने प्रसिद्ध झाली .ही दोन्ही स्वकथने चळवळीतील कार्यकर्त्या लेखकांची आत्मगत आहेत .भटक्या जमातीत जन्माला येऊन शिक्षणाचे महत्त्व कळाल्यानंतर पुढील जीवनाची बदलत जाणारी दिशा ते या कलाकृती मधून स्पष्ट करतात . १९८७ मध्ये भीमराव गस्ती यांचे ' बेरड ' स्वकथनलेखकाच्या जीवनप्रवासासह बेरड या विमुक्त जमातीचे वास्तव दर्शन घडविते .विशिष्ट भूमिका घेऊन लेखन करणारे लेखक म्हणून आत्माराम कनीराम राठोड यांची आवर्जून नोंद करावी लागेल .राठोड यांचे ' तांडा ' (१९८९) हे स्वकथन बंजारा आणि गोर संस्कृतीचे चलचित्र आहे .भाषिक सामर्थ्य आणि अनुभवातील सच्चेपण यामुळे ' तांडा ' लक्षणीय ठरला .बंजारा या जमातीतून इतरही अनेक स्वकथने प्रसिद्ध झाली . शिवाजी राठोड ' टाबरो ' , उमा राठोड ' सिटी ऑफ मांडवी ' , रावजी राठोड ' तांडेल ' , बळीराम पाटील ' आलेख समाजप्रगतीचा' , पंजाब चव्हाण ' याडी ' या १९९० नंतरच्या स्वकथनांनी लेखका सह त्यांच्या जमातीचे यथार्थ वास्तव दर्शन घडविले आहे .

१९९० नंतर कचरू गिन्हे ' भटक्या ' , जनाबाई गिन्हे ' मरणकळा ' , किशोर शांताबाई काळे ' कोल्हाट्याचं पोर ' , अजित मिणेकर ' फिरस्तू ' , विमल मोरे ' तीन दगडाची चूल' , रामचंद्र नलावडे ' दगडफोड्या ' , अशोक पवार 'बिराड ' , संतोष पवार ' चोरटा ' , शिवमूर्ती भांडेकर ' वळंबा ' , बाबा वडार ' मी एक दगडफोड्या, मारोतराव जाधव ' भटक्या ' , रमेश काळे ' पारध्य चं जिणं ' , पांडुरंग पाटील ' निवडुंग ' , भास्कर भोसले, अंकुश पवार ' दैना ' , व्यंकटराव अवधुत ' भटक्याचा पाईक ' , विलास माने ' कत्ती ' , रामराजे आत्राम ' उघडा दरवाजा ' , सुनीता भोसले ' विंचवाचं तेल ' , कालीदास शिंदे ' झोळी ' , नारायण भोसले ' देशोधडी ' व विष्णू जाधव ' कंटुळी ' यासह ५० च्या जवळपास भटक्यांची स्वकथने प्रसिद्ध झाली आहेत .गोपाळ ,कोल्हाटी,गोंधळी,वडार,कैकाडी,बेलदार,पारधी आणि

नाथपंथी डवरी गोसावी जमातीतील लेखकांनी ही स्वकथने लिहिलेली आहेत .जन्मताच ज्यांच्या वाट्याला प्रचंड संघर्ष आणि वंचना लाभली अशांनी परिस्थितीवर मात करून आपले जीवन घडविले त्यांनी हे स्वकथने लिहिली आहेत .जमातीमुळे वाटायला येणारी उपेक्षा ,शिक्षणासाठीचा संघर्ष ,अज्ञान, अंधश्रद्धा आणि दारिद्यामुळे प्राप्त झालेली विपन्नावस्था ,जातपंचायतीचा जाच,चोर आणि गुन्हेगार म्हणून कपाळावर बसलेला शिक्का ,पोलीस आणि गाव गुंडांकडून होणारा अन्याय – अत्याचार ,चळवळ आणि विचारामुळे प्राप्त झालेले आत्मभान ही स्वकथनांतील आशयाची समान सूत्रे आहेत .भटक्यांच्या चळवळीमुळे या समूहातील शिक्षित माणसांचा जीवनाकडे बघण्याचा दृष्टिकोन बदलला .परंतु आणखी काही जमातीत शिक्षण आणि साहित्य पोहोचलेच नाही .त्यांचे अंधारातले आयुष्य शिक्षण आणि चळवळीच्या माध्यमातून जेव्हा प्रकाशात येईल तेव्हा मराठी साहित्याला अनन्य अशी आणखी स्वकथने मिळतील .

कादंबरी:

मराठी साहित्यात भटक्यांचे साहित्य म्हणजे स्वकथने असे समीकरण झाले आहे . स्वकथनांचा पट कादंबरी सारखाच विस्तृत असतो .फक्त फरक एवढाच की तेथे लेखक आपल्या जीवनात घडलेल्या घटना - घडामोडींना वास्तव पात्रांच्या माध्यमातून उजागर करतो .मराठी कादंबरीतून भटक्या -विमुक्तांचे जगणे चित्रीत झाले आहे . १९७० पूर्वी भटकेत्तर लेखक विभावरी शिरूरकर ' बळी ' , अण्णाभाऊ साठे ' माकडीचा माळ ' , ' वैजंयता ' , रणजित देसाई ' बारी ' व शंकरराव खरात ' पारधी 'या कादंबऱ्यांमधून भटक्यांचे आणि गुन्हेगार जमातींचे जीवन मुखरित झाले होते .

१९७० नंतर चळवळीच्या मुशीतून तयार झालेल्याभटक्या लेखकांनी महत्त्वपूर्ण असे कादंबरी लेखन केले आहे . लक्ष्मण गायकवाड यांच्या ' उठाव ' , ' वडार वेदना ' , वकिल्या पारधी 'या तीन कादंबऱ्यांमधून भटक्या आणि गुन्हेगारी जमातीच्या वाट्याला येणारा दैनंदिन संघर्ष आणि त्यातून त्या कादंबऱ्यांमधील नायकांनी अन्यायाला केलेला विरोध हा खरे तर गायकवाड यांच्या वरील चळवळीचा असलेला प्रभाव त्यांच्या कादंबरीचे आशयसूत्र सूत्र निर्धारित करतो .कलात्मक दृष्ट्या या कादंबऱ्यांमध्ये अभिव्यक्ती आणि भाषेच्या उणिवा जाणवत असल्या तरी त्यातील आशय मात्र लक्षवेधी ठरला आहे .

चळवळीतील लेखक म्हणून रावजी राठोड यांची नोंद घेता येईल .त्यांची ' गोठण 'ही कादंबरी आशय ,भाषा आणि अभिव्यक्ती या त्रिसूत्रींवर यशस्वी ठरली आहे .राठोड आपल्या कादंबरीतून व्यवस्था परिवर्तनाची अपेक्षा व्यक्त करतात .ते भटक्यांच्या पशुवत जगण्याला कलात्मक पद्धतीने उजागर करतात . " 'तिम्मा ' प्रकाश जाधव , ' कातळावरची अस्वस्थता ' वैजनाथ कळसे, ' घडई ' श्रीराम दुर्गे, ' रलाडी' , ' पातेरा ' , ' प्रहार ' , ' चंदनवाडी ' रामचंद्र नलावडे " (१)

या प्रवाहातील महत्त्वाचे कादंबरीकार म्हणून अशोक पवार यांचा उल्लेख करावा लागेल .आत्मकथनात्मक कादंबरीच्या माध्यमातून या समूहाच्या अत्यंत भीषण आणि वास्तव जगण्याचा कलात्मक अविष्कार ' इळनमाळ ' , ' दर कोस दर मुक्काम ' , ' पडझड ' आदी कादंबऱ्यांमधून पवार यांनी समाजापासून तुटलेल्या नायकाचे जीवन चितारत्ताना संघर्षाला प्राधान्य दिले आहे .शिक्षण आणि चळवळ त्यांच्या कादंबरीला घडवतात .पाला – पालांवरील ,वस्ती वस्तीतील विविध भटक्या जमातीची माणसं अनुभवल्यानंतर त्यांचा कलात्मक आविष्कार ते आपल्या कादंबरी मधून करतात .खरे तर पवार यांच्या कादंबऱ्या त्यांच्या आयुष्याचा एक भाग आहे .एक कार्यकर्ता लेखक वास्तवता आणि कलात्मकता याचा अपूर्व मिलाप आपल्या साहित्यातून किती ताकदीने करू शकतो याचे मराठी साहित्यातील उत्तम उदाहरण म्हणून अशोक पवार यांच्या कादंबरी लेखनाचा उल्लेख करता येईल .याशिवाय सुदाम राठोड ' मिसकॉल ' , मो . ग .चव्हाण ,प्रशांत राठोड ,हरिश्चंद्र राठोड,राजाराम जाधव,सरदार जाधव, किशोर काळे , संतोष पवार यांच्या कादंबऱ्यांमधूनही भटक्यांचे जीवन चित्रीत झालेले आहे . या कादंबऱ्यांचे वैशिष्ट्य म्हणजे त्यात अधिक सकसपणे सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय, , आर्थिक , शैक्षणिक व मानसिक ताणतणाव – अंतर्विरोध चित्रित झाला आहे .

कथा :

कथा ही विशिष्ट घटना - प्रसंग आणि कमीत कमी पात्रांच्या माध्यमातूनकथा साकार होते .मराठी साहित्यात कथेला मोठी परंपरा आहे . मराठी कथेच्या इतिहासात मध्यवर्ती जीवन आणि वंचित जीवन कथेच्या माध्यमातून आविष्कृत करणारे लेखक वैपुल्याने आढळतात .भटक्या -विमुक्तांचे जीवनदर्शन इतर साहित्य प्रकारांमधून जसे येते तसेच कथेच्या माध्यमातून प्रकट होणारा विवक्षित अनुभव या समूहाच्या दुःखाला आणि वंचनेला वाचा फोडतो . श्री . म . माटे,अण्णाभाऊ साठे,शंकरराव खरात,महादेव मोरे आणि चारुता सागर यांच्या कथेतून भटक्यांचे जगणे सशक्तपणे मुखर झाले आहे .ही कथेची परंपरा भटक्या - विमुक्त लेखकांनी आपल्या असल अनुभवातून समृद्ध केली आहे . " कथा या साहित्य प्रकारात मराठीत भटके - विमुक्तांचे जगणे विविध लेखकांनी कलात्मक पद्धतीने शब्दबद्ध केलेले आहे .शिवमूर्ती भांडेकर हे आपल्या कथेतून या समूहातील अदखलपात्र माणसांचे जगणे चित्तारपणा दिसतात . त्यांचा ‘ ज्वाला पालातल्या ' या संदर्भात उल्लेखनीय आहे . " (२) दादासाहेब मोरे यांच्या 'विमुक्त 'या संग्रहातील कथा मागतकरी भटक्यांच्या दैनंदिन जीवन संघर्षाला कारुणामय पद्धतीने जिवंत करतात .या कथेचे मुख्य सूत्र भूक हे असून त्यासाठी या समूहातील लोकांना करावे लागणारे प्रयत्न त्यातून प्राप्त होणारी यातनामय जिंदगानी मोरे यांच्या दृष्टिकोनाला अभिव्यक्त करतात .

'उद्ध्वस्त 'हरिश्चंद्र राठोड ,आत्माराम राठोड यांचे 'धरतीचे धनी ' , 'नसाबनीती ' ,शरद राठोड 'सापळा ' ,राजाराम जाधव ‘वाळवंटातील संधीप्रकाश ' ,प्रदीप राठोड 'साखळदंड ' या संग्रहातील कथा विशिष्ट प्रयोजनाने लिहिली गेली आहे .तांडा संस्कृती आणि तेथील माणसांचा संघर्ष ,त्याचे भावविश्व,त्याची भाषा ,त्याच्या समोरील आव्हाने आणि त्याच्या जगण्यातील ताणेबाणे याचे दाहक वर्णन ही कथा करते . के . ओ . गिर्हे ‘ दोरीवरचं काळीज ' व अनुप गोसावी ' सातबारा नसलेली माणसं 'या संग्रहातील कथा भटक्यांच्या बकाल व विपन्न जगण्याला शब्दबद्ध करते .

भटक्या - विमुक्त साहित्य प्रवाहामध्ये इतर साहित्य प्रकारांपेक्षा कथाही कमीच लिहिण्यात आली आहे .परंतु या कथेचा आशय विषय आणि अभिव्यक्ती मराठी कथा साहित्यात लक्षवेधी ठरली आहे .कलात्मकतेपेक्षा जीवनसापेक्ष अनुभव ही कथा अत्यंत सशक्तपणे अभिव्यक्त करते ; म्हणून ती मराठी कथा विश्वात वैशिष्ट्यपूर्ण ठरली आहे .

कविता :

स्वकथनानंतर मराठी साहित्यात भटक्या -विमुक्तांच्या कवितेने आपले स्वतंत्र स्थान निर्माण केले आहे .भटक्या - विमुक्तांची मराठी कविता आंबेडकरवादी काव्य कुळातील आहे .म्हणजेच ती आपली नाते सूर्यकुळाशी जोडून घेताना दिसते .असे असले तरी आशय ,अभिव्यक्ती आणि भाषा यामुळे ही कविता या साहित्य प्रवाहाला समृद्ध करते . " भटक्या - विमुक्तांची कविता ही प्रामाणिक सत्यदर्शनी वास्तव जगण्यातून आलेली असल्याने तिच्या जगण्याचा सोस ,जगण्यासाठीचा आक्रोश,व्यथा वेदनांची करुणांनी ओल असलेली दिसेल . ' ' (३) हे वीरा राठोड यांचेया कवितेच्या आशयाच्या संदर्भातील मत वस्तुनिष्ठ आहे .

कवी आत्माराम कनीराम राठोड यांच्या कवितेतून 'मला मातृभूमी नाही 'हा समस्त भटक्यांचा आक्रोश त्यांच्या 'लदेणी ' व ' काटे आणि कळ्या ' या संग्रहातील कवितेचे आशयात्मक सूत्र आहे .भटक्यांची अस्थिरता त्यांनी मोठ्या खुबीने आपल्या कवितेतून शब्दबद्ध केली आहे .ही कविता या समूहाच्या यातनेला कलात्मकता प्रदान करते .भाषिक पातळीवर ती अस्सल आहे .ती भटक्यांच्या अस्मिता आणि अस्तित्वाचा शोध घेते .

या प्रवाहातील विद्रोही कवी - लेखक म्हणून रावजी राठोड यांची नोंद घ्यावी लागते .त्यांचा ' मलाण 'हा कवितासंग्रह १९९० नंतरच्या मराठी कवितेचे आशयविश्व विस्तारित करणारा आहे .विद्रोह आणि परिवर्तनाची आस,थेट आणि साधी भाषा शैली ही राठोड यांच्या कवितेची बलस्थानं आहेत . राजाराम राठोड ' आर्त ' ,राजाराम जाधव ' वादळवारा ' , ' रानवेल ' ,जवाहर राठोड ' डोंगरांचे ढोल ' ,प्रेमदास राठोड ‘ गराशी ',' रानवा ' ,मांगीलाल राठोड ' निळतळीचे पळसबन ' ,प्रेमसिंग जाधव ' वलय ' ,उत्तम राठोड 'व्यासपीठ ' ,मोहन राठोड 'केसुला ' ,अरुंधती नाईक ‘चुन्गुरवाळा ' ,शशिकला चव्हाण 'बंधमुक्ता ' ,प्रमिला राठोड 'नवे अंकुर ' ,विशाखा राठोड 'केसुला’ ,विरा राठोड ' सेन सायी वेस 'सुषमा अंधारे ' पैंजण ' ,संजय बालाघाटे ' न्हांगूळ आदार ईला 'यांच्यासह विनायक पवार ,रतन आडे,इकबाल

पेंटर ,नागराज मंजुळे आणि हबीब भंडारे यांच्या कवितेतूनभटक्यांची आदिन वेदना शब्दबद्ध झाली आहे . मूलतः ही कविता भटक्यांच्या जगण्याचा मध्यवर्ती स्वर व्यक्त करते .ती जशी आशय समृद्ध आहे तसेच ती भाव समृद्ध आहे .या कवितेचा भाषिक अवकाश स्वतंत्र अभ्यासाचा विषय असून विविध जमातींच्या बोलीला या कवितेने प्रकट केले आहे .म्हणून या कवितेची स्वतंत्र नोंद करावी लागते .

मराठी वैचारिक व ललित गद्य :

भटक्या – विमुक्तांच्या जगण्याचे आणि चळवळीचे वस्तुनिष्ठ प्रतिबिंब या प्रवाहातील वैचारिक आणि ललित गद्यात उमटले आहे .इतर ललित साहित्य प्रकारांपेक्षा वैचारिक आणि ललित गद्य वास्तवाच्या अधिक जवळ जातात .आकृतीबंधातील मुक्तपणा जगण्यातील अनेक अनुभव व जाणिवा अभिव्यक्त करायचा अवकाश या साहित्य प्रकारात असल्यामुळे जवळपास चळवळीतील सर्वच कार्यकर्त्यांनी वैचारिक निबंध आणि ललित गद्य मोठ्या प्रमाणात लिहिले .त्यामुळे भटक्यांची स्थिती गती,त्यांचे प्रश्न,राहणीमान,त्यांच्या धारणा ,परंपरा,देवी देवता ,त्यांची जात पंचायत आणि तिची कार्यपद्धती ,जत्रा ,लग्न पद्धती ,भाषा , आहार विहार ,त्यांच्या शिक्षणाची स्थिती ,अज्ञान ,अंधश्रद्धा,दारिद्य,व्यवसाय ,कला ,भीक मागण्याची पद्धत,शिक्षणामुळे त्यांच्यात होणारा बदल,या समूहावर चळवळीचा होणारा परिणाम,त्यामुळे त्यांच्यात आलेले आत्मभान ,परंपरा आणि नव्हता यातील अंतर्विरोध ,त्यांच्यावर होणारे गाव गुंडांच्या आणि पोलिसांचे अन्याय अत्याचार,या समूहातील बालकांचे बालपण आणि त्यांचे भाव विश्व ,स्त्रियांचे जीवन आणि अवस्था ,त्यांचे जमातीतील स्थान ,कुटुंब व्यवस्थेतील स्थान ,त्यांच्यावर होणारा पितृसत्ताक जातपंचायतीचा अन्याय आदी विषयांवर अत्यंत सूक्ष्मपणे या साहित्य प्रकारात या प्रवाहातील लेखकांनी लेखन केले आहे .वैचारिक गद्यात अनुभवाचे विश्लेषण तर ललित गद्यात संश्लेषण आढळते .असे असले तरी या दोन्ही प्रकारातील लेखन वास्तवाधिष्ठित आहे . या लिखाणात आढळणारी माणसे हाडामासाची जिवंत आहेत .त्यांच्या वाट्याला येणारी व्यक्तिगत आणि सामूहिक वेदना यातून अभिव्यक्त झाली आहे .

भटक्या - विमुक्तांच्या चळवळीला पूरक आणि या समूहाचे प्रबोधन करण्याच्या उद्दिष्टाने बाळकृष्ण रेणके यांनी सातत्याने वृत्तपत्रात वैचारिक लेखन केले . ते 'भटक्या - विमुक्तांचा एल्गार येत आहे ' या ग्रंथात संकलित करण्यात आले . 'भटक्या -विमुक्तांचा जाहीरनामा ' मोतीराज राठोड , 'जाती - जमाती ' , 'भटक्या विमुक्तांच्या अंतरंगात ' रामनाथ चव्हाण, 'प्रबोधनाचे पडसाद 'वासुदेव डहाके, 'गोपाळ समाज परंपरा आणि इतिहास ' के ओ . गिर्हे , 'भटक्याचा भग्न संसार आणि संस्कृती ' लीन कुमार बावणे ,महाराष्ट्रातील लोहार गाडी लोहार समाज :संघटन आणि चळवळ ' वैजनाथ कळसे, ' भटके भाई बंद 'पंढरीनाथ पाटील, 'विमुक्तायन ' लक्ष्मण माने , ' स्वातंत्र्य कुणाच्या दारी?' , 'भटक्या - विमुक्त जमाती व त्यांचे प्रश्न 'शंकरराव खरात, ' हे स्वातंत्र्य कुणासाठी?', 'साहित्य,समाज आणि स्वातंत्र्य' लक्ष्मण गायकवाड, 'गोर बंजारा इतिहास व लोकजीवन 'आत्माराम कनीराम राठोड, 'विमुक्तवेध ' , ' मुक्तिनामा ' रावजी राठोड , ' आम्ही उपेक्षित ' व्यंकप्पा भोसले, 'विमुक्ती प्रबोधन 'नारायण भोसले, 'अंधार वाटा ' श्रीकांत मुद्दे याग्रंथातून भटक्या - विमुक्तांच्या समग्र जीवनाची चिकित्सक मांडणी करण्यात आली .या लेखकांच्या लेखनातून वैचारिक निबंधाच्या आकृतीबंधापेक्षा भटक्या विमुक्तांचा जीवनबंध उलगडून दाखवत त्यांची तात्विक चिकित्सा करणे हे प्रधान प्रयोजन असल्याचे आपल्या लक्षात येते .

एकूणच या लेखनात समकालीनभटक्या आणि गुन्हेगार जमातीवर केले जाणारे अन्याय अत्याचार याचे तर्कशुद्ध विश्लेषण आढळते .या समूहाला संविधानिक हक्क मिळाल्यानंतरही त्यांना मध्यवर्ती प्रस्थापित व्यवस्थेतून कसे छळले जाते त्या मागच्या सरंजामी मानसिकतेचे वर्णन अमानुषतेचा कळस गाठणाऱ्या ढोकीतील पारध्यांच्या हत्याकांडाचे चित्र लक्ष्मण गायकवाड बाळकृष्ण रेणके यांनी आपल्या लिखाणात रेखाटले आहे .सुंदर बायकोमुळे उत्तम गोसावी ची झालेली हत्या,भटक्या -विमुक्तांचे रूढी परंपरागत जगणे ,दारिद्र्याने पिचलेल्या भटक्या - विमुक्तांच्या वेदना ,गुन्हेगार जमात कायद्याने रगडलेल्या विमुक्तांच्या जीवनाचे चिंतन ,भटक्या - विमुक्तातील अस्वस्थता आणि आत्मशोधाचे दर्शन ,भटक्या -विमुक्तांच्या चळवळीचे चित्र , विविध परिषदेतील ठराव आणि विविध प्रश्नांची मांडणी

सोबतच भटक्या विमुक्तातील नवतरुणात निर्माण होणारा व्यवस्थेच्या संदर्भातील विद्रोह आणि नकार याचेही वस्तुनिष्ठ विश्लेषण या वैचारिक साहित्यातून आलेले आहे .म्हणून हे साहित्य या समूहाच्या समकालीन जीवनाचे आणि चळवळीचे दस्तऐवज ठरते .

"आत्मानुभवांचा गद्यात्मक उत्कट आविष्कार म्हणजे ललित निबंध होय .एक आत्मनिष्ठ गद्य प्रकार म्हणून मराठी साहित्यात ललित निबंध रूढ झाला असला तरी विकसन प्रक्रियेतून त्याचे स्वरूप आज मुक्त गद्यात्मक बनले आहे . " (४)मराठी साहित्यात ललित गद्याची परंपरा मोठी आहे .या साहित्य प्रकाराला आत्मनिष्ठतेकडून समाजनिष्ठतेकडे नेण्याचे महत्वपूर्ण कार्य भटक्या -विमुक्तातील लेखकांनी केले . 'आज इथं :उद्या तिथं 'या ललित निबंध संग्रहात शंकरराव खरातयांनी अत्यंत काव्यात्म पातळीवर भटक्यांच्या जगण्याला अधोरेखित केले आहे .अनिल अवचट यांच्या 'माणसं 'मधील लेख रिर्पोताज पद्धतीने लिहिल्या गेले आहेत .अत्यंत संयत पद्धतीने सभोवतालाचे आणि भटक्यांचे अनुबंध शोधताना त्यांच्या वाट्याला येणारी भीषण अगतिकता एका पत्रकाराच्या दृष्टीने त्यांनी टिपली आहे .मुळात मराठीत ललित निबंध हा लेखकाच्या ' मी ' चे अनेक स्तरीय भावविश्व व्यक्त करून सौंदर्याचा शोध घेताना दिसते .परंतु या प्रवाहातील लेखकांनी वाचकांच्या मनाला मोहित करण्याऐवजी अस्वस्थ केले . लक्ष्मण माने 'बंद दरवाजा ' , 'पालावरचं जग ' , 'भटक्याचे भारुड ' ,रामनाथ चव्हाण - 'घाणेरीची फुलं ' , 'वेदनेच्या वाटेवरून ' ,जयराज रजपूत - 'पडद्याआड ' ,उत्तम कांबळे - 'भटक्यांचे लग्न 'या ग्रंथांमधून हजारो वर्षापासून भटकंतीचे जीवन व संस्कृती ज्यांच्या वाट्याला आली आहे अशा जिवंत माणसांचे जीवनानुभव प्रकट झाले आहेत .या समूहाच्या जीवनातील विविध अंगी कुरुपता या लेखकांच्या आत्ममग्नतेवर मात करून त्यांच्यातील ' मी ' चे या समूहातील माणसांच्या सुखदुःखात सामिलीकरण करते .

समाजनिष्ठ व जीवननिष्ठ असे या लेखनाचे स्वरूप असून त्यातून भटक्या विमुक्तांची वेदना,दारिद्र्य , भूक ,त्यांचे परंपरानिष्ठ जगणे,संपत्ती हिनतेचे,स्त्रीच्या दुःखाचे दर्शन ,त्यांच्या पशुवत अवस्थेचे चित्र ण ,त्याचप्रमाणे या साहित्य प्रकारातील मी चे समाज चिंतन , बालकांच्या करपलेल्या भाव विश्वाचे दर्शन ,भटक्या विमुक्तांच्या जीवनातील विविध ताणतणाव,त्यांच्यातील विविध सांस्कृतिक घटकांचे दर्शन या लेखनातून घडल्यामुळे या प्रवाहातील ललित निबंधाला आशय सघनता लाभली आहे .त्यामुळे भाषिक व अनुभवात्मक लालीत्यापेक्षा हे लेखन भटक्या -विमुक्तांच्या जीवनातील सूक्ष्म अनुभव दर्शन घडविते .समाजनिष्ठ जाणिवा व्यक्त करणारा ललित निबंध म्हणून आपल्याला या प्रवाहातील या साहित्य प्रकाराकडे पाहता येते .या प्रकारात संजय बालाघाटे ,पल्लवी रेणके,सारिका उबाळे या नव्या पिढीतील लेखकांनीही महत्त्वाची भर टाकली आहे .

अशाप्रकारे भटक्या - विमुक्तांची चळवळ आणि साहित्य परस्परांना पूरक आहेत . भटक्या - विमुक्त चळवळीच्या प्रभावा तून हा साहित्य प्रवाह मराठी साहित्यात आपले स्वतंत्र स्थान निर्माण करणारा ठरला

संदर्भ सूची:

१ . सपकाळ अनिल डॉ , भोसले नारायण डॉ . (संपा) उनि, पृ . क्र. ८४

२. पाटील(प्रा . डॉ .) शशिकांत (संपा.), उनि, पृ . क्र . १०४

३.लष्कर विनायक , भोसले नारायण , पवार प्रज्ञा दया (संपा.), विमुक्तांचे स्वातंत्र्य , परिवर्तनाचा वाटसरू , ठाणे, पृ . क्र. ९१

४ . तत्रैव पृ . क्र. ११२

◆◆◆

महात्मा फुले यांचे शिक्षण विषयक विचार

संशोधक विद्यार्थी : सुरेखा नवनाथ सातव
पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर विद्यापीठ, सोलापूर.

प्रास्ताविक :-

महात्मा फुले हे आधुनिक महाराष्ट्राच्या इतिहासातील श्रेष्ठ समाजसुधारक आणि समाजचिंतक व धर्मचिंतक होते. आधुनिक महाराष्ट्रातील मूलगामी समाजपरिवर्तनाच्या चळवळीचे ते एक आद्य प्रवर्तक होते. १९ व्या शतकात अनेक समाजसुधारक होऊन गेले, पण त्या सर्वांच्या कार्याची दिशा म. फुलेंच्या कार्याच्या दिशेपेक्षा भिन्न होती. म. फुले हे कृतिशील समाज सुधारक होते. त्यांनी जे विचार मांडले ते त्यांनी प्रत्यक्षातही आणले. या थोर विचारवंताचे सामाजिक, राजकीय आणि सांस्कृतिक विचार आपल्याला प्रेरित करीत असतात. म. फुलेंनी शिक्षण विषयक ही आपले विचार मांडले. तसेच ते विचार प्रत्यक्षात आणले. महात्मा फुले यांनी शिक्षणाला खूप महत्व दिले आहे हे त्यांच्या,

"विद्येविना मती गेली | मतीविना नीती गेली |
नीतीविना गती गेली | गतीविना वित्त गेले |
वित्ताविना शूद्र खचले | इतके अनर्थ एका अविद्येने केले ||"

या कवितेच्या ओळींमधून समजते.

बहुजन समाजाचे अज्ञान, दारिद्रय आणि समाजातील जातिभेद पाहून ते अतिशय अस्वस्थ होत असत. ही सामाजिक परिस्थिती सुधारण्याचा त्यांनी निश्चय केला. शिक्षण ही जीवन जगण्याची गुरूकिल्ली आहे. त्यामुळे बहुजन समाज व स्त्रिया यांना शिक्षण मिळणे गरजेचे आहे. शिक्षण ही काळाची गरज बनली आहे आणि आपल्या सर्व थोर समाजसुधारक म. फुले यांनी सर्वांना शिक्षण मिळावे यासाठी आग्रह केला आहे. म. फुलेंनी केवळ शिक्षणाचा आग्रह धरला नाही तर शिक्षण समाजापर्यंत पोहचवण्याचा प्रयत्नही केला.

शोधनिबंधाची उद्दिष्टये :-

१) महात्मा फुलेंचा शिक्षणविषयक दृष्टिकोन जाणून घेणे.
२) महात्मा फुलेंचे शैक्षणिक कार्य जाणून घेणे.
३) महात्मा फुलेंनी केलेले बहुजन समाजाच्या शिक्षणाचे प्रयत्न जाणून घेणे.
४) महात्मा फुलेंनी समाजाच्या शिक्षणाचा केलेला आग्रह व शिक्षणाचा पाठपुरावा याचा अभ्यास करणे.
५) म. फुलेंचे स्त्रीशिक्षणविषयक विचार जाणून घेणे.
६) म. फुलेंनी शूद्रातिशूद्राच्या शिक्षणाचे केलेले कार्य जाणून घेणे.
७) शिक्षण व्यवस्था सुधारण्यासाठी केलेले प्रयत्न जाणून घेणे.

महात्मा फुले यांचे शैक्षणिक कार्य :-

महात्मा फुलेंनी शिक्षणाचे महत्त्व ओळखून स्त्रियांना व शूद्रातिशूद्र मुला-मुलींना शिक्षण देण्यासाठी

शाळा काढल्या आणि हजारो वर्षे त्यांच्यासाठी बंद असलेली शिक्षणाची दारे त्यांनी उघडून दिली. शिक्षणाशिवाय समाजाचा उध्दार होऊ शकणार नाही हे म. फुलेंनी ओळखले होते. त्यामुळे शिक्षण क्षेत्रात त्यांनी केलेले कार्य अनन्यसाधारण स्वरूपाचे होते. सनातनी विचारांच्या पुण्यासारख्या शहरात शाळा काढणे हे अग्निदिव्यच होते. पण असे असूनही फुलेंनी धाडस केले. मुलींची पहिली शाळा इ. स. १८४८ मध्ये सुरू केली. इ. स. १८५१ ला अस्पृश्यांसाठी शाळा काढली. सन १८५५ मध्ये म. फुलेंनी कष्टकरी-कामकरी यांच्यासाठी पुणे येथे रात्रीची शाळा सुरू केली. अशा शाळा सुरू करून बहुजन समाजाला शिक्षण देण्याचा प्रयत्न त्यांनी केला.

स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुभाव या त्रयींवर म. फुलेंचा नितांत भरवसा होता. महात्मा फुले हे सामाजिक विषमतेच्या विरोधात आवाज उठविणारे थोर समाजसुधारक होते. त्यांना महाराष्ट्राचे मार्टिन ल्यूथर म्हणून ओळखले जाते. म्हणजेच म. फुले मानवतावादी विचाराचे होते. त्यांनी मेकॉलेच्या खलित्यास कडाडून विरोध केला, कारण "शिक्षण हे वरच्या वर्गापासून खालच्या वर्गापर्यंत पाझरत आले पाहिजे" या विचारास म. फुलेंचा विरोध होता. इंग्रजाचा भर प्रथम वरचा वर्ग शिकला पाहिजे व नंतर खालचा वर्ग शिकला पाहिजे यावर भर होता. परंतु महात्मा फुलेंना "प्रथम खालच्या वर्गातील लोकांना शिक्षण देऊन नंतर वरच्या वर्गातील लोकांना शिक्षण दयावे" आधी कळस मग पाया असे न होता, आधी पाया मग कळस," अशी शिक्षण प्रणाली मान्य होती. प्रथम उपेक्षितांना शिक्षण नंतर अपेक्षितांना शिक्षण हे सूत्र आमलात आणावे असा आग्रह महात्मा फुले यांचा होता. म्हणुन त्यांनी आपला शिक्षण विषयक दृष्टीकोन अंमलात आणताना प्रामुख्याने खालील प्रमाणे विचार केलेला दिसतो.

१) स्त्री शिक्षणाचा आग्रह व पाठपुरावा :-

पूर्वीच्या काळात स्त्रियांना शिक्षणास बंदी होती. स्त्रियांनी शिक्षण घेणे अधर्म मानले जायचे. स्त्रियांना शिक्षणाची दारे बंद होती. ही शिक्षणाची दारे स्त्रियांसाठी कायमची उडघडली जावी, म्हणून म. फुलेंनी स्त्री-शिक्षण मोहीम सर्वप्रथम हाती घेतली. शिक्षण हे समर्थ स्त्री म्हणून जगण्यासाठी दिले जावे याचा आग्रह होता. सक्षम स्त्री घडविण्यासाठी शिक्षणाशिवाय पर्याय नाही म्हणून त्यांनी प्रथम आपल्या धर्मपत्नी सावित्रीबाई फुले यांना शिक्षण देऊन भारतातील आद्य शिक्षिका म्हणून कार्यास सुरूवात केली. १ जानेवारी १८४८ मध्ये मुलींसाठी पहिली शाळा काढून स्त्री-शिक्षणाच्या मोहिमेला सुरूवात केली.

२) प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व मोफत :-

प्राथमिक शिक्षण हा प्रत्येकाचा हक्क आहे. त्यामुळे प्राथमिक शिक्षण सर्व बालकांना मिळणे आवश्यक आहे. म्हणून प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे आणि मोफत असावे या विचारांचा पुरस्कार करणारे महात्मा फुले हे पहिले भारतीय नागरिक होते. १९ ऑक्टोंबर १८८२ मध्ये त्यांनी ही मागणी हंटर शिक्षण आयोगापुढे केली. शिकून कितीतरी चांगले लोक तयार होतील यात शंका नाही. या विचारातून प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व मोफत करण्यावर म. फुलेंनी भर दिला.

३) प्रशिक्षित शिक्षकाची तरतूद करणे :-

प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व मोफत केल्यास विद्यार्थी संख्येत प्रचंड वाढ होईल आणि त्यांसाठी

प्रशिक्षित शिक्षकाची गरज आहे. प्रशिक्षित शिक्षक असतील तर शिक्षणाचा दर्जा वाढेल. त्यामुळे प्राथमिक शिक्षण चांगले मिळेल. त्यासाठी प्रशिक्षित शिक्षक असावे, कारण प्राथमिक शिक्षण जीवनाचा पाया आहे. या स्तरावरील शिक्षण उत्तम दर्जाचे मिळावे, यावर म. फुलेंचा भर होता.

४) प्राथमिक शिक्षणाकडे लक्ष देणे :-

प्राथमिक शिक्षण खालच्या वर्गातील तळागळातील लोकांना मिळावे. स्त्रीया, दलित, शूद्रातिशूद्र या सर्वांना प्राथमिक शिक्षण मिळावे. यासाठी महात्मा फुले यांनी प्राथमिक शिक्षण बहुजन समाजास देण्यावर अधिक भर दिला. सरकारी नोक-यांमध्ये सर्व वरिष्ठ वर्गाची मक्तेदारी आहे ती मक्तेदारी यातून कमी होईल. बहुजन समाजाच्या शिक्षणातून उद्याची भावी पिढी घडत असते. आज जे प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व मोफत करण्यात आलेले आहे. त्यामागे महात्मा फुले यांचे विचार असलेले दिसून येतात.

५) ग्रामीण मुलामुलीचे शिक्षण :-

भारतात बहुसंख्य लोक ग्रामीण भागात राहातात. ग्रामीण भागात राहणा-या बहुजन समाजाच्या शिक्षणासाठी महात्मा फुले आग्रही होते. खालच्या वर्गातील, तळागळातील, गोर-गरिबांच्या मुलामुलींना ग्रामीण भागात शिक्षण मिळावे, याकडे त्यांनी विशेष लक्ष दिले. राष्ट्रनिर्माणासाठी बहुजन समाजास शिक्षण मिळावे, त्यांचा उध्दार व्हावा यासाठी शासनाने ग्रामीण लोकांच्या शिक्षणाकडे विशेष लक्ष पुरवावे. यासाठी अतोनात प्रयत्न म. फुलेंनी केले.

६) राष्ट्रनिर्माणासाठी शूद्रांना शिक्षण :-

आपल्या देशात बहुजन समाज शिक्षणापासून वंचित, अज्ञानी, अडाणी आहे. यांच्या उध्दारासाठी त्यांना शिक्षण मिळावे. म. फुलेंच्या मते शूद्रांना शिक्षण देऊन त्यांची प्रगती केल्याशिवाय राष्ट्र बनू शकत नाही. यासाठी शूद्रांना शिक्षणाची दारे खुली झाली पाहिजे. यावर देखिल म. फुलेंचा अधिक भर होता.

७) शिक्षण प्रणालीत आमूलाग्र बदल :-

महात्मा फुले हे शिक्षण पध्दतीमध्ये बदल करण्यामध्ये आग्रही होते, कारण त्यांच्या मते आजची शिक्षण पध्दती ही बहुजन समाजाला शिक्षणापासून वंचित ठेवणारी होती. त्यामुळे शिक्षण प्रणालीत बदल करावा असा त्यांचा आग्रह होता.

८) मुलामुलींना व्यावसायिक व तांत्रिक शिक्षण :-

बहुजन समाजातील मुलामुलींना केवळ कारकून म्हणून तयार करणारे शिक्षण मिळू नये, तर त्यांना मानवी जीवन जगण्यास सक्षम बनवणारे, उद्योगी, जीवनोपयोगी शिक्षण देण्यात यावे असाही आग्रह फुलेंनी धरला होता.

९) त्रिभाषा सूत्राचा अवलंब :-

इ. स. १९६४-६६ च्या भारतीय शिक्षण आयोगाने त्रिभाषा सूत्राला जरी मान्यता दिली असली तरी या अगोदर ७७ वर्षापूर्वी महात्मा फुलेंनी त्रिभाषा सूत्राचा अवलंब शिक्षणात करावा यावर भर दिला होता. हे आपल्याला लक्षात घ्यावे लागते.

१०) शिक्षणासाठी शिष्यवृत्ती :-

बहुजन समाजाला शिक्षण मिळावे. खेडयातही जनतेला शिक्षण घेता यावे. यासाठी दलित, शेतकरी, गरीब, स्त्रिया, तळागळातील लोकांना शिक्षणासाठी शिष्यवृत्तीच्या स्वरूपात मदत मिळावी. यावर त्यांचा भर होता.

११) वसतिगृहाची सुविधा:-

भारतातील लोक खेडयापाडयात राहतात. त्यांच्या मुलामुलींना शिक्षण घेताना राहण्याची अडचण येते. त्यासाठी त्यांनी वसतिगृहाची सुविधा उपलब्ध करून देण्यावर म. फुलेंचा भर होता.

दीन-दलित, शोषित, पिडीत, स्त्रिया, मजूर, शेतकरी अशा बहुजन समाजाविषयीच्या अपार करूणेतून महात्मा फुले प्रत्येक गोष्टीचा विचार करीत होते. शिक्षणाचा विचार करताना देखिल त्यांच्या समोर हेच सर्व घटक होते. धर्मग्रंथानी, रूढी-परंपरांनी ग्रासलेला आणि शिक्षणापासुन वंचित झालेला बहुजन समाज जागृत व्हावा, त्यांची प्रगती व्हावी, यासाठी महात्मा फुलेंनी आयुष्यभर कष्ट केले. बहुजन समाजाची शारीरिक आणि मानसिक गुलामगिरीतून सुटका व्हावी, यासाठी म. फुले सतत प्रयत्न करीत होते.

निष्कर्ष :-

१) शिक्षणाचा विचार करताना म. फुलेंसमोर बहुजन समाज अग्रस्थानी असल्याचे दिसते.

२) महात्मा फुले यांनी स्त्रियांच्या शिक्षणासाठी पुढे येऊन पहिले पाऊल टाकले व स्त्री शिक्षण सुरू केले.

३) म. फुले यांनी सांगितलेल्या अनेक गोष्टींची पूर्तता आज एकविसाव्यास शतकातही पूर्ण करता आलेली नाही. त्या गोष्टींचे नियोजन म. फुल्यांनी त्यांच्या काळातच केले होते. यातून त्यांचे शिक्षण विषयक तत्त्वज्ञान कसे मूलभूत स्वरूपाचे होते, याचा प्रत्यय आपणास येतो.

४) महात्मा फुले बहुजन समाजाच्या शिक्षणासाठी आग्रही होते. तसेच त्यांनी त्यासाठी सर्व पूरक सुविधांची पूर्तता करण्यासाठी प्रयत्न केलेले दिसून येतात.

संदर्भ :-

१) विश्वनाथ शिंदे, " महात्मा जोतीराव फुले," लोकवाङ्मय गृह मुंबई.

२) डॉ. एस. एस. गाठाळ, " महाराष्ट्रातील समाजसुधारक", कैलास पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद.

३) सुलभा मुंडे, " महात्मा फुले यांचे शूद्रातिशूद्रविषयी विचार", कैलास पब्लिकेशन, औरंगाबाद.

४) जी. ए. उगले, " सत्यशोधक चळवळीचा इतिहास ", महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ.

५) जी. एल. भिडे व एम. डी. पाटील "महाराष्ट्रातील समाजसुधारणेचा इतिहास ", फडके प्रकाशन, कोल्हापूर.

६) धनंजय कीर, "म. फुले आमच्या समाजक्रांतीचे जनक", पॉप्युलर प्रकाश मुंबई.

◆◆◆

संत जनाबाई आणि निरामय विठ्ठल भक्ती

प्रा.डॉ.अर्जुन भाऊराव गालफाडे
सहाय्यक प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग
बाबुरावजी आडसकर महाविद्यालय, केज

संत जनाबाई यांचे साहित्य संत साहित्यात आजरामर आहे. त्यांची अभंगवाणी आजही जनसामान्याच्या मनात घर करुन आहे. संत जनाबाई यांचा जन्म गंगाखेड येथील दांपत्य दमा आणि करुंड यांच्या पोटी झाल्या. त्या संत नामदेवांच्या घरी मोलकरणीचे काम करायच्या. त्यांच्या कविता, ओव्या सहज सोप्या, त्यात साधेपणा असूनही भक्तीभाव ओथंबून वाहत होता. घरकाम करीत असतांनाही, विठ्ठलाच्या भक्तीचा त्यांनी घ्यास घेतला होता त्या म्हणायच्या, "दळिता कांडिता तुज गाईन अनंता" या ओवीमधून अभंग भक्तीचा, निरामय भक्तीचा परिचय होतो. सहज सुंदर शब्दामधून परमेश्वरा प्रति असलेली भक्ती ज्या ओवींमधून त्यांनी व्यक्त केली आहे. उत्कट भक्तीची साक्ष देणाऱ्या जनाबाई ह्या संत साहित्यातील एक अतिशय प्रसिध्द कवियत्री आहेत.

महाराष्ट्राच्या पवित्र संतभूमीमध्ये जे अभंग जनमानसात आजही रुळलेले आहेत. सहज जात्यावर बसून ज्या ओव्या ग्रामीण भागात गाईल्या जातात. त्यात प्रामुख्याने संत जनाबाईच्या अभंगाचा समावेश आहे. संत जनाबाईचे अभंगातून विठाईसाठी व्याकुळता विठ्ठ माऊलीसाठी असलेली भक्ती त्यातून स्पष्ट होते.

संत जनाबाईचे गोड अभंग, पंढरीची सावली विठाई म्हणजे दीनदुबळयांची आई, सुख दुःख जाणून घेणारी माऊली अनाथ जनी असा विठाईच्या नावाने टाहो फोडते. या विठाईची वाट पाहून जनाई व्याकुळ होणे. पांडूरंगाच्या देवळासमोरच्या झोपडीत राहणाऱ्या गरीब जनाबाईने देवाच्या गळ्यातले पदक चोरले असा आरोप तिच्यावर होतो मग आपण सोन्यानाण्याची नव्हे तर विठूरायाची चोरी केली आणि त्याला ह्दयात बंदिस्त केल्याचे 'धरीला पंढरीचा चोर' या अभंगातून ती सागते, माझे अचडे बचडे छकुडे ग राधे रुपडें । या सारखे तिथे श्री विठ्ठलाच्या बाळरुपाने वात्सल्याने ओतप्रोत भरलेले अभंग तर अप्रतिम ठरलेत. 'santsahitya.in'

संत जनाबाई ह्या संत कवियत्री म्हणून महाराष्ट्राच्या खेडयापाडयात अतिशय लोकप्रिय आहेत. आजही दळण कांडण करतांना स्त्रिया जनाबाईचे अभंग गातात. यावरुन संत जनाबाई यांच्या साहित्याची लोकप्रियता कळते. जनाई ह्या अतिशय सामान्य कुटूंबात जन्म घेवून आयुष्यभर- मोलकरणीचे काम करुन विठ्ठल भक्ती केली. त्यांचे आई-वडीलही विठ्ठल भक्त होते, त्यांची पांडूरंगावर निस्मीम भक्ती होती. दोघेही पंढरीची वारी न चुकता करीत अजानते वयातच त्यांच्यावर भक्तीमार्गाचे संस्कार झाले होते. तसेच लहानपणापासून नामदेवाच्या घरीपण भक्तीचा वारसा लाभला होता, त्या नामदेवांच्या घरातील एक घटक बनल्या होत्या. पंढरपूरच्या विठ्ठल मंदिरासमोर त्यांचा वाडा असल्यामुळे जनाबाईला विठूरायाच दर्शन रोजच घडायच. संत

नामदेवांच्या घरीपण विठूनामाचा गजर असायचा. त्यामुळे जनाबाईंच्या जीवनात पंढरपूर पंढरीनाथ नामदेव यांना विशेष असे स्थान आहे. जनाबाईचे संपूर्ण जीवन हे विठूरायाच्या भक्तीने व्याप्त आहे. जनाबाईच्या मनामध्ये श्रेष्ठ भक्तीभाव, विठ्ठल नामामध्ये असलेली शक्ती त्यांच्या अभंगाची ताकद होती. ओव्यांच्या रुपात आजही जनाबाई सर्वांच्या मनात घर करुन आहेत.

सामाजिक विषमता व अन्याय याचा यांच्या कवितेवर प्रभाव पडलेला दिसतो. संत नामदेवांच्या घरी असुनही जातीव्यवस्थेमुळे हीनपणाची वागवणूक मिळत असे. नामदेवांचे पुत्र त्यांना अन्न दाराच्या बाहेर देत असत. त्याचे त्याना खूप वाईट वाटायचे त्यांच्या अभंगातून व्यस्था मांडतात.

राजाई गोणाई ।अखंडित तुझे पायी ।।

मज ठेवियले व्दारी । नीच म्हणोनि बाहेरी

नारा, गोंदा महादा विठा । ठेवियले अग्रवाटा

देवा केव्हा क्षेम देसी । आपुली म्हणोनि जनी दासी (अ.क्र. ६७)

संत नामदेवाच्या घरी विठ्ठलाच्या पायी, राजाई, गोनाई ह्या बसतात. जनाईचा मात्र दाराच्या बाहेर बसावे लागे ह्यामुळे व्यथीत होवून वरील अभंगातून त्याच्या मनातील दु:ख त्या व्यक्त करतात.

संत नामदेवांच्या घरी राहुनही त्यांना तेथील विठूरायाचे दर्शन होत नसायचे त्यांना आलेले एकाकीपण, अनाथपण आणि वर्णहीन जीवन यामुळे त्याच्या मनाला अतिशय दु:ख होते. कामाने, कष्टाने त्यांचा जीव शिणून जात असे. जनाई अनाथ असल्यामुळे स्वत:ला एकटी समजायची पण दामाशेटच्या कुटूंबात राहुन जनाई भक्तीभावात तल्लीन झाली होती.

दामाशेटी यांचे कुटूंब खूप मोठे होते. सर्व कुटूंब विठ्ठलभक्त होते. अशा कुटूंबात संत नामदेवांचा जन्म झाला होता. सर्व जन मिळून चौदा माणसाचे कुटूंब होते. त्यात जनाबाई सर्व मिळून पंधराजणांचे होते, जनाबाईनी त्याचे वर्णनही खालील प्रमाणे केले होते.

नामदेवांचे घरी, चौदाजणे स्मरती हरी

चौघे पुत्र चौघे सुना, नित्य स्मरती नारायणा

आणिक मायबाप पाही, नामदेव राजाबाई

अरुबाई लेकी, निंबाबाई बहिणी, पंधरावी ती

दासीजनी (जनाबाईचे अभंग क्र २७०)

जनाबाईनी सुरुवातीच्या अभंग रचनांमध्ये त्यांच्या अनाथपणाचे वर्णन अतिशय मार्मिक शब्दात केले

काय करत पंढरीनाथा, । काळ सहाय्य नाही आता

मज टाकीजे परदेशी, । नारा विठा तुजपाशी

श्रम बहु झाला जीवा, । आता संभाळी केशवा

कोण सखा तुजविण, । माझे करी समाधान

हीन दीन तुझे पोटी । जनी म्हणे द्यावी भेटी (अ.क्र.६८)

अशाप्रकारे जनाबाईनी विठ्ठलाशी आपल्या शुद्रपणाच्या वेदनेतून, एकाकीपणाच्या वेदना व्यक्त केल्या आहेत. नामदेवांनी विठ्ठलाची अमाप भक्ती केली आहे. जनाबाईची विठ्ठलाप्रति असलेली सर्मपनाची भावना त्यांच्या अभंगातून दिसून येते. त्यानी विठ्ठलास माऊलीचा दर्जा देवून स्वत:ला लेकरू मानले आहे. विठ्ठला तूच माय-बाप आहे.

'विठ्ठल माऊली आणि आपण त्याचे सान अजाण लेकरु' जनाबाईच्या अभंगातून माता-अपत्यभाव प्रकट होतो.

मायबाप तूच धनी। मज संभाळी निर्वाणी (अ.क्र.१८४)
मी तुझे गा लेकर । नको मजसी अव्हेरु॥ (अ.क्र.९९)
मज पाडसाची माय। भक्ती व त्याची ने गाय
ये ग ये ग विठाबाई। माझे पंढरीचे आई।
का गे निष्ठुर जालीसी।

जनाबाईच्या अभंगातून विठ्ठलाच्या प्रति असलेली ओढ स्पष्ट दिसते. जीवनातील एकाकीपणा, अनाथपणा, दासीभाव यामुळे येणारी अस्वस्थता स्पष्टपणे दिसून येते. भक्तीभावासोबत येणारा मैत्रभाव सखीभावना त्यांच्या अभंगातून दिसते.

हात निढळावरी ठेवुनी । वाट पाहें चक्रपाणी ॥ १॥
धांव धांव पांडुरंगे । सखे जिवलगे अंतरंगे ॥ २॥
तुजवांचूनि दाही दिशा । वाट पाहातें जगदीशा ॥ ३॥ (१८०)
येगे माझे विठाबाई। कृपादृष्टीने तू पाही
तुजवीण न सुचे काही। आता रक्षी नानापरी (१७९)

पंढरीचा विठ्ठल भक्ती व भक्तीभावनेसाठी सर्वदूर प्रसिध्द आहे. उत्कट भक्तीचा अविष्कार म्हणजे पांडूरंगाला घातलेले भक्तीरुपी साकडे आहे. संत जनाबाईच्या अभंगातून भक्तवत्सलतेचे भाव स्पष्ट होतात. युगे अठ्ठावीस विटेवर उभा असलेला पांडूरंग हा भक्त भक्तीचा भुकेलाच आहे. हा पंढरीनाथ म्हणजे गोकुळातील श्रीकृष्णाचे बाळरुप आहे. संत जनाबाई यांच्या अभंगातून सखाभावही वेळोवेळी जानवतो.

धरीला पंढरीचा चोर। गळां बांधोनिया दोर॥
हृदय बंदिखाना केला। आंत विठ्ठल कोरिला
शब्दें केली जडाजुडी । विठ्ठल पायीं घातली बेडी ॥३॥
सोहं शब्दाचा मारा केला । विठ्ठल काकुलती आला ॥४॥
जनी म्हणे बा विठ्ठला ।जीवें न सोडीं मी तुला ॥५॥

जनाबाईंनी विठ्ठलास आपल्या हायरुपी बंदीखान्यात बंदिस्त केले आहे. अगदी विठूराया काकुळतीला आला आहे. जणू विठूराया आपल्या भक्ताचा दास झाला आहे. प्रसंगी विठूराया रागावला आहे पण तो राग व्याप्त झाला आहे. भक्तीरसात अखंड बुडवलेला भक्ताचा बंदिस् हा विठ्ठल झाला आहे.

संत जनाबाईचा जीवनपट हा कष्टमय आहे. त्यांच्या जीवनात आहोरात्र कष्ट आहेत. नामदेवाचे घरी त्या रात्रदिवस कष्ट करतात भक्तीभावात व अध्यात्मात रममान झाल्यानंतरही त्या त्यांचे वास्तवरुप विसरु शकत नाहीत. आध्यात्मिक जीवनातही आपले खरे आयुष्य त्यांच्या पूर्णपणे विचारांच्या कक्षेत असल्याचे जाणवते. जेव्हा जेव्हा जनाबाईचे जीवनपट दिसतो. तेव्हा त्याच्या कष्टमय जीवनाचे वास्तव समोर येते जनाईचे एकसारखे कष्ट करणारे हात दळण कांडणे करण्यात व्यस्त आहेत. सडा सारवण, पाणी भरणे, धुण धुताना, सडा टाकताना, शेतात काम करतांना अखंड नामस्मरण चालू असते. आपले चिंतन, नामस्मरणात व आत्मनिवेदनात तल्लीन होवून संत जनाबाई आपले गाऱ्हाणे विठ्ठलाकडे मांडत असायच्या जनाबाईच्या कष्टाच्या, कामाच्या नोंदी त्यांच्या अभंगातून व्यक्त होतात.

झाडलोट करी जनी। केर भरी चक्रपाणी
पाटी घेऊनि डोईवरी। नेऊनिया टाकी दुरी
ऐसा भक्तीसी भुवला। नीच कामे करु लागला
जनी म्हणे बा विठ्ठला। काय उतराई होऊ तुला

प्रत्यक्ष विठ्ठल जनाईच्या मदतीला धावून आला. तो भक्तवत्सल आहे. जनाबाईचे न संपणारे काम आणि तो कष्टाचा भार कमी व्हावा म्हणून मदत करणारा विठ्ठल हे त्यांच्या अभंगातून वेळोवेळी दिसून येते.

साली कांडायास काठी। चक्रपाणी उखळ झाडी
कांडिता कांडिता। शीण आला पंढरीनाथा
काडीताना घाम आला। तेणे पितांबर भिजला
पायी पैंजण हाती कडी। कोंडा पाखडून काठी
हात आला असे फोड। जनी म्हणे मुसळ सोड
धुणे घेऊनी काखेशी। जनी गेली उपवासी।
मागे विठ्ठल थांबला। म्हणे का टाकिले मला।
धाऊनी या देवा का आलासी। म्हणे नामयाची दासी।
खाली घालुनिया मान। मागे चालले जगजीवन. (अ.क्र.२६२)

भक्तवत्सल विठ्ठल भक्तीचा भूकेला आहे, भक्ताच्या मदतीला धावणारा प्रसंगी मदतही करणारा विठ्ठल जनाईला भेटताना दिसतो.

जनी जाय शेणासाठी। उभा आहे तिच्या पाठी
पितांबराची कासं खोवी। मागे चाले जनाबाई
(अ.क्र.२६३)

भक्तीसाठी उभा राहणारा विठ्ठल संत जनाबाईच्या अभंगातून पहावयास मिळतो. विठ्ठल हा सतत जनाबाईची मदत करताना दिसतो.

जनी जाय पाणियासी । मागें धांवे हृषिकेशी पाय भिजों नेदी हात ।
माथां घागरी वहात पाणी रांजणांत भरी । सडासारवण करी धुणें धुऊनियां आणी ।

(अ.क्र.२६८)

जनाई काम करतांनाही अखंड विठठलाचे नामस्मरण चालूच असायचे. प्रतयक्ष विठ्ठल येऊन मदत करायचा जनाईचे धुणे धोयचा, रात्री जनाई साळी सांडावया घ्यातल्या की देव पुढे जाऊन उखंड झाडायचा. असा भक्त वत्सल विठूराया संत जनाबाईच्या मुखातून, अभंगातून आपल्याला दिसतो. जेव्हा जनाई काखेत गाठोडे घेऊन नदीकडे उपाशी निघते तेव्हा कळवून देव तिच्या मागे धावतो. आपल्या हाताने रानोरानी शेण गोळा करतो, जनाईचे धुणे धुतो व जनाईचे श्रम हालके करतो.

भक्तवस्तल्स पांडुरंग आणि भक्तीमार्गाने जगणारी निरामय भक्ती करणारी संत जनाबाई यांच्या अतिसुदर नात्याची गुंफण स्वत: जनाबाईनीच आपल्या अभंगातून व्यक्त केली आहे आणि ती अजरामर झाली आहे.

अतिशय उत्कट भक्तीचे वर्णन, भावविश्वास मिळालेले अनुभव, जीवनातील कटू सत्य, विठ्ठलाप्रती असलेली असीम भक्ती संत जनाबाईच्या अभंगातून दिसून येते.

संदर्भ :-

१) संत जनाबाई – डॉ सहासिनी यशवंत इर्लेकर

२) Santsahitya.in.

३) श्री नामदेव जनी आणि नागरी, रा.चि ढेरे, पदमगंधा प्रकाशन पुणे-२०१५

४) भारतीय इतिहासातील स्त्रिया व स्त्री जीवन, गाठाळ एस.एस., कैलास पब्लीकेशन औरंगाबाई-२०१३

◆◆◆

समकालीन दलित कहानी और मोहनदास नैमिशराय

राहुल गोपाल गुरखुदे
शोध-छात्र

प्रोफेसर डॉ बाबासाहेब कोकाटे
शोधनिर्देशक, अध्यक्ष, हिंदी विभाग,
बलभीम महाविद्यालय, बीड, ता. बीड

भूमिका :

आधुनिक काल में हिन्दी कहानी के संदर्भ में दलित जीवन का चित्रण करनेवाले कहानीकार के रूप में सबसे पहले प्रेमचंद का नाम आता है। रंजनात्मकता से निकलकर सामाजिकता को महत्ता देने के कारण ही उनकी 'ठाकूर का कुआँ' 'सदगति', 'मंत्र', 'दूध का दाम', 'पूस की रात', 'कफन' आदि कहानियों में दलित जीवन की वेदनाओं का चित्रण हुआ है। इसी कारण डॉ. जयप्रकाश कर्दम कहते हैं- "प्रेमचंद पहले रचनाकार है जिन्होंने दलित पात्रों के जरिए दलित पात्रों के उत्पीड़न और दर्द को शाब्दिक अभिव्यक्ति देकर समाज का ध्यान दलितों की दुर्दशा और दयनीयता की ओर आकृष्ट करने की कोशिश की।"[१] प्रेमचंद पर युग-परिवेश का गहरा प्रभाव दिखाई देता है। "१९३० के बाद अम्बेडकर के मंदिर प्रवेश संबंधी आंदोलन का प्रेमचंद पर गहरा असर पड़ा जिसके परिणाम स्वरूप उनकी दलित जीवन संबंधी कहानियों में नयी चेतना और तेजस्वीता उभरी।"[२] प्रगतिशील विचारों के कारण प्रेमचंद युग के कई कहानीकार दलित जीवन की व्यथा दर्शाते हैं। 'चाँद' पत्रिका का विशेषांक 'अछूतांक' में इस विषय की कविताओं के साथ प्रेमचंद की कहानी 'मन्दिर' छपी थी। इस समय की प्रमुख कहानियों में परिपूर्णानंद वर्मा की, 'तीन दिन', रामेश्वर प्रसाद श्रीवास्तव की 'अछूत' जनार्दन राय की, 'रोजे', नारायण झा 'इंदू' की 'अछूत' आदि उल्लेखनीय है। शिवपूजन सहाय की 'देहाती दुनिया', निराला की 'चतुरी चमार' तथा रामवृक्ष बेनी पुरी की 'डुगडुगी' और 'माटी की मूरतें' आदि दलित कहानियां प्रेमचंद युगीन है। आधुनिक काल में प्रेमचंदोत्तर दलित कहानी की शुरूआत सातवे और आठवें दशक में हुई दिखाई देती है। दलित कथा से हिन्दी साहित्य को परिचित कराने का श्रेय कमलेश्वर को देते हुए डॉ. एन सिंह कहते है "उन्होंने सर्वप्रथम 'सारिका' जैसे व्यवसायिक कथा पत्रिका के दो 'दलित साहित्य विशेषांक' अप्रैल और मई १९७५ में प्रकाशित किए।"[३] मई के अंक में मराठी दलित कहानीकारों की कहानियां प्रकाशित हुई। डॉ. महीप सिंह ने भी मराठी दलित साहित्य विशेषांक (संचेतना) प्रकाशित किया। दलित कथा-साहित्य पर शोधकार्य करनेवाली डॉ. रजतरानी मीनू के अनुसार "सतीश द्वारा रचित हिन्दी की पहली दलित कहानी 'वचनबद्ध' है जो अप्रैल १९७५ में 'मुक्ति' स्मारिका में प्रकाशित हुई थी।"[४] इसके बाद मोहनदास नैमिशराय की पहली कहानी 'सबसे बडा सुख' (कथालोक १९७८) तो ओम प्रकाश वाल्मीकि की पहली कहानी 'अंधेरी बस्ती' (निर्णायक भीम-अगस्त १९८०) प्रकाशित हुई। इसी दौर में रामनिहोर विमल की कहानी 'आखिरी मौत' आती है १९८० के बाद हिन्दी में दलित कहानी का विकास होता गया। विभिन्न

पत्र-पत्रिकाओं मे प्रकाशित होनेवाली कहानियों के अलावा कहानी संग्रह भी १९९० के दशक के बाद प्रकाशित होने लगे।

समकालीन हिन्दी दलित कहानीकार मोहनदास नैमिशराय हिन्दी दलित साहित्य के प्रमुख हस्ताक्षर है। इनका जन्म उत्तर प्रदेश के 'मेरठ' शहर में ५ सितम्बर १९४९ को हुआ। नैमिशराय हिंन्दी दलित कहानीकार के रूप में परिचीत है। उनकी कहानियों में आंबेडकर दर्शन दिखाई देता है। इनकी प्रारंभिक कहानियाँ, 'स्वतंत्र भारत', 'संचेतना', 'कुरूक्षेत्र', लोकमत समाचार, कथालोक आदि पत्र-पत्रिकाओं में प्रकाशित हुई। उनके द्वारा लिखित 'आवाजे १९९८' हमारा जवाब २००५, यह दोनों कहानी संग्रह प्रमुख रहे हैं। इन कहानी संग्रह की कहानियों में दलित जीवन संबंधी विविध आयामों का चित्रण हुआ है।

'आवाजें' :

'आवाजें' मोहनदास नैमिशराय द्वारा लिखित उनका पहला कहानी संग्रह है, जिसका प्रकाशन समता प्रकाशन दिल्ली की ओर से १९९८ में हुआ। इसमें अधिकांश का विषय दलित जीवन का यथार्थ चित्रण है। प्रस्तुत कहानी संग्रह के भूमिका में मोहनदास नैमिशराय जी ने लिखा है, "जहाँ तक इस संग्रह में प्रकाशित मेरी कहानियों की बात है उनके पीछे कोई बौद्धिक विलास या काल्पनिक सुख नहीं है, बल्कि एक-एक कहानी की पृष्ठभूमि में दलित होने का एहसास है। हर एक कहानी के दौरान मुझे दुर्घटनाओं के आर-पार की जद्दोजहद से जूझना पड़ा है। मैं भीतर-बाहर अंगारा बन दहकता रहा। मेरे शब्द जैसे तपकर बाहर आते रहे।"[६] इस कहानी संग्रह में कुल तेराह कहानियाँ समाहित है। जिसमें आवाजें कहानी महत्त्वपूर्ण है।

'आवाजें' कहानी में युग-युग से यातनाएँ झेलनेवाले मेहतरों ने गाँव वालों के जुल्म और अन्याय अत्याचार के विरोध में 'ठाकुर अवतार सिंह' के खिलाफ जीवंत विद्रोह करते हैं और कहानी का मुख्य पात्र इतवारी कह उठता है। "हम जूठन न लेंगे और न ही गंदगी साफ करेंगें।"[७] ठाकुर दलितों के बस्ती में आग लगवा देता है, फिर भी न डरते हुए अन्याय के विरूद्ध कुछ कर गुजरने की इच्छा दलित युवकों में जन्म लेती है। यह एक चेतनामय कहानी है।

'घायल शहर की एक बस्ती' कहानी में सांप्रदायिकता के विशाल रूप को दर्शाया गया है। इस कहानी में सांप्रदायिकता को तोड़ने का प्रयत्न किया गया है। सांप्रदायिकता के शिकार अक्सर दलित और मुसलमान ही होते हैं हिन्दुवादी लोग दलित और मुसलमानों में दंगे भड़काकर मरने के लिए आगे कर देते हैं, इन दंगो में गरीब आदमी ही मरते हैं। गरीबी में आपसी प्रेम को भी इस कहानी में दर्शाया गया है।

'अपना गाँव' दलित एकता को दर्शानेवाली एक लंबी कहानी है। गाँव में सवर्ण और दलित दोनों

तरह के लोग है। यहाँ ठाकुरों का दबाव है। इन्होंने एक दलित परिवार की पुत्रवधू 'छमिया' का दिन-दहाड़े शीलहरण करके पूरे गाँव में उसे नंगा घुमाते हैं। इस सवर्ण दंबगों के अत्याचार से पीड़ित दलित समाज के लोग कानून की सहायता लेना चाहते हैं लेकिन व्यवस्था में होनेवाली उच्चवर्णियों की साठ-गांठ के कारण उन्हें न्याय नहीं मिलता निराशा ही हाथ लगती है। अंततः सारे दलित एक होकर परंपरागत गाँव को छोड़ देते हैं। और उससे कोसों दूर अपना नया गाँव बसाने का निर्णय लेते हैं।

'हारे हुए लोग' कहानी में पढ़े-लिखे शहरी परिवेश में इस प्रकार जातिवाद का दंभ छिपा है, इसे इस कहानी में बखूबी दर्शाया गया है। कहानी का नायक दलित चेताराम कुरील एक अफसर है। जब वह मकान किराए पर मांगने जाता है तब मकान मालिक उसे साफ-साफ कहता है- "देखों जी, आप हमारी जात-बिरादरी के हो तो कमरा दिखाऊ... वरना।"[८] इस प्रकार दलित अफसर होते हुए भी, शहरों में उन्हें किराये का मकान देने में सवर्ण हिम्मत नहीं करते। इस प्रकार कहानीकार लोगों को हिदायत देते हैं कि जब तक लोगों में आंतरिक चेतना नहीं जागती केवल किताबी शिक्षा से मन का मैल दूर होनेवाला नहीं है।

'नया पड़ोसी' कहानी में भी जातीयता को दर्शाया है। दलित तो पड़ोसी का स्वागत करता है। परन्तु नया पड़ोसी जो आया है, वह गृहप्रवेश कार्यक्रम में अपने पड़ोसी दलित परिवार को नहीं बुलाता। इस प्रकार कहानी में जातीयता की स्वार्थी मानसिकता दिखाई देती है।

'अधिकार चेतना' नामक कहानी में बाबासाहेब आंबेडकर के संघर्ष से दलितों में उपजी चेतना और सम्मान का दर्शन होता है। गंजा पेड़ में दलित जीवन को दर्शाया गया है जो छोटे से कस्बे में नालीयों के किनारे वास कर रहे जनता के प्रति नेताओं का क्या रूक्ख होता है, उसे लेखक ने बखूबी चित्रित किया है। बरसात कहानी के माध्यम से दलित जीवन में पति-पत्नि के प्रेम की अभिव्यक्ति की गई है। 'रीत' कहानी में बहू जुठाई अर्थात दलित समाज की नई दुल्हन को अपनी पहली रात गाँव के ठाकुर या जमींदार के साथ गुजारने की घिनौनी परंपरा का विरोध करनेवाले विद्रोही प्रतिशोध का चित्रण इस कहानी में हुआ है।

'उसके जख्म' कहानी में दलित लड़की पर जमींदार का बलात्कार होता है। जब वह लड़की न्यायालय पहुँचती है, तो जमींदार वहाँ सभी को खरीदता है। हार का सदमा उसका बुढ़ा बाप सह नहीं पाता और न्यायालय में ही दम तोड़ देता है।

'मैं शहर और वे' कहानी में दलित विद्यार्थी की आर्थिक स्थिति को चित्रित किया गया है। लड़का शहर में परीक्षा देने के लिए जाता है परन्तु परीक्षा रद्द होती है। व्याज से लाए हुए पैसे समाप्त होते हैं और परेशान होकर दलित युवक कितनी कठिनाईयाँ झेलकर शिक्षा पाता है।

दलित जीवन का चित्रण करनेवाली इन कहानियों के अलावा 'भीड़ में वह' कहानी में वेश्या

लालाबाई के अपने बेटे को पढ़ा-लिखाकर अच्छा आदमी बनाने के प्रयास को दर्शाया है।

'महाशूद्र' कहानी में स्मशान में शवों के अंतिम कार्य करनेवाले ब्राम्हण पर होनेवाले अघोषित बहिष्कार की व्यथा का चित्रण किया गया है।

उपर्युक्त सभी 'आवाजें' काहानी संग्रह की कहानियाँ हिन्दी क्षेत्र के दलित जीवन की पीड़ा के अभिव्यक्त करती हुई दलितों में जागृत होनेवाली चेतना और उसके जुझारू तेवर को दर्शाती है। इस संदर्भ कें कमलकान्त प्रसाद कहते है, "कहानी संग्रह पढ़ने के बाद ऐसा लगता है कि नैमिशराय के अन्दर एक बेचैनी है, जीवन को बदलने की दृष्टि है, व्यवस्था का विरोध है। परिवर्तन की इच्छा है। और कही दलित जीवन को समझने की कोशिश है। क्योंकि कहानियाँ विभिन्न चरित्रों, भिन्न-भिन्न प्रंसगों, स्थितियों एवं दलित जीवन के संघर्ष को समेटती हुई अनुभव के कई स्तर को सामने रखती है। लेकिन उसका प्रमुख उद्देश्य दलित वर्ग की पीड़ा को अभिव्यक्ती देना है।"[९]

'हमारा जवाब' कहानी संग्रह :-

'हमारा जवाब' मोहनदास नैमिशराय द्वारा लिखित दूसरा हिन्दी दलित कहानी संग्रह है, जिसका प्रकाशन श्री नटराज प्रकाशन दिल्ली की ओर से २००५ में हुआ। प्रस्तुत कहानी संग्रह की प्रस्तावना में नैमिशराय ने लिखा है। "इस दुसरे कहानी संग्रह में सभी तरह की कहानियाँ है। कुछ रचनाएँ भावुकता में लिखी गई और कुछ गंभीरतापूर्वक।"[१०] इस कहानी संग्रह में कुल उन्नीस कहानियाँ है।

'कर्ज' इस कहानी का नायक अशोक है। वह दलित है। उसके पिता 'रामदीन' गाँव के महाजन से कर्ज लेता है, फसल न होने के कारण वह कर्ज नहीं लौटाता तो महाजन के खेत में ब्याज के ऐवज में काम करना पड़ता है। रामदीन की मौत हो जाती है। महाजन अशोक को झूठी तसल्ली देकर कर्ज के फेरे में उलझने के लिए उसे अपने पिता की तेरहवीं करने के लिए कहता है। गाँव के लोग उसी का साथ देते हैं। शहर में रहरक परम्पराओं के खोखलेपन को समझ चुका अशोक इन सभी को बताता है कि- "हजारों वर्षों से इस संसार में अन्याय, शोषण और गुलामी का बोलबाला भी तो रहा है क्या आप लोग चाहते हैं कि मैं भी अपने पिताजी की तरह जिन्दगी भर कर्ज की दलदल में फँसा रहूँ। मेरी भी लगाम आप लोगों के हाथ में रहे।"[११] इस प्रकार गाँव में दलितों का अभावग्रस्त जीवन, कर्ज के फेरे में उलझना, दलितों पर होनेवाले अत्याचार के साथ दलित चेतना की जागृती के कारण प्रतिशोध अशोक जैसे पात्र का प्रभावी चित्रण किया गया है। प्रस्तुत कहानी में दलित शोषण की समस्या को उठाया है।

'जगीरा' काहनी में जगीरा नामक एक सामान्य दलित कार्यकर्ता की व्यथा का चित्रण किया है। वह डॉ. बाबासाहब आंबेडकर के विचारों पर चलनेवाला व्यक्ति है। वह एक राजनीतिक दल का कार्यकर्ता है। सवर्ण लोग उसके साथ अमानवीय व्यवहार करते हैं। वह महानगरपालिका का चुनाव जीतकर सामान्य लोगों की सेवा करने का काम करता है। प्रस्तुत कहानी में दलित चेतना को दर्शाया

गया है। 'गाँव' कहानी में आजादी के बाद शिक्षा और नागरीकरण के प्रभाव से ग्रामीण जीवन में आनेवाला बदलाव और नगरों की तरफ होनेवाले विस्थापन के कारण ग्रामीण दलित परिवार पर होनेवाले प्रभाव का चित्रण किया है। प्रस्तुत कहानी में ग्रामीण दलित समाज की व्यथा है। 'हमारा जवाब' इस कहानी में हिम्मत सिंह की संघर्ष गाथा का चित्रण किया है वह इस कहानी का नायक है। वह दलित है। वह आंबेडकर के विचार, दर्शन से प्रभावित है। वह आगरा शहर में मिठाई बेचने का काम करता है, लेकिन सनातनी लोग वह दलित होने के कारण उसे मिठाई बेचने से प्रतिबंध करते हैं। सवर्ण उस पर जानलेवा हमला करते हैं, उसमें उसकी जान चली जाती है। लेकिन मरने से पहले वह अपने बस्ती के लोगों को संदेश देता है, "मैं तो जा रहा हूँ पर मेरे बाद इस आन्दोलन को आगे बढ़ाए.. जाति-भेद को खत्म करे।"[१२] इस प्रकार प्रस्तुत कहानी में परम्परागत घृणित व्यवसाय परिवर्तन करनेवाले दलित हिम्मत सिंह के जीवन संघर्षगाथा का यथार्थ चित्रण किया गया है। 'परंपरा' इस कहानी में युवावस्था में सामाजिक परिवर्तन का सपना लेकर पत्रकारिता के क्षेत्र में आनेवाले आदर्श और उसकी पत्नी सुनंदा की मनोदशा का चित्रण प्रस्तुत कहानी में किया गया है।

'तुलसा' इस कहानी की नायिका तुलसा एक अनाथ लड़की है, उसकी दादी ने उसकी परवरीश की है। वह शिक्षा ग्रहण करना चाहती है, लेकिन उसकी दादी माँ उसे शिक्षा से दूर रखना चाहती है। प्रस्तुत इस कहानी में नारी शिक्षा के महत्त्व को बखूबी दर्शाया है। 'आधा सेर घी' कहानी में दलित वर्ग के युवाओं के बदलते परिवेश में अभावों का सामना करते हुए भी प्रस्थापित वर्ग के साथ किये संघर्ष का चित्रण किया गया है।

'सुनों बरखुरदार' कहानी में अपनी जाति से बहिष्कृत होनेवाले लाला के अंतिम संस्कार के लिए दलित समाज के लोगों का जुटना सामाजिक परिवर्तन के नए आयामों को दर्शाता है। 'सपने' और 'सिंकदर' दोन्हों कहानीयों में महानगरों में फुटपाथ पर जीवन बिताने वाले लोगों के दयनीयता पर प्रकाश डाला है।

दलित जीवन का चित्रण करनेवाली इन कहानियों के अलावा 'सफर' कहानी में रूमानियत से प्रभावित साधारण प्रेमकथा का चित्रण है। 'खबर' कहानी में महानगरीय जीवन की व्यस्तता और मानव के अस्तित्व की शूद्रता का चित्रण किया गया है। 'सिंमटे हुए लोग' कहानी में सुमनकुमार ब्राम्हण पी. ए. की सलाह मानकर शेड्यूलकास्ट ऐसोसिएशन में चाय पे बुलाने पर भी नहीं जाते तो बाकी लोगों से अपने आप फासला होता है। दलित समाज के होकर भी वे अपने लोगों की कोई सहायता नहीं कर सकते। प्रस्तुत कहानी में दलित जाति के वरिष्ठ अधिकारी अपनी जाति छिपाने का दर्शन दिखाई देता है। 'मजूरी' कहानी में सुमति नामक एक सामान्य मजदूर स्त्री की व्यथा का अंकन किया है। 'मुक्ति का संघर्ष' में कहानी का नायक अनुज है। प्रस्तुत कहानी में नक्सलवादियों की मुक्ति गाथा का चित्रण है।

'दर्द' काहनी में सरकारी नौकरी पेशा में दलित व्यक्ति द्वारा प्रमोशन के लिए किए गए प्रयासों पर प्रकाश डाला है। 'एक गुमनाम मौत' कहानी में एक स्वाधीनता सेनानी की त्रासदी का चित्रण हुआ है। 'एक गवर्नर के कोट का बटन' इस कहानी में सांमतशाही का वर्णन है। 'एक अखबार की मौत' कहानी में संपादकीय जीवन का चित्रण है।

निष्कर्ष:

यह कहा जा सकता है कि, 'आवाजें' और 'हमारा जवाब' यह दोनों कहानी संग्रह महत्त्वपूर्ण है। मोहनदास नैमिशराय हिन्दी दलित कहानी के सफल रचनाकार है जो दलित जीवन की समस्याएँ, अभाव, दलित उत्पीड़न, दलित चेतना की जागृति के कारण होनेवाला संघर्ष, आरक्षण विरोधी सवर्ण मानसिकता आदि का सशक्त चित्रण अपनी कहानियों के माध्यम से करते हैं। इनकी कहानियों में सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक विविध आयामों का चित्रण दलित जीवन सम्बन्धी हुआ है। 'हमारा जवाब' इस कहानी संग्रह में भी ग्रामीण दलित जीवन का अभाव, शिक्षा और दलित आंदोलन, आत्मसम्मान की भावना, दलित चेतना का विकास, बदलते परिवेश में भी अभावग्रस्त होनेवाला दलित समाज, महानगरों में होनेवाला दलित समाज, दलित चेतना के विकास के कारण होनेवाले संघर्ष का प्रभावी रूप में चित्रण किया गया है। इनकी कहानियों में सजीवता, सत्यता, सामान्य जनता का दयनीय जीवन पाठकों के हृदय को छू जाता है। और उनके कहानियों में परिवर्तन की अनुगूँज सुनाई पड़ती है।

संदर्भ :-

१. डॉ. जयप्रकाश कर्दम, 'दलित विमर्श : साहित्य के आइने में', पृ. ७४
२. दयानंद प्रसाद - राष्ट्रीय सहारा, पृ. ५
३. डॉ. एन. सिंह - 'मेरा दलित चिन्तन', पृ. ८५
४. डॉ. जयप्रकाश कर्दम - 'दलित विमर्शः साहित्य के आईने में,' पृ. १०८
५. माता प्रसाद - दलित साहित्य में प्रमुख विधाये, पृ. ८०
६. मोहनदास नैमिशराय - आवाजें, पृ. ९
७. वही, पृ. १७
८. वही, पृ. ७२
९. कमलकान्त प्रसाद, हम दलित, पृ. ३८
१०. मोहदास नैमिशराय - हमारा जवाब, पृ. ७
११. वही, पृ. २१
१२. वही, पृ. ५०

◆◆◆

किन्नर बच्चे की परवरिश से उत्पन्न पारिवारिक त्रासदी का महाख्यान : मेरे हिस्से की धूप

प्रोफेसर डॉ.एकनाथ श्रीपती पाटील
हिंदी विभाग प्रमुख
राधानगरी महाविद्यालय, राधानगरी जि.कोल्हापूर

भारतीय समाज रचना की रीढ़ की हड्डी है-संयुक्त परिवार। आधुनिक युग में उद्योग-व्यवसाय तथा शहर विकास के कारण संयुक्त परिवार पर उसका आघात हुआ है। फिर भी संयुक्त परिवार आज भी दिखाई देते हैं। संयुक्त परिवार सहकारी तत्त्वों पर चलता है और संकट का एक होकर मुकाबला करते हैं। वे एक-दूसरे के प्रति कर्तव्य से बांध लिए जाते हैं। 'एक के लिए सभी तथा सभी के लिए हर कोई' इस व्यष्टि-समष्टि की भावना से संयुक्त परिवार में कर्तव्य का निर्वाह होने से संयुक्त परिवार में आर्थिक स्थैर्य निर्माण होता है। परिवार का एकाद सदस्य अपाहिज, बेकार, अनाथ, पागल तथा विधवा है तो संयुक्त परिवार उसकी जरूरतें तथा उसकी जिम्मेदारी उठाता है। लेकिन परिवार में किन्नर बच्चा पैदा हो तो उसका पैदा होना परिवार की इज्जत, प्रतिष्ठा को खतरा मान उसके साथ का पैदाइशी व्यवहार प्रेमपूर्ण दिखाई नहीं देता और उस बच्चे को परिवार से निष्कासित कर दर-दर की ठोकरे खाने को छोड़ दिया जाता है। डॉ. राजश्री मोरे कहती है- "आज का समय मानवीय संवेदनाओं की ओर बड़ी ही आशापूर्ण दृष्टि से देख रहा है। हम यह समझ पाने में असफल हो रहे हैं कि आखिर मनुष्य इतना असंवेदनशील क्यों होता जा रहा है।"[1] मनुष्य में स्थित इस असंवेदनशीलता के लिए कुछ परिवार अपवाद हैं, जिन्होंने अपने किन्नर बच्चे की परवरिश स्नेह तथा कर्तव्य भावना से की है। मगर ऐसे परिवार को भुगतने पड़नेवाली त्रासदी का तथा किन्नर बच्चे की पीड़ा के साथ उसके द्वारा अपने हिस्से की धूप पाने स्वयं को संघर्ष की क्षमता से परिपूर्ण बनाने का चित्रण 'मेरे हिस्से की धूप' नीना शर्मा 'हरेश' लिखित उपन्यास में हुआ दिखाई देता है।

मोनी के अपमान से दुःखी माँ-बाप एकांत में आँसू बहाते हैं और माँ-बाप को व्यथित देख मोनी अपने कमरे में आँसू बहाती है तथा एक-दूसरे के सामने आने से पहले अपना चेहरा धोते हैं। मोनी अपना गम भूले इसलिए मोतीलाल के दोस्त मोनी को अपने स्कूल में अध्यापक बनाते हैं। हर्षिता एम.बी.ए और नविन फार्मसी कर रहा है। मोतीलाल हर्षिता के रिश्ते को लेकर चिंतीत हैं। मोनी का किन्नर होना हर्षिता के रिश्ते में बाधा है। समाज से संघर्ष कर मोतीलाल ने अपने किन्नर बेटी की परवरिश की है। वे अपनी पत्नी को कहते हैं, 'पुष्पा, मोनी मेरा खून है। मैं दूसरों की तरह नहीं हूँ। 'समाज में नए-नए परिवर्तन हुए लेकिन लोगों की मानसिकता आज भी दकियानूसी है।'

मोनी जानती है कि उसका किन्नर होना ही हर्षिता के रिश्ते में बांधा है। अतः वह किन्नर डेरे में चले जाने का विचार करती है लेकिन उसके सामने माँ-बाप हैं जिन्होंने समाज-परिवार के विरोध में जाकर उसकी परवरिश की है। पुष्पा को जिस बात का डर था वही बात घटित होती है। अपना रिश्ता टूटने के कारण हर्षि क्रोधित होती है, "नहीं आएगा जब तक आप हो....कभी नहीं आएंगा... आएंगी तो बस ना, नो...बिकॉस ऑफ यू।....हर्षिता

गुस्से से चिल्लाई।"[3] हर्षि की बात सुनकर मोनी में अपराधबोध प्रबल होकर वह घर छोड़ने का निर्णय करती है। उसे लगता है कि उसके कारण हर्षि का रिश्ता नहीं बन रहा है, परिवार बिखर गया। उसकी पहचान ने सभी की पहचान पर प्रश्न चिह्न लगा है। इसलिए उसने घर छोड़ जाने का निर्णय लिया। पुष्पा की समझ में नहीं आ रहा था कि इस समय वह मोनी का या हर्षि का दुख कम करें। मोनी का अपने आप से अंतरद्वंद्व चलता है।

घर छोडने के बाद मोनी इंदौर में लीला माँ के डेरे में पहुँचती है। डेरे का भाषायी व्याकरण, गंदगी आदि से उसे यहाँ आने का पछतावा होता है। गुरु लीला माँ उसे किन्नर का कोई न होने की बात समझाकर सलमा के कमरे में रखती है। सलमा का बर्ताव, कमरे की गंदगी से उसे उबकाई आने लगती है। दूसरे दिन से उसे धंधे पर जाने का आदेश मिलता है। लेकिन मोनी को भीख माँगना, बधाई गाना, नाचना तथा ताली पीटना पसंद नहीं है। उसे उसकी स्कूल की नौकरी करने की अनुमति नहीं दी जाती। मोनी का चला जाना पुष्पा-हर्षि और मोतीलाल पर बड़ा आघात होता है। शालिनी मोनी के दुख से हर्षि को परिचित कराती है, "नहीं जानती हर्षि तू नहीं जानती। हर पल अपने अंदर दो-दो व्यक्तित्व लेकर जीना। ये तय ही नहीं कर पाना कि वह मर्द है या औरत।.....। सुबह उठते ही बढ़ी दाढ़ी उसे अपने अंदर के मर्द का अहसास करती है। लेकिन....उसका मन उसे औरत बनने विवश करता है।"[4] मोनी के असलियत से रू-ब-रू हर्षि अपराधबोध से ग्रस्त होती है।

ऐशो-आराम में पली मोनी को डेरे का माहौल रास नहीं आता। 'चल उठ...चल पैर दबा रे...बहुत पैर दुख रहे हैं।' 'ऐ बता तेरा कैसा है, सलवार खोल'....उसने उसकी सलवार का नाड़ा खोला। मोनी चीख पड़ी। वो बोली 'देख कोई नहीं आएंगा।' इन हरकतों के कारण मोनी पछताती है। मोनी को अगर अध्यापक की नौकरी करने की अनुमति मिलती तो वह रूक सकती थी मगर ऐसा नहीं हुआ। बबली किन्नर उसे डेरे के कुम्भीपाक से रू-ब-रू करती है, "ये नरक है नरक और हम भी अपनी मर्जी से यहाँ नहीं आए। फेंक गए हमारे माँ-बाप यहाँ। और देख एक तू है इतना ऐशो आराम छोड़कर आयी है...हम जैसों को कोई घर में नहीं रखता, माँ भी नहीं और तुझे उन्होंने दुनिया का सामना करके रखा तो तू यहाँ चली आयी।"[5] बबली के मुँह से लेखिका आगे यह कहती है कि 'यहाँ कपूत बेटे, नाकारा बेटी को जगह है, वृद्धाश्रम, अनाथाश्रम है मगर हिजड़ाश्रम नहीं है।' ताली पीटने, भीख माँगने तथा बधाई गाने से पेट नहीं भरता। आजकल लोग 'पुलिस को बुलाऊँ क्या?' कहकर धक्का मारकर भगा देते हैं, पैसा नहीं देते। पैसे के लिए इस अधूरे शरीर को मात्र पचास रुपये में बेचना पड़ता है।' इसलिए बबली उसे भाग जाने कहती है, 'ये जगह तेरे लिए नहीं है।' 'प्यार अपने करते हैं तो गुस्सा भी अपने करते हैं।' अतः बबली की सहायता से भीख तथा बधाई गाने चली गई मोनी भाग जाने कामयाब होती है। मोनी जीवन की असलियत से कोसों दूर थी। इसी कारण वह डेरे जाने का निर्णय लेती है। मगर वहाँ उसका मोहभंग होकर वह भाग आती है।

डेरे से भाग आने के बाद मोनी नविन के साथ स्कूल आने-जाने लगी। प्रिन्सिपल अनुराधा मैडम मोनी से सहानुभूति तथा प्रेम का बर्ताव करती है, जो उसे स्कूल के सांस्कृतिक समारोह की जिम्मेदारी सौंपती है। स्कूल में उसका मन बच्चों को प्यार करने का होता है। तुलिका ने जब उसे मम्मी कहा तो उसमें मातृत्व भाव जागृत होता है। तुलिका की मम्मी तुलिका को मोनी

कहती सुनकर मोनी के मन में अंतरद्वंद्व शुरू होता है। जैसे, तुलिका को गोद में उठाने, गाल छूने तथा उसे बाथरूम ले जाकर वह किन्नर है क्या? चेक करने का मोह होना तथा अगले पल 'वो मेरी जैसी नहीं होगी।' की भावना जागृत होना, तुलिका ने मम्मी कहने से बनी विचित्र उलझनभरी मानसिकता में साजिद से मिलना तथा साजिद को तुलिका की, हर्षि के रिश्ते टूटने की और उसका किन्नर डेरे जाने की बात बताने से उसकी मानसिकता का चित्रण करने लेखिका सफल हुई है।

स्कूल के सांस्कृतिक समारोह में मोनी के भरोसे को तोड़कर सोनल मैडम मोनी को ही अपमानित करने हेतु एक लड़के से हिजड़े का एकपात्रिय अभिनय प्रस्तुत करती है। लेकिन उसी बच्चे की मम्मी डॉक्टर है जिसे लगता है कि मोनी बच्चे को अपने जैसा बनवाना चाहती है। डॉ. अंजू मोनी को अपमानित करती है, "हिजड़ा कही की...मेरे बेटे से हिजड़े का रोल करवाया।' और अंजू ने मोनी के मुँह पर थूका।"[6] डॉ. अंजू यह भूल जाती है कि इसप्रकार के सांस्कृतिक समारोह से बच्चों को इन्सान होने की, उनमें मानवीय संवेदना जगाने के संस्कार किये जाते हैं। अध्यापक, डॉक्टर बनकर भी इनकी मानसिकता रूग्ण ही रही दिखाई देती है। ये लोग भी लिंग को सर्वोपरी मानते हैं। किन्नर को इन्सान नहीं समझ रहे हैं। किन्नर इन्सान हैं, प्यार के हकदार है तथा वे स्वयं को रिश्तों के बंधन में बंधकर रिश्तों की गरीमा महसूस करना चाहते हैं। मगर इस ओर ध्यान न देकर उनका अपमान किया जाता है। अपमानित होकर भी यहाँ मोनी अपना संयम नहीं खोती।

मोनी बुचरा किन्नर है, जो औरत का दिल रखकर पुरुष का सहवास चाहती है। साजिद से प्रेम करने के कारण उसके घर में हंगामा मच जाता है। साजिद मुस्लिम होने से लोग मोनी के माँ-बाप को ताने मारते हैं। मोतीलाल इस रिश्ते को तोड़ने कहते हैं मगर शालिनी समझाती है कि 'मोनी के जिंदा रहने का साजिद एक बहाना है।' मोनी अपने दुख के समय साजिद से राहत पाती है। साजिद उसे सांत्वना देकर जिंदगी की असलियत से परिचित कराता है। मोनी भी उसे उन दोनों के अधूरे रिश्ते से परिचित करती है, "साजिद....मेरा श्रृंगार...ये कपड़े, कुछ भी मुझे पूरा नहीं कर पाते हैं। अधूरेपन की कसक मुझे जीने नहीं देती और मर भी तो नहीं सकती। साजिद कुछ बदल नहीं सकता।"[7] अपने अधूरेपन का एहसास हुई मोनी को साजिद-सायरा के बीच कटूता का कारण बनने के कारण उसे अपराधबोध हुआ है। गोपी बार-बार मोनी को अपमानित करती है। स्कूल में घटित घटना को दोहराकर गोपी जब मोनी को अपमानित कर रही देखकर हर्षिता गोपी से झगड़ा करती है।

मोनी की मौसी शालिनी को जब मोनी के किन्नर होने का एहसास हो गया तब उसकी डाक्टरी चिकित्सा की जाती है। डॉक्टर के मुँह से मोनी के किन्नर होने की बात सुनकर पुष्पा के भावात्मक आवेग का मानसिक चित्रण उपन्यास में हुआ है। इस बात का पता जब मोतीलाल के भाई पारसनाथ को चलता है तब वे मोतीलाल से अलग हो जाते हैं। मोतीलाल अपने भाई से अलग होने का विरोध नहीं करते बल्कि उन्हें भरोसा देते हैं कि 'यह बात किसी को मालूम नहीं कराएंगे कि आप मोनी के ताऊ-ताईजी है। और आपके बच्चों के शादी में भी हम नहीं आ पाएंगे तथा हम पूरी सावधानी बरतेंगे। यहाँ मोतीलाल अपने किन्नर बेटी की परवरिश के लिए अपने संयुक्त परिवार के टूटने की चिंता नहीं करते। वे एक आदर्श बाप के रूप् में उपन्यास में चित्रित हुए हैं। हर्षिता अपने अपरोधबोध से मुक्त होने हेतु घर में पिज्जा पार्टी करती है। पार्टी

में हर्षि जब साजिद के बारे में पूछती है तो मोनी के भावनाओं का बांध टूट जाता है, "पता है हर्षिता जब साजिद छूता है ना मुझे। मन होता है...कि मैं...लेकिन अधूरी मैं और पूरा वो...। अधूरी जाती हूँ और अधूरी लौटती हूँ। लोग हँसते हैं सब पर, मम्मी-पापा पर, नवि पर, तुझ पर....मुझ पर, हाँ हर्षि सबकी हँसी की आवाजें यहाँ यहाँ सीने में चुभती है।"[8] यहाँ मोनी के बातों से पूरे परिवार की त्रासदी का चित्रण हुआ दिखाई देता है। साथ ही किन्नर होने से घरवालों से मिल रही सहानुभूति तथा बाहरवालों से अपमानित जिंदगी से वह बेहद दुखी है।

उपन्यास में चित्रित मोनी अध्यापक होने के कारण उसे अपनी भावनाओं पर काबू पाकर अपनी वास्तविकता को स्वीकार करने की मानसिकता बनानी चाहिए थी, पर ऐसा नहीं हुआ। वह अपना आक्रोश भगवान के पास व्यक्त कर ईश्वर के अस्तित्व को नकारती है। "तूने मेरी जिंदगी में अंधेरा ही अंधेरा भर दिया, तू कैसा भगवान है? मेरे हिस्से में रोशनी करना भूल गया।"[9] अपने आक्रोश में वह साजिद से प्यार करने और उससे बना रिश्ता तोड़ने की बात भी करती है।

नविन अपनी गर्लफ्रेंड काव्या से शादी करना चाहता है मगर मुश्किल यह है कि काव्या मोनी के साथ उसी घर में रहना नहीं चाहती। वह नविन को लेकर कनाडा बस जाना चाहती है। लेकिन मम्मी-पापा और मोनी की जिम्मेदारी में उलझे नविन को देखकर काव्या उसे रिश्ता तोड़ने की धमकी देती है। अतः दोनों चोरी-छीपे कोर्ट मैरेज करते हैं और हर्षि की शादी तय होते ही नविन काव्या के साथ शादी कर कनाडा में बस जाने की बात मान जाता है। नविन के निर्णय का आघात मोतीलाल पर होता है। नविन के साथ जब उसका झगड़ा होता है तब वह हर्षि के ससुरालवालों ने रखी शर्त को उजागर करता है, 'मोनी शादीवाले दिन वहाँ नहीं आएगी।' इस सच्चाई से मोनी ने हर्षि के शादी को लेकर देखे सपने टूट जाते हैं। जीवन की सच्चाई जान गया नविन अपने जीवन के सुख-सपने होम करने तैयार नहीं होता है। वह पिता की बात समझने तैयार नहीं है। नविन के कारण मोनी को सहनी पड़ रही यातनाएँ मोतीलाल अपने पत्नी को समझाते हैं, "पुष्पा...तुझे अपना दुख दिखाई दे रहा है। एक बार मोनी के बारे में भी सोच...। दिन में पचासों बार मर-मर कर जीती है।...पुष्पा...जिंदगी इसी का नाम है। व्यापारी हूँ घाटे का सौदा कभी नहीं करता लेकिन भगवान ने....मेरे साथ ही घाटे का सौदा कर दिया।...पुष्पा मेरी पीठ पीछे गढती निगाहें...हँसते और मजाक उड़ाते चेहरे मुझे पीछे से भी दिखते हैं। एक भरा पूरा परिवार अचानक टूट गया।"[9] मोतीलाल नविन की बातों से दुःखी बने हैं और समाज में मोनी का हो रहा अपमान, मोनी का दुःख और दूसरी बार परिवार टूटकर बिखरने की त्रासदी आदि कारणों से भाव-विव्हल बने पति-पत्नी अपना आत्मालाप व्यक्त करते हैं। हर्षि के ससुरवालों की शर्त से किकर्तव्यविमूढ बनी मोनी हर्षि की शादी में पहनने खरीदी साड़ी लेकर गुमसुम बैठी है। उसके कानों में नविन के शब्द गूँज रहे हैं। इस स्थिति में मोनी की बनी मानसिकता का चित्रण लेखिका करती है, "मैं...हिजड़ा...मैं किन्नर....मेरी बहन की शादी....नहीं नहीं, काव्या को डर लगता है मुझसे। इस रिश्ते से। उसने ताली बजाने की असफल कोशिश की...हाय...लेकिन वह आगे बोल ही नहीं पायी।"[10] मोनी के आँखों में शादी की विधियाँ फिल्म की तरह गुजरने लगती है। उदास बैठी मोनी को शालिनी साजिद के पास जाने कहती है मगर मोनी शालिनी को कहती है, 'मौसी, मोनी प्यार

की भूखी है, दया की नहीं।' यहाँ स्वाभिमानी मोनी और शालिनी का दुख एक जैसा ही है। शालिनी बाँझ होने के कारण उसे अपमानित होना पड़ता है और मोनी हिजड़ा होने से। इसलिए शालिनी मोनी का दुख ज्यादा समझती है। घर में बैठी मोनी अपना दुल्हन की तरह श्रृंगार करती है और आइने के सामने खड़ी होकर बड़बड़ाने लगती है। उसे लगता है कि 'आज हर्षि की जगह मैं दुल्हन होती लेकिन मैं कहाँ पूरी औरत हूँ।' और वह अपने चेहरे पर हाथ रखकर जोर-जोर से चीखने लगती है। उसे एहसास होता है कि वह चाह कर भी अपने वर्तमान और भविष्य में परिवर्तन नहीं कर सकती थी। शादी के बाद मोनी मुँह दिखाई का तोहफा काव्या को देने लगी तो मोनी को देखकर काव्या डर से चिल्लाने लगी। नविन गुस्से में आकर मोनी को डाँटता है। पुष्पा जब काव्या को समझाती है कि, "काव्या, मोनी तेरी ननद है बेटा। मगर काव्या उसका यह कहकर अपमान करती है कि, 'ये हिजड़ा मेरी ननद है...छि...।'"[11] मोनी का अपमान पुष्पा सह न सकी और काव्या को उसने एक थप्पड़ जड़ दिया। मोतीलाल अपने बेटे से रिश्ता तोड़ते हुए कहते हैं, 'काव्या मोनी मेरी बेटी है, आज से बो तेरे पति की बहन नहीं है। तुम्हें घर से भागकर जाना है, जाओ। वैसे भी इस घर में कायरों की जरूरत नहीं है।' नविन भी अपने पापा के जले पर नमक छिड़काते हुए कहता है कि 'अगर मोनी को डेरेवालों को दिया होता तो परिवार नहीं टूटता।' नविन का घर से जाना पिता पर भारी आघात करता है। मोनी अपने पापा को पहचानती है कि वे अंदर से टूट चुके हैं। इसलिए वह अपनी नौकरी छोड़ ज्वेलरी डिझाइन का कोर्स करती है और पापा को बिजनेस में साथ देने का निर्णय करती है। मोनी का शादी में सम्मिलित न होने का गम हर्षि और उसके पति को होने के कारण हर्षि उसे कपड़े खरीदने बाजार ले जाती है ताकि वह खुश रहे। बाजार गई मोनी को हिजड़ों की टोली जबरदस्ती अपने साथ डेरे ले जाने का प्रयास करती है मगर पुलिस आने से वह बच जाती है।

नविन के जाने के बाद मोतीलाल यादों में खोये तथा बेचैन रहने लगे। उन्हें याद आता है कि एक दिन हिजड़ों की टोली मोनी को लेने घर आयी, और मोनी को लेने अड़ बैठे हिजड़ों को वे पुलिस बुलाकर भगाते हैं। मोनी को घर में रखने के कारण उनका परिवार टूट जाता है। उनकी रातों की नींद उचट गई। उन्हें लगता है मोनी को कोई समझ नहीं रहा है। बाहरवालों की बात और थी लेकिन उनके भैया-भाभी तथा बेटा, सभी को अपनी इज्जत, अपना जीवन प्यारा था। कोई मोनी की इज्जत तथा जीवन के बारे में सोच नहीं रहा था। वे बेचैन और मोनी के बारे में सोचते-सोचते एक दिन चल बसे। पिता के चले जाने के बाद नविन अपराधबोधग्रस्त हो जाता है। मोनी से वह माफी माँगता है। नविन तथा काव्या के प्रति उसके मन में कोई शिकायत नहीं है। मोतीलाल के मृत्यु के बाद उसके भैया-भाभी आकर अपने कर्तव्य की इतिश्री करके चले जाते हैं। परिवार के दुख को स्वयं को कारण मानकर अपराधबोधग्रस्त मोनी साजिद से मिलती है साजिद उसे सांत्वना देकर यह याद दिलाता है कि जिस समाज, परिवार का विरोध सहकर तथा परिवार टूटने की त्रासदी भुगतकर जिसने अपनी किन्नर बेटी की परवरिश की है उसी पिता का व्यवसाय आगे चलाने की प्रेरणा देता है। साजिद से आत्मबल प्राप्त कर अपने पापा का व्यवसाय चलाने वह कृत संकल्प होती है। पुष्पा, शालिनी गर्व महसूस करती है कि मोनी जीना सीख गई। कुछ ही दिनों में अरिहंत ज्वेलर्स जोरों से चलने लगी और सर्राफा बाजार में मोनी के प्रतिद्वंद्वी बढ़ गए। वे ज्वेलर्स असोसिएशन की बैठक में मोनी के किन्नर होने

की बात उठाकर उसकी दुकान बंद करने हेतु हड़ताल का ऐलान करते हैं। विधवा नमिता के साथ कई लोग हड़ताल का विरोध करते हैं। मोनी इससे प्रेरणा पाकर बैठक में स्थित सदस्यों को आदर के साथ संबोधित करती है, 'मोतीलाल माहेश्वरी मेरे पिता है, उन्होंने मुझे पाल-पोसकर बड़ा किया है। ताली बजाने, हाथ फैलाने उन्होंने मुझे नहीं सिखाया। आज इन हाथों ने काम सिखा है तो आप लोगों को परेशान होने की जरूरत नहीं।

- **निष्कर्ष :**

निष्कर्षतः कहा जा सकता है कि किन्नर बच्चे की पहचान होते ही तथा उसके माता-पिता द्वारा उसके परवरिश का निर्णय लेते ही संयुक्त परिवार टूटने के साथ माता-पिता तथा स्वयं किन्नर की त्रासदी का चित्रण 'मेरे हिस्से की धूप' उपन्यास में चित्रित है। परिवार विघटन तथा पूरे परिवार के दुःख, यातना तथा अपमान को किन्नर मोनी द्वारा स्वयं को जिम्मेदार मानकर अपराधबोध से ग्रस्त होने का, मोनी का बार-बार समाज में अपमानित होने, किन्नर होने के कारण मोनी के भावात्मक आवेग का तथा अपना किन्नर होना ही अपने दुःख का कारण समझकर अपने जीवन की धूप याने आनंद तथा जीवन जीने की कला को आत्मसात करने संघर्ष तथा प्रतिरोध की क्षमता नायिका मोनी द्वारा प्राप्त करने का चित्रण प्रस्तुत उपन्यास में हुआ है। इस उपन्यास के प्रमुख पात्र दूसरे के दुःख को स्वयं को जिम्मेदार मानकर अपराधबोधग्रस्त होने तथा दूसरे का दुःख कम करने का प्रयास करने का चित्रण है। नायिका मोनी के माता-पिता एक आदर्श माता-पिता के रूप में चित्रित हैं, जो समाज-परिवार के विरोध में खड़े होकर अपने किन्नर बच्ची की परवरिश करके उसे उसके पैरों पर खड़ा करते हैं। साथ ही किन्नर का जन्म होना प्रकृति की सहज, स्वाभाविक देन मानकर किन्नर बच्चे को उसके माता-पिता, भाई-बहन, पूरे परिवार के साथ समाज द्वारा सहज स्वीकार करने की सकारात्मक सोच को जागृत करने का प्रयास लेखिका नीना शर्मा 'हरेश' द्वारा किया हुआ दृष्टिगोचर होता है।

संदर्भ :

1. डॉ. उज्ज्वल यल्मे, इक्कीसवीं सदी के हिंदी उपन्यासों में चित्रित मानवीय संवेदना, शुभम पब्लिकेशन, कानपुर, प्रथम संस्करण 2021, मुखपृष्ठ से उद्धृत।
2. नीना शर्मा 'हरेश', मेरे हिस्से की धूप, माया प्रकाशन, कानपुर, प्रथम संस्करण 2020, पृष्ठ 19
3. डॉ. उज्ज्वल यल्मे, इक्कीसवीं सदी के हिंदी उपन्यासों में चित्रित मानवीय संवेदना, पृष्ठ 58
4. नीना शर्मा 'हरेश', मेरे हिस्से की धूप, पृष्ठ 26
5. वही, पृष्ठ 28
6. वही, पृष्ठ 49
7. वही, पृष्ठ 53
8. वही, पृष्ठ 73-74
9. वही, पृष्ठ 83
10. वही, पृष्ठ 84
11. वही, पृष्ठ 91

◆◆◆

सांगीतीक नाद का प्रवाह

प्रा.दिपक महादेव जामनिक
अशोक मोहरकर कला व वाणिज्य महाविद्यालय, अडयाळ, तह.पवनी, जि.भंडारा

प्रस्तावना :–

भारतीय संगीत का इतिहास अति प्राचीन माना जाता है । भारत संगीत के इतिहास पर नजर डालते ही हमारे मन में यह सवाल उठता है की इस जगत में नाद न होता तो यह दुनिया किस तरह होती? क्या जीस तरह अंधे आदमी को कुछ दिखाई नही देता वह दुसरों का सहारा होता, यह हमारे मन में अनेक प्रश्न ''नाद'' के संदर्भ में उपस्थीत होते है । नाद का अर्थ है ध्वनी, आवाज जो कानों से सुना जाता है। भलेही वह दिखाई नही देता पर वह सुना जा सकता है । सामनेवाले जो बोल रहे है वह महिला की आवाज थी या पुरूष की यह उसकी आवाज जब हम सुनते है तो हम वह नाद के माध्यम से बता सकते है की वह आवाज किसकी है । जब हमारा दोस्त या मित्र हमारे से रोज बाते करता है वह अगर एखादे पर्दे के पीछे हमारा मित्र छुपा हुवा है तो भी हम उसकी आवाज दुर से ही पहचान लेते है की वह हमारा मित्र है । एखादा गायक या गायीका अगर हम इसके रोज गाने सुनते है तो उसकी आवाज से ही हम बता सकते है की यह किस गायक या गायीका की आवाज है इतनी ताकत उसकी आवाज में होती है, नाद मे होती है । पशु, पक्षी, जानवर, हवा, पानी, यह कीस की आवाज है यह भी हम उसका नाद सुनकर बता सकते है । मुझे ऐसा लगता है मानव जब धरती पर आने से पहले ही नाद की उत्पत्ती हुई । जब मानव का इस धरती पर जन्म हुवा मानव ने अपनी भाषाओं के लिए इस नाद का उपयोग करना शुरू कर दिया मानव जाती का स्वभाव है जो अच्छा लगता है वह ले लेता है और जो बुरा है उसे छोड देता है । इस संसार जगत में ध्वनीयाँ अनेक प्रकार की होती है जो मानव को कानो से जो स्पष्ट सुनाई देती है । उसी को आत्मसात कर लेता है, उसी को पकडकर रखता है । इसीलिए भारतीय संगीत तज्ञोंने अपने जीवन के उपयोग के लिए नाद को ध्वनी को पकडकर रखा है और अपने जिवन को उज्वल करने के लिए और दुसरों के भी काम यह नाद आ सके । यह प्राचीन काल से आधुनिक काल तक और आगे भी नाद का उपयोग हो रहा है, होता रहेगा । उसके बिना संगीत तो क्या हर इन्सान पशु, पक्षी, जानवर, इस धरती पर सभी जिवीत प्राणी नाद के बिना अधुरा है इतनी ताकद इस नाद में दिखाई देती है । इस नाद के उत्पत्ती संबंधी चर्चा करते हुये ''सांगितीक नाद का प्रवाह'' कीस तरह आगे बढता है इसकी हम आगे चर्चा करते है ।

नाद का अर्थ :–

नाद का अर्थ है आवाज ध्वनी जो कानो से सुनी जा सकती है । दिखाई नही देती उसे स्पर्श

भी नही कर सकते नाद निर्गुण निराकार है ऐसा माना जाता है । नाद से उत्पन्न हुवा संगीत ही ईश्वर को प्राप्त करने के लिये ही नही मानव के मनोरंजन के लिए, मानव के मन के शांती के लिये भी नाद का उपयोग किया जाता है । कुछ विद्वानों ने इसे नाद ब्रम्हा कहा गया है । हमारे शास्त्रो में नाद को आकाश का गुण कहा गया है । पर पाश्चात्य विद्वानो ने नाद की उत्पत्ती वस्तुओं के आघात से होती है । चाहे वह नाद आघात से उत्पन्न होता हो या बिना आघात से मधुरता दोनो में ही होती है । कुछ नाद कानो को सुनने में अच्छी लगती है तो कुछ सुनने में अच्छी नही लगती है । पर इस दोनो नाद का जीक्र अनेक संगीत तज्ञोने अपनी ग्रंथामें किया है । इसी प्रकार (1) अनाहत नाद माना गया है । दुसरा (2) आहत नाद माना गया है ।

अनाहत नाद :–

अनाहत नाद बिना घर्षण अथवा बिना आघात से उत्पन्न होता है । इसका संबंध सीधा ईश्वर से माना गया है । यह अनाहत नाद केवल अनुभव से जाना जा सकता है । इस नाद के उत्पन्न होने का कोई कारण नही होता वह अपने आप उत्पन्न होते रहता है । इस नाद को सीर्फ हम सुन सकते है । यह अनाहत नाद संगीत उपयोगी नाद नही माना जाता है । इस नाद को ग्रंथों में ओंकार कहा जाता है ।

आहत नाद :–

जब कोई दो वस्तुये आपस में टकराती है तो जो आवाज, ध्वनी, नाद उत्पन्न होता है उसे आहत नाद कहते है । हृदय में होने वाले नाद के अलावा बाकी सभी नाद आहत नाद कहलाते है । ऐसे अनेक उदाहरणोंसे स्पष्ट किया जाता है की आहत नाद किसे कहते है । जब हम तबले पर थाप मारते है तो दो वस्तुओं का टकराव होता है । जब हम हार्मोनिअम पर उंगलीओसे स्वर बजाते है तब दो वस्तुओं का टकराव होता है । जब हम तानपूरे की तार छेडते है तब उंगली और तार का संबंध आता है वही आहत नाद कहलाते है । वही संगीत उपयोगी नाद माना जाता है ।

नाद की विशेषताए :–

नाद की विशेषताए तीन प्रकार की मानी जाती है । एक तारता दो तीव्रता तीन गुण इन्ही तीन लक्षणों के कम या जादा होने से एक नाद दुसरे नाद से अलग हो जाता है ।

तारता :–

इस नाद को उँचा निचापण कहा जाता है । गाना गाने या बजाने से जो नाद उत्पन्न होता है वह ध्वनी उँचा है या निचा है, वह ध्वनी मोटी है या पतली है । वह आवाज पुरूष की है या स्त्री की यह पहचानते है । उसी को तारता कहते है

तीव्रता :–

नाद का दुसरा लक्षण है तीव्रता । तीव्रता में आवाज छोटा है या बडा वह जान सकते है उसे तीव्रता कहते है । अर्थात जितना आघात शक्तीशाली होगा उतना नाद बडा होगा । जितना आघात छोटा होगा उतना नाद कम होगा ।

गुण :–

मुल नाद के साथ, साथ जो नाद उत्पन्न होता है । उसे हम नाद की जाती अथवा गुण कहते है अथवा उसे सहाय्यक नाद भी कहते है । सहाय्यक नाद हमे अनेक वाद्यो में पाया जाता है । जैसे हार्मोनियम, तबला, तानपुरा इतना ही नही स्त्री–पुरूषों की आवाज में भी सहाय्यक नाद का आभास होता है ।

शास्त्रीय संगीत में नाद का प्रवाह :–

भारतीय शास्त्रीय संगीत में नाद का इतना महत्व है की, उसके बिना शास्त्रीय संगीत अधुरा है । नाद के बिना शास्त्रीय संगीत का पत्ता भी हील नही सकता ऐसा कहना उचीत होगा। शास्त्रीय संगीत मे नाद पर आधारीत स्वर है जो सात स्वरो में शास्त्रीय संगीत बया हुवा है । वह आज पुरे विश्वजगत में मान्यता प्राप्त है । स्वरो पे आधारीत गीत गाया जाता है । जो सुनने में मधुर लगता है और मानव आत्मविभोर हो जाता है । अगर पशु, पक्षी और प्राणीयों को भी यह शास्त्रीय संगीत सुनाया जाये तो उनकी भी मन में एक आनंद प्राप्त होता है । और मानव का आत्मा भी तृप्त हो जाता है । इतनी शक्ती इस नाद मे पायी जाती है । वाद्य और ताल इनमे भी एक नाद उत्पन्न होता है वह नाद विविध प्रकारके ताल बजाकर संगीत को साथ देकर इन्सान नाचने गाने लगता है । इसलिए कवी कृत ''राग तरंगीनी'' मे उल्लेखीत है :–

''न नादेव विना गीत न नादेन विना स्वरः ।
न नादेन विना ज्ञान न नादेन विना शिवाः।।''

लोकसंगीत मे नाद का प्रवाह :–

शास्त्रीय संगीत हो या लोकसंगीत नाद के बिना अधुरा है । लोकसंगीत मे विविध प्रकार के गीत है । जैसे लावनी, पोवाडा, भजन, किर्तन, गजल आदी । इतने सारे गित प्रकार नाद के बिना अधुरे है । भले ही लोकसंगीत मे स्वरो का उच्चारण नही होता होगा । पर गीतो मे नाद स्थीत है वह दिखाई नही देता सुंनाई देता है । जैसे ईश्वर की आराधना हम गीतों के रूप में करते है । उसमे भी नाद स्थीत है और उस नाद के माध्यम से ईश्वर प्राप्त करने का प्रयास करते है । नाद का संबंधा ईश्वर प्राप्त करना ही नही होता बल्की मानव अपने मन के शांती के लिए भी गीतों के रूप में उपयोग करता है । भाषा का भी उपयोग करता है उसमे भी नाद होता है । पुरूष अपनी भावनाओं

को एक दुसरे को समझने के लिए नाद का उपयोग करता है । नाद के माध्यम से ही हम एक दुसरे को समझ सकते है । चाहे वह भाषा हो अथवा गीत । नाद के बिना यह संसार अधुरा है ऐसा कहना उचित होगा ।

निष्कर्ष :–

सांगीतीक नाद का प्रवाह इस विषय पर चर्चा करते हुये हमे ऐसा महसुस होता है की चाहे वह शास्त्रीय संगीत हो या लोकसंगीत नाद के बिना अधुरा है । नाद नही तो संगीत नही । नाद के बिना पुरा ब्रम्हांड अधुरा है । प्राचीन काल से आधुनिक काल तक और आज तक संगीत हो या भाषा हो या ताल वाद्य बिना नाद के अधुरा है । नाद नही तो कुछ नही । आज जो कुछ भी सुन सकते है वह नाद है । भलेही दिखाई देता नही होगा पर नाद के बिना जीवन अधुरा है ऐसा कहना उचित होगा ।

संदर्भ ग्रंथ सुची :–

1) शर्मा डॉ. मृत्युंजय, संगीत मैनुअल, एच.जी.प्रकाशन, दिल्ली (2001)

2) द्विवेदी डॉ. रमाकांत, संगीत स्वरीत (2004)

3) देशमुख, प्रा.भुषण, भारतीय कला आणि संस्कृती (2023)

4) गर्ग, लक्ष्मीनारायण, संगीत विशारद, संगीत कार्यालय, हाथरस (2004)

◆◆◆

Power of Knowledge Peer Review Journal,Volume:I, Issue: II July to Sept. 2023 ISSN 2320-4494 Impact factor 2.7286

राजस्थान में प्रमुख जनजातियाँ क्षेत्र : दशा एवं दिशा

हेमंत कुमार
सहायक आचार्य – भूगोल
राजकीय कन्या महाविद्यालय, मण्डावरी लालसोट (दौसा)

राजस्थान में विभिन्न प्रकार की सभ्यताऐं एवं संस्कृतियाँ पनपी है। विभिन्न कालों में राज्य में गुर्जर प्रतिहार, शक, हूण, सिथियन, यूनानी, मुगल, अंग्रेज एवं पुर्तगाली आदि बाह्य लोगों से संपर्क भी हुए जिसके कारण राज्य की जनसंख्या में विविधता तथा मिश्रण पाया जाता है। इसके पश्चात् भी कुछ जातियाँ जो प्राचीन काल से यहाँ निवास कर रही थी या किसी काल विशेष में यहाँ आकर बसी, उसने अपने आपको बाह्य लोगों से दूरी बनाये रखी। उन्हें अपनी परंपराओं और आर्थिक क्रिया–कलापों में बदलाव करने की आवश्यकता महसूस नहीं हुई। वे खुले जंगल को ही अपना घर समझते थे। उन्हें अपनी मद–मस्त जीवन शैली और स्वतंत्रता भाति थी। यही कारण है कि उन्होंने गहन जंगलों को ही अपना ईश्वर और भाग्यविधाता मान लिया था। इन आदिवासी जातियों में – भील, मीणा, गरासिया, साँसी, कंजर, बावरियाँ, कालबेलिया, डामोर आदि है।

कुंजी शब्द :– जनजाति, जंगल, जीवन, अर्थव्यवस्था

उद्देश्य :–

1. राजस्थान की जनजातियों की जानकारी।
2. राजस्थान की जनजातियों के आर्थिक–सामाजिक जीवन की जानकारी।
3. राजस्थान की जनजातियों की वर्तमान दशा।
4. राजस्थान की जनजातियों की दिशा निर्धारित करने वाले कार्यक्रम–योजनाऐं।

आदिवासी या जनजाति अवधारणा / परिभाषा :– ''आदिवासी शब्द दो शब्दों के मेल से बना है। आदि और वासी'' – आदि का तात्पर्य प्राचीन और वासी का तात्पर्य – निवास करने वाला अर्थात् प्राचीन काल से निवास करने वाली अथवा मूल–निवासी।[1]

इन्हें नये भारत के संविधान में अनुसूचित जाति शब्द से संबोधित किया गया है। भारत के संविधान के अंतर्गत यद्यपि अनुसूचित जनजाति की कोई परिभाषा नहीं दी गई किंतु संविधान का अनुच्छेद 366 (25) के अनुसूचित जनजाति का संदर्भ इन समुदायों के रूप में आता है जिन्हें अनुच्छेद 342 में अनुसूचित किया गया है।

अनुच्छेद 342 के अनुसार – ''राष्ट्रपति लोक सूचना द्वारा उन जातियों को उल्लेखित करेगा जो उस प्रयोजन के लिए अनुसूचित जाति या अनुसूचित जनजाति समझी जायेगी। यदि ऐसी कोई अधिसूचना किसी राज्य से संबंधित है तो वह राज्यपाल के परामर्श से की जा सकेगी।''[2]

राजस्थान में अनुसूचित जनजाति दशा और दिशा – ''राजस्थान में 2011 की जनगणना अनुसार अनुसूचित जनजातियों की कुल संख्या 92,38,534 अर्थात् कुल जनसंख्या का 13.5 प्रतिशत जनसंख्या अनुसूचित जनजाति की है। जिसमें 86,93,123 (16.9 प्रतिशत) ग्रामीण क्षेत्रों और 5,45,411 (3.2) प्रतिशत जनसंख्या शहरी क्षेत्रों में निवास करती है।''[3] (राजस्थान जनगणना विभाग)

''राजस्थान अनुसूचित जाति एवं अनुसूचित जनजाति (संशोधन) अधिनियम 1976 के अनुसार अनुसूचित जनजातियों की सूची :—

क्र.सं.	अनुसूचित जनजातियाँ
1.	भील, भील गरासिया, ढोली भील, डूंगरी भील, डूंगरी गरासिया, मेवासी भील, रावल भील, तड़वी भील, भगालिया, भिलाला, पावरा, वसावा, वसावें
2.	भील मीना
3.	डामोर, डामरिया
4.	धानका, तडबी, वालवी, तेतारिया
5.	गरासिया (राजपूत गरासिया को छोड़कर)
6.	कथोड़ी, कातकरी, ढोर, काथोड़ी, ढोर कातकरी, सोन काथोडी, सोन कातकरी
7.	कोकना, कोकनी, कूकना
8.	कोली ढोर, टोकरे कोली, कोलचा, कोलघा
9.	मीना
10	नायकड़ा, नायका, चोलीवाला, नायका, कापड़िया नायका, मोटा नायका, नाना नायका
11	पटेलिया
12	सेहरिया, सेहारिया, सहारिया

(राजस्थान जनजाति क्षेत्रीय विकास विभाग वेबसाइट)

अनुसूचित जनजाति की दशा :—

राजस्थान में रहने वाली जनजातियों की अपनी पृथक भाषा, पृथक सामान्य संस्कृति, रीति—रिवाज, खान—पान, कानून, नियम, सामाजिक संगठन आर्थिक आत्म निर्भरता हो।

एक समय था जब ये जनजातियाँ अपने इस पृथक अस्तित्व के कारण बाह्य लोगों के दुष्प्रभावों से मुक्त थी और उनका जीवन खुशहाल था। जंगलों के संसाधनों से अपना जीविकापार्जन करते थे। जंगल ही इनके घर थे। इनकी जिंदगी जंगलों में आखेटों से स्वतंत्रतापूर्वक चलती थी किंतु भारत में अंग्रेजों के आगमन के पश्चात् इनके स्वतंत्रता और स्वच्छतापूर्ण जीवन में ग्रहण लग गया। इनकी स्वतंत्रतापूर्वक जिंदगी बाह्य लोगों का प्रवेश प्रारंभ हुआ। परिणामस्वरूप बाह्य लोगों ने न केवल आर्थिक, मानसिक और शारीरिक शोषण किया जिसके कारण जनजातिय लोग विकास की धारा से पिछड़ते चले गये। इनका जंगल, व्यवसाय आदि सब बाह्य लोगों की लालसा का शिकार हो गये। आज इनकी मुख्य शिक्षा, रोजगार, निर्धनता, सूदखोरों के ऋण का कर्जा, शारीरिक कुपोषणता आदि मुख्य समस्या है। इनकी अपनी पहचान के समक्ष भी बड़ा संकट खड़ा हुआ है। हालांकि बदलते हुए परिदृश्य में बाह्य लोगों ने तो इनका शोषण किया ही है, किंतु इनकी पृथक और दुर्गम क्षेत्रों में रहने की मानसिकता ने इनके विकास की राहों में संकट पैदा किये है। इनके दुर्गम

निवास क्षेत्रों के कारण यातायात और संचार के साधनों से भी यह अभावग्रस्त है। प्राकृतिक विपदाओं और बदलते पर्यावरणीय कारणों ने इनकी जिंदगी को और भी नर्क बना दिया है। इसके अतिरिक्त नशाखोरी की आदत, ऋणग्रस्तता के कारण अपनी भूमियों को बाह्य लोगों को सौंपने के कारण इनके समक्ष जीवन–यापन का संकट राक्षस की तरह मुँह फैलाये खड़ा है।

अनुसूचित जनजाति की स्थिति में सुधार हेतु सरकारी कार्यक्रम और योजनाऐं :–

मनुष्य समाज में रहता है। समाज की प्रगति उसका दायित्व है किंतु समाज की प्रगति समानता, स्वतंत्रता और भ्रातृत्व पर निर्भर होती है। यदि समाज में भेदभाव, असमानता हो तो समाज और राष्ट्र कभी भी प्रगतिशील नहीं बन पायेगा। अतः हमारे भारत के संविधान निर्माताओं ने समाज से कटे हुए लोगों को राष्ट्र की मुख्य धारा में लाने के लिए न केवल संवैधानिक प्रावधान किये हैं बल्कि अनेकों योजनाओं को भी लागू किया है।

भारतीय संविधान में अनुसूचित जनजातियों को शोषण, अत्याचार से बचाने और उनके जीवन को उन्नत बनाने के लिए निम्नलिखित व्यवस्थाऐं की गई हैं –

''1. संविधान के अनुच्छेद 14–18 तक सभी नागरिकों को समान दर्जा दिया गया जो अब अनुसूचित जाति–जनजाति के साथ धर्म, जाति, लिंग, जन्म–स्थान आदि के आधार के व्यवहार को रोकता है, बल्कि सार्वजनिक स्थानों के सभी के लिए उपयोग के साथ–साथ अनुसूचित जाति–जनजातियों के लिए शिक्षण व्यवस्था के विशेष प्रबंध, नौकरियों में विशेष आरक्षण का प्रावधान भी किया गया है। (अनुच्छेद 15 (4) और 16 (4))

इसी प्रकार अनुच्छेद 17 इन वर्गों के साथ की जाने वाली छुआछूत को रोकता है।

2. अनुच्छेद 46 :– ''दुर्बल वर्ग विशेषकर अनुसूचित जाति–जनजाति के लिए शिक्षा तथा आर्थिक हितों की सावधानी में उन्नति के साथ–साथ, सामाजिक अन्याय और शोषण से संरक्षण करता है।

3. अनुच्छेद (330–332) :– इन जातियों के लिए क्रमशः लोकसभा, विधानसभा में स्थान सुरक्षित रखने का प्रावधान करता है।

4. अनुच्छेद 335 :– अनुसूचित जाति एवं जनजातियों के पक्ष में संघ या किसी राज्य के कार्यकलापों से संबंधित सेवाओं और पदों के लिए नियुक्ति में इन जातियों के दावों को ध्यान में रखे जाने का प्रावधान किया गया है।

5. अनुच्छेद 338 (क) :– में अनुसूचित जनजाति आयोग की स्थापना का प्रावधान किया गया है जो इनकी सुरक्षा उपायों, सामाजिक आर्थिक विकास की योजनाओं की प्रगति आदि का मूल्यांकन कर अपनी रिपोर्ट राष्ट्रपति को सौंपी जाती है जो उसे संसद में रखवाता है।[5]

राजस्थान सरकार की अनुसूचित जनजाति विकास कार्यक्रम–योजनाऐं :–

संविधान की अनुसूची 5 में अनुसूचित जनजाति एवं अनुसूचित क्षेत्रों के प्रशासन और नियंत्रण हेतु राज्य की कार्यपालिका शक्ति का विस्तार किया गया है। इन्हीं शक्तियों के आधार पर राजस्थान में जनजाति समुदाय के समग्र विकास हेतु राज्य सरकार द्वारा 1975 में जनजातिय क्षेत्रीय विकास विभाग की स्थापना की गयी है।''[6] (जनजातिय क्षेत्रीय विकस वेबसाइट)

माणिक्य लाल वर्मा अनुसंधान :– 1964 में स्थापित संस्थान जनजातियों के सामाजिक, सांस्कृतिक एवं जीवन स्तर में सुधार हेतु प्रयासरत है।[7]

वनवासी कल्याण परिषद् :– उदयपुर में स्थित परिषद् जिसकी स्थापना 1978 में हुई। यह संस्थान बोर्डिंग हाउस हॉस्टल, संस्कार केंद्र, स्वास्थ्य देखभाल केंद्र, अस्पताल, चिकित्सा शिविर, खेल केंद्र, कृषि विकास केंद्र, लघु उद्योग केंद्र और संस्कृति जागरूकता केंद्र आदि का संचालन करती है। जिसका प्रमुख नारा है – 'वनवासी को गले लगाओ।'[8]

इन संस्थानों के अतिरिक्त सरकार द्वारा ''ट्राइबल सब प्लान एरिया योजना'', आई.आर.डी. पी. योजना, मोडीफाइड एरिया डवलपमेंट एप्रोच, बिखरी हुई जनजाति विकास योजना, सहरिया विकास परियोजना, रोजगार गारंटी कार्यक्रम, रेमम कार्यक्रम, ''नारू बीमारी उन्मूलन कार्यक्रम, एकलव्य योजना''[9] जैसे अनेकों कार्यक्रम राजस्थान और केंद्र सरकार द्वारा चलाये जा रहे हैं जो अनुसूचित जनजातियों की दशा में परिवर्तन कर दिशा प्रदान करते हैं।

निष्कर्ष :–

निःसंदेह मानवीय समाज और राष्ट्र की प्रगति तब तक संभव नहीं जब तक संपूर्ण समाज के नागरिकों को समानता और स्वतंत्रता के अधिकार प्राप्त नहीं होते। इस संदर्भ में अनुसूचित जनजातियों का शोषण और अत्याचार किसी से छिपा नहीं है। हालांकि आज हमारा देश को स्वतंत्र हुए 65 वर्ष से भी अधिक हो चुके हैं किंतु अनुसूचित जनजाति की कुछ जातियाँ ही सरकारी योजनाओं का लाभ लेकर समाज की मुख्य धारा से जुड़ी है। आज भी इस जाति का एक बड़ा भाग जंगलों और दुर्गम क्षेत्रों में रहने के कारण बद्तर जीवन व्यतीत कर रहा है। अतः उनके जीवन को उन्नत और सही दिशा प्रदान करने के लिए सरकार को ईमानदारी से अपनी योजनाओं का लाभ पहुँचाने के लिए आवश्यक कदम उठाना जरूरी है।

संदर्भ ग्रंथ

1. आदिवासी वेबसाइट
2. पाण्डेय, जयनारायण ''भारत का संविधान'' सेंट्रल लॉ ऐजेंसी, इलाहाबाद, पृ. 604
3. राजस्थान जनगणना विभाग वेबसाइट
4. राजस्थान जनजाति क्षेत्रीय विकास विभाग वेबसाइट
5. शर्मा, एच.एस ''राजस्थान का भूगोल'' पंचशील प्रकाशन, जयपुर, पृ. 343
6. राजस्थान विकास कल्याण परिषद् वेबसाइट
7. शर्मा, एच.एस. वही – पृ. 343–344

◆◆◆

अनिष्ट तफावत कारणे, परिणाम व उपाययोजना

स्वाती विश्वनाथ कोंढाळकर
संशोधक विद्यार्थीनी, वाणिज्य विभाग
के.टी.एच.एम कॉलेज, नाशिक

प्राचार्य डॉ.रमेश दगु दरेकर
संशोधन मार्गदर्शक
के.टी.एच.एम कॉलेज, नाशिक

गोषवारा :

विविध कार्यकारी सेवा सहकारी संस्थेचे बँकेचे देय असणारे कर्ज हे सभासद शेतक-यांच्या येणे असलेल्या रकमेपेक्षा जास्त असणे म्हणजेच त्यास अनिष्ट तफावत असे म्हणतात.

विविध कार्यकारी सेवा सहकारी संस्था स्तरावर थकबाकी असलेले सभासद कर्ज आणि अग्रिम हे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेद्वारे वितरित केलेल्या वित्तीय संस्थेच्या कर्जाची परतफेड करण्यासाठी पुरेसे असावे. या दोन कर्जांमधील अपुरेपणामुळे कर्जाचे असंतुलन होते. आणि अनिष्ट तफावत निर्माण होते. विविध कार्यकारी सेवा सहकारी संस्था स्तरावरील सभासदांकडून थकबाकी असलेले कर्ज आणि ॲडव्हान्स बँकेला देय असलेल्या कर्ज आणि ॲडव्हान्सपेक्षा कमी असतील, तर फरक अनिष्ट तफावत म्हणून दर्शविला जातो.

प्रस्तावना :

महाराष्ट्रातील सहकाराची रचना हि त्रिस्तरीय आहे. महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँक हि राज्याची सहकारातील शिखर बँक म्हणून काम करते. महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँक हि जिल्हा स्तरावरील जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांना निधी पुरविते. जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका या संबंधित जिल्ह्यातील गाव पातळीवरील विविध कार्यकारी सेवा सहकारी संस्थांच्या मार्फत सभासद शेतक-यांना निधी पुरवितात. अशा पद्धतीने सहकारातील त्रिस्तरीय रचनेच्या माध्यमातून समाजातील शेवटच्या घटकापर्यंत सभासदापर्यंत निधी पोहोचविला जातो. गाव पातळीवरील विविध कार्यकारी सेवा सहकारी संस्था या जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक व शेतकरी सभासद यांच्यामधील मध्यस्थाची भुमिका पार पाडतात. त्याचप्रमाणे समाजातील बलुतेदार सभासद या घटकासाठी बलुतेदार संस्था किंवा ग्रामोद्योग संस्था कार्यरत असुन या संस्था मध्यस्थाची भुमिका पार पाडतात. या संस्था जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेकडून कर्ज रुपाने निधी घेऊन तो सभासदांना कर्ज रुपाने वितरित करतात.

विविध कार्यकारी सेवा सहकारी संस्था या जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांकडून कर्ज घेतात व सभासदांना अल्प मुदतीचे पीक कर्ज, मध्यम मुदत कर्ज व दीर्घ मुदतीची कर्जे वितरित करतात. अल्प मुदतीचे पीक कर्ज हे एक वर्ष मुदतीचे असते. तीन ते पाच वर्षे मुदतीसाठी मध्यम मुदत कर्ज वितरित केले जाते. तर पाच वर्षांपेक्षा जास्त मुदतीसाठी दीर्घ मुदतीचे कर्ज संस्था सभासदांना वितरित करतात. या कर्ज रकमेतून शेतकरी सभासद बि-बियाणे, खते, शेतीची अवजारे, ट्रॅक्टर जीपगाडी अशा वाहनांपासून ते पाण्याची पाईपलाईन अशा सर्व प्रकारचे खर्च करुन शेती समृध्द करतात. आणि बलुतेदार सभासद त्यांचे छोटे छोटे व्यवसाय सुरु करुन भांडवल म्हणून संस्थेने दिलेल्या कर्ज रकमेचा उपयोग करतात.

विविध कार्यकारी सेवा सहकारी संस्था या जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेकडून निधी कर्ज रुपाने घेतात व त्या कर्ज रकमेवर परतफेड करताना कर्ज मुद्दलाबरोबरच व्याजही जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेला जमा करतात. तसेच जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेकडून घेतलेला निधी सभासदांना कर्ज रुपाने वितरित करुन त्या कर्ज रकमेवर व्याजाची आकारणी करुन कर्ज मुद्दलाबरोबरच व्याज वसुल करतात.

विविध कार्यकारी सेवा सहकारी संस्थेच्या आर्थिक पत्रकातील ताळेबंद पत्रकाचे अवलोकन करता ताळेबंद पत्रकात '**भागभांडवल व देणी**' बाजुस जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेचे देणे कर्ज व देणे व्याज दिसते म्हणजेच जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेचे एकुण देणे दिसते तर '**मालमत्ता व येणी**' बाजुस सभासद कर्ज एकुण येणे व येणे व्याज दिसते म्हणजेच सभासद कर्ज एकुण येणे दिसते. निधीचा प्रवाह जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेकडून विविध कार्यकारी सेवा सहकारी संस्थेच्या माध्यमातून शेतकरी सभासदांकडे असतो. त्याचप्रमाणे सदरील कर्ज रुपाने असणा-या निधीचा परतफेड प्रवाह हा शेतकरी सभासदांकडून विविध कार्यकारी सेवा सहकारी संस्थेच्या माध्यमातून जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेकडे असतो. यामध्ये ताळमेळ असणे अतिशय आवश्यक असते. परंतू काही वेळेस विविध कार्यकारी सेवा सहकारी संस्थेचे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेला एकुण देणे हे सभासद कर्ज एकुण येणे रकमेपेक्षा जास्त असते. म्हणजेच विविध कार्यकारी सेवा सहकारी संस्था ही सभासद कर्ज एकुण येणे रकमेतून जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेचे एकुण देणे निरंक करु शकत नाही. जेव्हा अशी परिस्थिती निर्माण होते तेव्हा त्यास '**अनिष्ट तफावत**' असे म्हणतात.

विविध कार्यकारी सेवा सहकारी संस्थास्तरावर थकबाकी असलेले सभासद कर्ज आणि अग्रिम हे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेद्वारे वितरित केलेल्या वित्तीय संस्थेच्या कर्जाची परतफेड करण्यासाठी पुरेसे असावे. या दोन कर्जांमधील अपुरेपणामुळे कर्जाचे असंतुलन होते. आणि अनिष्ट तफावत निर्माण होते. विविध कार्यकारी सेवा सहकारी संस्था स्तरावरील सभासदांकडून थकबाकी असलेले कर्ज आणि ॲडव्हान्स बँकेला देय असलेल्या कर्ज आणि ॲडव्हान्सपेक्षा कमी असतील, तर फरक अनिष्ट तफावत म्हणून दर्शविला जातो. लेखापरीक्षकांनी या अनिष्ट तफावतच्या कारणांचा तपशीलवार विचार करणे आवश्यक आहे, कारण यामुळे बँक कर्जाची सुरक्षितता कमी होऊ शकते. रिझर्व्ह बँकेने जाहीरनाम्याद्वारे गहाण ठेवलेल्या जमिनीची सुरक्षा असल्याने कृषी कर्जाला सुरक्षित कर्ज मानले आहे.

विविध कार्यकारी सेवा सहकारी संस्थेत अनिष्ट तफावत निर्माण होणे म्हणजेच संस्थेचे स्वास्थ बिघडणे होय.

अनिष्ट तफावतीचे उदाहरण :-

जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेने 'क्ष' विविध कार्यकारी सहकारी सेवा संस्थेस रक्कम रु. १,००,०००/- ही रक्कम सभासदांना वाटपास कर्ज रुपाने उपलब्ध करुन दिली. संस्थेने सदरील कर्ज रुपाने मिळालेला निधी १० संस्था सभासदांना कर्ज रुपाने वाटप केला. सभासदांकडून व्याजासह मुद्दल कर्ज वसुल होते व त्याचा भरणा जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेत केला जातो. जिल्हा बँक आलेला वसुल जमा करताना प्रथमतः संस्थेला दिलेल्या कर्जाचे व्याज जमा करुन घेते. तदनंतर मुद्दल जमा करुन घेते. संस्थेचे सर्वच सभासद हे नियमितपणे कर्जाची व्याजासह परतफेड करत नाहीत. काही संस्था सभासद हे थकबाकीत असतात. त्यामुळे सभासद कर्ज परतफेड व त्या रकमेतून संस्था कर्ज परतफेड यात असंतुलन निर्माण होते.

तेरीजपत्रक

जमा तपशील	रक्कम	नावे तपशील	रक्कम
सभासद कर्ज व्याज जमा	२,०००/-	जिल्हा मध्य. बँक कर्ज मुद्दल भरणा	१७,०००/-
सभासद कर्ज मुद्दल जमा	२०,०००/-	जिल्हा मध्य. बँक कर्ज व्याज भरणा	५,०००/-

ताळेबंदपत्रक

भागभांडवल व देणी		मालमत्ता व येणी	
जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक कर्ज देणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक व्याज देणे	८३,०००/- ००/-	सभासद कर्ज येणे बाकी सभासद कर्ज थकव्याज येणे	८०,०००/- ८,०००/-

उपरोक्त नमुद उदाहरण पाहता अनिष्ट तफावत कशा प्रकारे निर्माण होते ते निदर्शनास येते. जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेने 'क्ष' विविध कार्यकारी सहकारी सेवा संस्थेस दिलेल्या रक्कम रु. १,००,०००/- कर्जाची संस्था सभासदांनी कर्ज परतफेडपोटी भरणा केलेल्या रकमेतुन जिल्हा बँक आलेला वसुल जमा करताना प्रथमतः संस्थेला दिलेल्या कर्जाचे व्याज जमा करुन घेते. संस्थास्तरावर सभासद कर्ज बाकीतून निरंक झाला. परंतू त्या प्रमाणात संस्थेचे जिल्हा बँकेचे कर्ज मुद्दल कमी झाले नाही. त्यामुळे सभासद कर्ज परतफेड व त्या रकमेतून संस्था कर्ज परतफेड यात असंतुलन निर्माण होते.

जसजशी 'क्ष' विविध कार्यकारी सहकारी सेवा संस्थेची थकबाकी वाढणार तसतशी अनिष्ट तफावत वाढत जाणार. त्यामुळे संस्था तोट्यात जाणार.

विविध कार्यकारी सेवा सहकारी संस्थेत अनिष्ट तफावत काही कारणांमुळे निर्माण होते.

❖ **<u>विविध कार्यकारी सेवा सहकारी संस्थेत अनिष्ट तफावत निर्माण होण्याची कारणे</u>** :-

१) **थकबाकी** :-
विविध कार्यकारी सेवा सहकारी संस्था स्तरावर जास्त थकबाकी, ज्यामुळे उत्पन्न मिळत नाही, परंतु बँक पूर्ण व्याज आणि इतर शुल्क वसूल करते.

२) **व्यवहार नोंदीतील दूर्लक्ष** :-
व्यवहार नोंदीतील दूर्लक्ष, व्यवहाराच्या, वसुल रकमांच्या नोंदी न करणे.

३) **संस्थेतील अफरातफर** :-
विविध कार्यकारी सेवा सहकारी संस्था स्तरावर फसवणूक आणि निधीचा गैरवापर.

विविध कार्यकारी सेवा सहकारी संस्थाद्वारे बोगस कर्जे आणि अग्रिम, त्यांचे अनुत्पादक जिंदगीमध्ये रूपांतर.

४) **अत्याधिक व्यवस्थापन खर्च :-**
विविध कार्यकारी सेवा सहकारी संस्थेचा अत्याधिक व्यवस्थापन खर्च.

५) **अनावश्यक भांडवली खर्च :-**
विविध कार्यकारी सेवा सहकारी संस्थाद्वारे स्वतःच्या संसाधनांशिवाय अनावश्यक भांडवली खर्च.

६) **कर्जाच्या वसुल रकमेचे विचलन :-**
कर्जाची वसुल रक्कम इतर व्यवसायाकडे वळवली, की परिणामी तोटा वाढतो.

❖ **<u>विविध कार्यकारी सेवा सहकारी संस्थेत अनिष्ट तफावत निर्माण झाल्यामुळे होणारे परिणाम</u> :-**

१) **थकबाकीचे प्रमाण प्रचंड वाढते**
विविध कार्यकारी सेवा सहकारी संस्था स्तरावर थकबाकीमुळे अनिष्ट तफावत वाढते आणि अनिष्ट तफावतीमुळे पुन्हा थकबाकी आणखी वाढत जाते.

२) **संस्था तोट्यात जाते**
विविध कार्यकारी सेवा सहकारी संस्था स्तरावर थकबाकीमुळे अनिष्ट तफावत आणि अनिष्ट तफावतीमुळे पुन्हा थकबाकी वाढते, या चक्रामुळे संस्था तोट्यात जाते.

❖ **<u>विविध कार्यकारी सेवा सहकारी संस्थेत अनिष्ट तफावत निर्माण होवू नये म्हणून उपाययोजना</u> :-**

१) **संस्थेची प्रभावी वसुली**
विविध कार्यकारी सेवा सहकारी संस्थेमधील सभासद कर्जाची वसुली प्रक्रीया प्रभावी असेल तर अनिष्ट तफावत निर्माण होणार नाही.

२) **व्यवहार नोंदीतील अचुकता**
विविध कार्यकारी सेवा सहकारी संस्थेतील व्यवहार नोंदीतील अचुकता देखिल अनिष्ट तफावत निर्माण होऊ देणार नाही.

३) **संस्था कामकाज दक्षता**
विविध कार्यकारी सेवा सहकारी संस्थेतील कामकाजातील दक्षता असेल तर अनिष्ट तफावत निर्माण होणार नाही.

४) **कर्ज व्यवहारातील दक्षता**

विविध कार्यकारी सेवा सहकारी संस्थेतील कर्ज व्यवहारातील दक्षता ही तर महत्त्वाची उपाययोजना आहे. कर्ज व्यवहारात संस्था दक्ष असेल तर कर्जे थकीत होणार नाहीत. परिणामी अनिष्ट तफावत होणार नाही.

५) **व्यवस्थापन खर्च दक्षता प्रमाणात**

विविध कार्यकारी सेवा सहकारी संस्थेतील व्यवस्थापन खर्च दक्षता प्रमाणातच असणे आवश्यक आहे.

६) **भांडवली खर्चावर नियंत्रण**

विविध कार्यकारी सेवा सहकारी संस्थेत भांडवली खर्चावर नियंत्रण असणे आवश्यक आहे.

निष्कर्ष :

उपरोक्त नमुद सर्व मुद्दे पाहता अनिष्ट तफावत ही विविध कार्यकारी सेवा सहकारी संस्थेसाठी तोट्याकडे नेणारी प्रक्रीया असल्याने अनिष्ट तफावत ही परिस्थिती उद्भवणार नाही याची दक्षता घेणे आवश्यक आहे. आणि अशी परिस्थिती निर्माण झाली तरी त्यावर विनाविलंब नियंत्रण मिळविणे आवश्यक आहे. अनिष्ट तफावत ही सहकारी संस्थांप्रमाणेच संस्था सभासद तसेच सहकार चळवळीस घातक अशी परिस्थिती आहे. त्यामुळे विविध कार्यकारी सेवा सहकारी संस्थेत अनिष्ट तफावत ही परिस्थिती उद्भवणार नाही याची दक्षता घेणे अतिशय आवश्यक आहे.

संदर्भ :

१. महाराष्ट्र सहकारी संस्था अधिनियम १९६० व नियम १९६१ (सन २०१३ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्र. ३१ अन्वये सुधारित) लेखक ॲडव्होकेट ए.के.गुप्ते

२. महाराष्ट्र शासनाचे Co-operative Audit Manual (Revised Edition २०१९)
Publisher : Commissioner for Co-operation & Registrar of Co-operative Societies, Maharashtra State, Pune.

◆◆◆

सरदार वल्लभभाई पटेल यांचे स्वतंत्र आंदोलनातील योगदान

प्रा.डॉ.शेख हुसेन इमाम
इतिहास विभाग
मिलिया कला, विज्ञान, व्यवस्थापनशास्त्र महाविद्यालय, बीड

प्रस्तावना :

स्वातंत्र्यसंग्रामातील एक प्रभावी काँग्रेस कार्यकर्ते व स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर संस्थानांच्या विलीनीकरणाचा बिकट प्रश्न कौशल्याने हाताळून राष्ट्रक्य साधणारे एक खंबीर नेते म्हणून वल्लभभाई पटेल यांचे स्थान आधुनिक भारताच्या इतिहासात महत्त्वाचे. वल्लभभाई पटेलांचा जन्म १८७५ मध्ये गुजराथेतील एका शेतकरी कुटुंबात झाला. गोध्रा येथे एक वकील म्हणून त्यांनी त्यांच्या व्यावसायिक जीवनाला प्रारंभ केला. पण त्याकाळी त्यांची महत्त्वाकांक्षा बॅरिस्टर बनण्याची होती. इंग्लंडला त्याकरिता जाता यावे म्हणून वकिलीत तीन वर्षे अविरत परिश्रम करून त्यांनी थोडा फार पैसा जमविला. बॅरिस्टर बनण्याकरिता वल्लभभाई ऑगस्ट १९१० मध्ये इंग्लंडला गेले. दोनच वर्षात, जून. १९१२ मध्ये, लिंकन्स इन मधून ते ती परीक्षा आपल्या ज्येष्ठ बंधूप्रमाणेच प्रथम श्रेणीत, पारितोषक मिळवून उत्तीर्ण झाले.

शोधनिबंधाचे उद्देश

१. सरदार वल्लभभाई पटेल यांचे भारतीय स्वन्त्रता आंदोलनातील कार्य स्पष्ट करणे.
२. सरदार वल्लभभाई पटेल यांचे भारत छोडो चळवळीतील योगदान अभ्यासणे.

भारतात परत आल्यानंतर अहमदाबाद येथे त्यांनी वकिली सुरू केली. आंग्लविद्याविभूषित, अद्यावत उंची पेहेरावाचे, स्वतःच्या श्रेष्ठत्वाची पुरेपूर जाणीव असलेले एक यशस्वी वकील म्हणून अहमदाबादेत त्यांनी लवकरच नावलौकिक मिळविला. इतर उच्चभ्रू नागरिकांप्रमाणे ते ही सायंकाळी गुजरात क्लबमध्ये जात; ब्रिज खेळत; धनिक व्यापारी, गिरणी मालक, सामाजिक कार्यकर्ते इत्यादी मंडळींशी तेथे त्यांच्या गाठीभेटी होत. १९१६ मध्ये गांधी जेव्हा प्रथम गुजरात क्लबमध्ये गेले त्यावेळी वल्लभभाई तेथे ब्रिज खेळत बसले होते. त्यावेळी गांधीजींकडे त्याचे लक्ष गेले नाही. त्यानंतर सहज औत्सुक्य म्हणून ते गांधींचे भाषण ऐकण्यास गेले. तेव्हा मात्र त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाने ते चांगलेच प्रभावित झाले.[1]

गांधींची भेट होण्यापूर्वीही वल्लभभाईंना राजकारणात रस नव्हता असे नाही. परंतु त्यांना योग्य वाटणारी दिशा त्यांना तोपर्यंत गवसली नव्हती. सभांतून किंवा परिषदांतून भाषणे करून ठराव पारित करण्यावर सीमित असलेले राजकारण त्यांना अर्थशून्य वाटत होते. तर त्याकाळी. महाराष्ट्र व बंगाल या भागात उफाळून येत असलेले क्रांतीचे तत्त्वज्ञानही त्यांना पटत नव्हते. गांधींची भेट झाल्यावर मात्र, परकीय अधिसत्तेविरुद्ध चालवावयाच्या लढ्याकरिता योग्य तो मार्ग गवसला असे त्यांना वाटले. ज्यांचे

पुढारीपण मान्य करावे असा नेताही त्यांना गांधीच्या रुपात रुपात दिसला. आपला पाश्चात्य पद्धतीच्या ऐटदार पोषाख व पाश्चात्य जीवनपद्धती यांचा त्याग करून, गांधीच्या नेतृत्वाखाली राष्ट्रसेवेचे खडतर व्रत स्वीकारून ते स्वातंत्र्यलढ्यात उतरले. 2

खैरा जिल्ह्यातील सत्याग्रहाच्या त्या काळात, सरकारच्या कठोर नीतीविरुद्ध निर्भयपणे उभे ठाकावे, कितीही जुलूम झाले तरी ते मुकाट्याने सोसावे पण शेतसारा भरू नये अशी शिकवण गांधी व पटेल शेतकऱ्यांना देत होते. शेतकऱ्यांनी विरोधाला सुरुवात करताच, त्यांच्या जमिनी व मालमत्ता जप्त करणे, गुराढोरांचा लिलाव करणे अशा प्रकारची दंडात्मक कारवाई सरकारने आरंभली. याच वेळी गांधींना बिहारात चंपारणला जावे लागले. त्यांच्या गैरहजेरीत खैरातील सत्याग्रह चळवळीचे नेतृत्व पटेलांनी अत्यंत क्षमतेने केले. खेड्याखेड्यांतून हिंडून शेतकऱ्यांना धीर देत, सरकारी दमननीतीविरुद्ध खंबीरपणे लढा देण्यात त्यांनी शेतकऱ्यांना प्रवृत्त केले. शेवटी सत्याग्रहाची ही चळवळ यशस्वी झाली. सरकारला माघार घ्यावी लागली. ज्यांना सारा देणे शक्य नव्हते त्यांच्याकडून सारा वसुली करू नये असे आदेश दिले गेले.3

१९१७ मध्येच अहमदाबाद नगरपालिकेवर पटेल निवडून आले. थोडेच दिवसात, तेथे म्युनिसिपल कमिशनर असलेल्या ब्रिटिश आय.सी.एस. अधिकाऱ्यांशी त्यांचे खटके उडू लागले. जून १९१७ मध्ये, त्या ब्रिटिश अधिकाऱ्याला नगरपालिकेतून काढून टाकावे अशा आशयाचा ठराव पटेलांनी पारित करून घेतला. परिणामी, त्याच्या जागी दुसऱ्या एका ब्रिटिश अधिकाऱ्याची नियुक्ती करणे सरकारला भाग पडले. नवीन अधिकारी येताच त्या अधिकाऱ्याने वेतनवृद्धीची मागणी केली. त्याच बरोबर त्या नोकरीबाबत ते समाधानी नसतील तर ती जागा सोडून त्यांनी निघून जावे असे पटेलांनी त्याला ठणकावले. या लहानसहान घटना पटेलांच्या निर्भय व खंबीर मनोवृत्तीच्या द्योतक होत्या. जुलमी परसत्तेविरुद्ध निर्धाराने लढ्याला उभे ठाकणारे पटेलांचे राष्ट्रवादी लढाऊ व्यक्तिमत्व अशा संघर्षातून विकसित होत होते.

ऑगस्ट १९४२ मध्ये काँग्रेसने 'भारत छोडो' चळवळ सुरू करताच, ब्रिटिशांनी भारत सोडल्यानंतर त्यांची जागा जपानने घ्यावी असा काँग्रेसचा मुळीच उद्देश नाही, तर ब्रिटन आपल्या आशियायी प्रदेशांचे रक्षण करण्यास असमर्थ ठरत असून ब्रिटनमुळेच भारत जपानी हल्ल्याचे भक्ष्य बनत आहे आणि म्हणून भारत सोडण्याचे आवाहन भारत ब्रिटिश सत्ताधिशांना करीत आहे, हे पटेलांनी निःसंदिग्धपणे स्पष्ट केले. 'भारत छोडो' चळवळीचे स्वरूप राष्ट्रव्यापी असावे असाच पटेलांचा प्रयत्न होता. ९ ऑगस्ट १९४२ रोजी गांधी-नेहरूंच्या बरोबर सरदार पटेल यांना ही सरकारने अटक केली. ते जून १९४५ पर्यंत अहमदाबादच्या किल्ल्यात बंदिस्त होते. सप्टेंबर १९४६ मध्ये प्रस्थापित झालेल्या हंगामी सरकारात गृहखाते पटेलांच्याकडे आले. नंतर मुस्लीम लीगने सरकारात सामील होण्याचे ठरविले आणि गृहखाते मुस्लीम लीगकडे दिले जावे असा हट्ट धरला. व्हाईसरॉयनेही मुस्लीम लीगची ती मागणी उचलून धरली व पटेलांनी गृहखाते सोडून द्यावे अशी सूचना केली. परंतु तसे करण्याचे पटेलांनी साफ नाकारले. एवढेच नव्हे तर, सरकारात शिरून पाकिस्तानकरिता लढा चालवावा व राष्ट्राचे विभाजन घडवून आणावे याच एकमेव हेतूने मुस्लीम लीग

सरकारात सामील होत आहे, लीग मंत्र्यांची भूमिका विधायक नाही तर विध्वंसकाची आहे, असा इशारा त्यांनी व्हाईसरॉयना दिला. व्हाईसरॉयचे लीग धार्जिणे पक्षपाती धोरण पाहून नेहरू त्यावेळी इतके वैतागले की राजीनामा देण्याची भाषा ते बोलू लागले; तर पाकिस्तानकरिता लीगने उभ्या केलेल्या लढ्याला सरकारात राहून खंबीरपणे तोंड दिले पाहिजे असे पटेलांचे मत होते.[4]

पाकिस्तानवाद्यांनी उघडउघड चालविलेले शत्रुत्व व लीगच्या आदेशांमुळे सर्वत्र उफाळून येत असलेला हिंसाचार लक्षात घेता पाकिस्तानची निर्मिती अटळ आहे अशी वल्लभभाईंची खात्री झाली. पाकिस्तानला मान्यता दिली तर भारतात काही प्रदेशांवर पाणी सोडावे लागेल हे खरे, पण मान्यता न दिली तर सर्वनाशच होईल असे त्यांचे मत बनले. भारताच्या तत्कालीन संकटमय परिस्थितीवर पाकिस्तान हा एकमेव इलाज आहे हे लॉर्ड माऊटबॅटन यांचे म्हणणे वल्लभभाईंना पटले.

देशाच्या विभाजनाबरोबर सीमा क्षेत्रात भयावह जातीय दंगे उसळले. जे टाळण्याकरिता पाकिस्तानचा विषांचा घोट काँग्रेसने घशाखाली उतरविला होता, तेच जातीय दंग्याचे संकट कितीतरी अधिक रौद्रतेने देशावर कोसळले. त्या काळात, पूर्व पंजाबातून मुस्लीम निर्वासितांना कोणत्याही प्रकारे त्रास न देता पाकिस्तानात जाऊ द्यावे, त्यांच्यावर सूड काढून पंजाबातील शिखांची झालेली हानी भरून निघू शकत नाही असे पंजाबातील जनतेला पटेल समजावून सांगत होते. मुसलमानांप्रती प्रतिघाताची भावना ठेवू नये हे बजावीत असतार राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाचे कार्यकर्ते कोणी गुन्हेगार नाहीत तर ते दिशाभूल झालेले देशभक्त आहेत तेव्हा संघावर बंदी आणली जाऊ नये असे मत ते व्यक्त करीत होते; तर दुसरीकडे भारत हे एक हिंदू राष्ट्र नव्हे तर, ते एक धर्मनिरपेक्ष राष्ट्रच राहील असे ते राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाला व हिंदू महासभेला बजावीत होते. पाकिस्तानने काश्मीरवर हल्ला करून तेथील प्रदेश बळकाविल त्यावेळी भारतातील मुसलमानांनी पाकिस्तानच्या त्या कृतीचा निषेध का केला नाही अस रोखठोक सवाल येथील मुसलमानांना विचारून भारतात राहणाऱ्या मुसलमानांच्या निष्ठा भारताप्रतीच असल्या पाहिजेत, अन्यथा त्यांना भारत सोडून जावे लागेल असे त्यांनी मुसलमानांना बजावले. अर्थात् भारताचे शासन धर्मनिरपेक्ष असावे असेच पटेलांचे मत होते. भारत हे हिंदु राष्ट्र बनण्याचा प्रश्नच उद्भवत नाही असे जानेवारी १९४८ मध्ये कलकत्ता येथे बोलताना त्यांनी स्पष्ट केले होते. परंतु भारतातील साडेचार कोटी मुसलमानांपैकी अनेकांनी पाकिस्तानच्या निर्मितीला मदत केली आहे, असे असता एकाएकी आता त्यांचे मतपरिवर्तन झाले असून त्यांच निष्ठा भारताप्रतीच आहे याचा विश्वास कसा बाळगावा असा प्रश्नही त्यांनी उपस्थित केला पटेलांच्या अशा स्पष्टोक्तीमुळे पाकिस्तानचा त्यांच्यावर चांगलाच रोष होता. १९५० मध्ये पटेलांचे निधन झाले तेव्हा त्या बातमीने पाकिस्तानला झालेला आनंद तेथील वृत्तपत्रांतून प्रतिबिंबित झाला होता.[5]

स्वातंत्र्य मिळाले त्यावेळी भारतीय प्रदेशातील ५६२ संस्थानांच्या विलीनीकरणाची अत्यंत बिकट समस्या भारत सरकारपुढे होती. राष्ट्राचा दोन पंचमांश प्रदेश या संस्थानांनी व्यापला होता व त्यात सुमारे

९० दशलक्षाची लोकवस्ती होती. या संस्थानांनी पाकिस्तान किंवा भारत यापैकी कोणाला जाऊन मिळावयाचे की स्वतंत्र राहावयाचे हे ठरविण्याचा अधिकार संस्थानिकांना दिला होता. यामुळे हैद्राबाद, काश्मीर, भोपाळ यांसारख्या काही संस्थानिकांच्या पाकिस्तानधार्जिण्या वृत्तीला, तर काही संस्थानिकांच्या स्वतंत्र राहण्याच्या महत्त्वाकांक्षेला पालवी फुटली होती. भारतीय प्रदेशात मधून मधून विखुरलेली संस्थाने स्वतंत्र राहणे किंवा त्यांनी पाकिस्तानशी हातमिळवणी करणे म्हणजे भारताचे विघटनच झाल्यासारखे झाले असते. तसे विघटन भारताचे होणार असे भविष्यही त्याकाळी काही तथाकथित राजकीय पंडितांनी वर्तविले होते. परंतु सर्व संस्थाने त्यांनी भारतात विलीन करून घेतली.

संदर्भग्रंथ सूची

१. डॉ.ए.जी.थोरात, आधुनिक भारताचा इतिहास, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, २००३, पृ.१४४

२. डॉ.मदन मार्डीकर, आधुनिक भारताचा इतिहास, कल्पना प्रकाशन, नांदेड, १९९८, पृ.१२५

३. एस.एस.भांडवलकर, आधुनिक भारताचा इतिहास, अरुणा प्रकाशन, लातूर, २००२, पृ.१८४.

४. प्रा.जे.बी.शहा, आधुनिक भारताचा इतिहास, प्रशांत पब्लिकेशन, जळगाव, २००३, पृ.११०.

५. डॉ.सी.के.तिवारी, आधुनिक भारताचा इतिहास, राधा पब्लिकेशन, आग्रा,१९९८, पृ.१४२

◆◆◆

भारतीय संघराज्य निर्मिती आणि डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर

प्रा.डॉ.शिवाजी गोविंदराव दिवाण
सहयोगी प्राध्यापक
महिला महाविद्यालय, गेवराई जि.बीड

प्रस्तावना :

भारतीय राज्यघटनेची निर्मिती 1946 ते 1950 मध्ये झालेली असली तरी भारतामध्ये लोकशाहीची मुळे ही बौध्द कालखंडापासून रुजलेली आहेत परंतु ब्रिटिश भारतामध्ये आल्यानंतरच्या कालखंडात लोकशाहीची निर्मिती होण्यास परत प्रारंभ झाल्याचे आपल्याला दिसुन येते. भारतीय लोकशाही निर्मिती मध्ये ब्रिटिशांनी जे कायदे केले तेच भारतीय लोकशाही निर्मितीचे स्त्रोत ठरले आहेत. 1773 रेग्युलेटिंग ॲक्ट, 1909 चा सुधारणा कायदा, 1919 चा सुधारणा कायदा आणि 1935 चा भारत सुधारणा कायदा यामध्ये 321 कलमे व 19 परिशिष्ट होते. हा कायदा 3 जुलै 1936 पासुन अंमलात आला. या कायदृानुयार केंद्रात दुहेरी वा द्विदल शासन व्यवस्थेचा स्वीकार करण्यात आला. याच कायद्यान्वेय भारतामध्ये संघराज्याची निर्मिती करण्यात आली. संघराज्य शासनात मध्यवर्ती सरकार आणि घटकराज्ये सरकारात अधिकार विभागणी करण्यात आली. संघसूची, राज्यसूची आणि समवर्ती सूची या तीन विषय सूचींची निर्मिती करण्यात आली.

'भारत हा राज्यांचा संघ असेल'. या कलमाने भारतीय राज्यघटनेची सुरुवात होते. राज्यघटनेने संघराज्य शासन पध्दतीचा स्वीकार केला असला तरी संघराज्य वा 'Federation' शब्दाचा कुठेही उल्लेख नाही. भारताचे संघराज्य या शब्दाऐवजी 'Union' हा शब्दप्रयोग केला आहे. 'Union' या शब्दाच्या वापराबाबत डॉ. बी. आर. आंबेडकर असे म्हणतात की, 'संघराज्य या शब्दापेक्षा हा शब्द जास्त एकतावादी आहे'. तसेच घटकराज्यांनी करार करुन संघराज्य निर्माण केलेले नाही. त्यामुळे युनियन शब्दाचा वापर घटनेत केलेला आहे. भारतात संघराज्य जगातील इतर देशाच्या संघज्यापेक्षा भिन्न स्वरुपाचे आहे. भारतीय संघराज्याच्या वेगळेपणाचा अभ्यास करायचा असेल तर संघराज्याच्या निर्मितीच्या पार्श्वभुमीचे अध्ययन करने गरजेचे आहे. भारतात संघराज्याची निर्मिती ब्रिटिशकालीन 1935 च्या प्रशासन कायद्यातून झालेली आहे.

'भारत राज्यांचा एक संघ आहे' (India, Bharat, shall be a Union States) भारतीय घटना समितीने संघराज्य पध्दतीचा स्वीकार केला. पण घटनेत कोठेही संघराज्य हा शब्द नाही. संघराज्य पध्दतीच्या काही महत्त्वपूर्ण वैशिष्ट्यांचा स्वीकार केलेला आहे. भारतीय सार्वभौमत्व एकता व एकात्मता यास घटनाकारांनी प्राथमिकता दिलेली आढळते. भारताची झालेली फाळणी, काही भागात झालेल्या दंगली, भारतातून फुटून निघण्यासाठी झालेली आंदोलने लक्षात घेता केंद्र प्रभावी असावे असे त्यांना वाटत होते. परिणामत: एकात्म शासन पध्दतीची वैशिष्ट्येही भारतात पहावयास मिळतात. भारताचे क्षेत्रफळ, विविधता लक्षात घेता संघराज्य पध्दतीचा समन्वय साधण्याचा प्रयत्न भारतीय घटनेत केलेला आहे.

21 फेब्रुवारी 1948 रोजी घटना समितीच्या सदस्यांनी व माननीय अध्यक्षांनी घटनेचा मसुदा तयार केला. हा विस्तृत मसुदा जनमत आजमावन्याकरिता जवळ-जवळ आठ महिने प्रस्तुत केलेला होता. 4

नोव्हेंबर 1948 रोजी मसुदा सभागृहासमोर सादर करताना डॉ. आंबेडकर म्हणाले मसुदा समितीने सार्वभौम लोकशाही राज्य ही संकल्पना मान्य केली. आपली राज्यघटना फेडरल स्वरुपाची असली तरी फेडरेशन ऐवजी युनियन हा शब्दप्रयोग वापरला आहे. घटनापध्दती दोन प्रकारची, एक युनिटरी (एकसंध) आणि दुसरी युनियन (संघराज्याची) युनिटरी घटनापध्दतीत केंद्र सत्ता सार्वभौम असते व सार्वभौम सत्तेचे अंश उपभोगणारी दुय्यम दर्जाची राज्ये नसतात. संघराज्यात केंद्रराज्य असते व केंद्रराज्याबाहेर दुय्यम दर्जाची ही इतर दुसरी राज्य असतात. घटनेने बहाल केलेल्या बाबीमध्ये प्रांतिय राज्य स्वायत्त असतात. भारतात असलेल्या भौगोलिक, धार्मिक, भाषिक विविधता आणि प्रचंड भूभाग लक्षात घेऊन घटनाकारांनी संघराज्य शासन पध्दतीचा अवलंब केला आहे. संघराज्य पध्दतीचा भारताने अवलंब केला असला तरी त्या शब्दा ऐवजी संसदीय हा शब्द वापरलेला आहे. त्यामुळे भारतीय संघराज्य विकेंद्रात्मक प्रवृत्तीनुसार निर्माण झालेले आहे. प्रशासकीय सोईसाठी केंद्र सरकारने प्रांताची निर्मिती केलेली आहे. केंद्रशासनाने संघराज्याची निर्मिती केलेली असल्यामुळे व्यापक अधिकार आपल्याकडे ठेवले आहेत आणि मर्यादित स्वरुपाचे अधिकार घटकराज्यांना दिलेले आहेत.

त्यामुळे भारतीय संघराज्याला अर्धसंघराज्य, केंद्रप्रधान संघराज्य, एकात्मकतेकडे झुकणारे संघराज्य असे म्हटले जाते. भारतात सध्या एक केंद्र सरकार व एकोणतीस घटकराज्य अस्तित्वात आहेत. केंद्र आणि घटकराज्यात शासनात तीन विषय सूचीद्वारा अधिकार विभागणी केली आहे. केंद्रसूची मध्ये मूळ घटनेत 97 विषय होते सध्या 100 विषय आहेत. राज्यसूची मध्ये मूळ घटनेत 66 विषय होते सध्या 61 विषय आहेत. तर समवर्ती सूचीमध्ये मूळ घटनेत 47 विषय होते तर सध्या 52 विषय आहेत. या अधिकार विभागणीचा विचार करता भारतीय संघराज्य केंद्र प्रधान दिसून येते. केंद्र आणि राज्यात निर्माण झालेल्या संघर्षाचे निराकरण करण्यासाठी घटनेने सर्वोच्च न्यायालयाला न्यायालयीन पुनर्विलोकनाचा अधिकार दिलेला आहे.

जगात सर्वप्रथम 1789 मध्ये अमेरितील 13 वसाहतींनी एकत्र येऊन संघराज्याची निर्मिती केली. त्यानंतर सोविएत रशिया, कॅनडा, स्वित्झर्लंड, ऑस्ट्रेलिया इत्यादी देशांनी संघराज्य शासन पध्दतीचा अवलंब सुरु केला. 1935 च्या भारत प्रशासन कायद्यानुसार भारतात संघराज्य शासन पध्दतीची सुरुवात झाली. ब्रिटिश राजवटीने प्रशासकीय सोईच्या दृष्टिने संघराज्य निर्मितीच्या साधारणत: दोन पध्दती आढळुन येतात.

उद्दिष्ट्ये :

1. भारतीय संघराज्यावर 1935 च्या प्रशासकीय कायद्याचा प्रभाव दिसतो.
2. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची भारतीय संघराज्या बद्दलची भूमीका अभ्यासने.
3. भारतीय संघराज्यातील सत्ता विभाजनाच्या तत्वांचा अभ्यास करणे.

गृहितके :

1. भारतीय संघराज्यावर 1935 च्या प्रशासकीय कायद्याचा प्रभाव दिसतो.
2. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांचा प्रभाव संघराज्य पध्दतीवर दिसून येतो.
3. भारतीय संघराज्य विकेंद्रित असल्यामुळे राज्यांना त्यातुन बाहेर पडण्याचे स्वातंत्र्य नाही.

संशोधन पध्दती :

प्रस्तुत संशोधन सारणीमध्ये ऐतिहासीक, विश्लेषणात्मक, वर्णनात्मक, सर्वेक्षणात्मक आणि निरिक्षण या संशोधन पध्दतींचा वापर करण्यात येणार आहे.

केंद्रकर्षी पध्दत :

घटराज्यांनी करार करून संघराज्य निर्माण केल्यास त्या पध्दतीला केंद्राकर्षी पध्दत असे म्हणतात. उदा. अमेरिकेतील 13 वसाहतींनी करार करून अमेरिकन संघराज्याची निर्मिती केली आहे.

केंद्रोत्सारी व विकेंद्रीकरण पध्दत :

या पध्दतीत मध्यवर्ती सरकार प्रशासनाच्या सोयीसाठी संघराज्य निर्माण करते. उदा. 1935 च्या कायद्यान्वये केंद्रसरकारने प्रशासनाच्या सोयीसाठी भारतात संघराज्य निर्मिती केली आहे.भारत हे स्वतंत्र सार्वभौम गणराज्य म्हणून घोषित केले जाईल आणि भावी शासनासाठी एक संविधान तयार केले जाईल. त्याचप्रमाणे ब्रिटिश भारतात समाविष्ट असलेले प्रदेश, भारतीय संस्थानिकांचे प्रदेश आणि ब्रिटिश भारताबाहेरील सर्व प्रदेश आणि स्वतंत्र सार्वभौम भारतात विलिन होऊ इच्छिणारे सर्व प्रदेश यांचे एक संघराज्य बनविले जाईल. ती राज्ये संवैधानिक कायद्यानुसार ठरविल्याप्रमाणे सर्व प्रदेश संघराज्याला दिलेले किंवा अंतर्भूत असलेले किंवा ते असल्याचे गृहित धरलेले सर्व अधिकार उपयोगातील व कर्तव्य बजावण्यास पात्र असतील. विशेष करून स्वतंत्र, सार्वभौम भारताची आणि घटक राज्यांची सत्ता आणि अधिकार हे लोकांकडून प्राप्त होतील.

अमेरिकन संघराज्य व भारतीय संघराज्य यांच्यामध्ये प्रमुख दोन भेद आहेत. अमेरितील दुहेरी सत्ताकेंद्राची शासन प्रणाली ही दुहेरी नागरिकत्वांशी संबंधित आहे. अमेरिकेतील नागरिकांना देशाचे नागरिक्त प्राप्त आहे. परंतु त्याचवेळी घटकराज्यांचेही नागरिकत्व प्राप्त आहे. त्याच प्रमाणे इथे नागरिकांमध्ये भेदभाव केला जातो. इतर राज्यातील नागरिक असेल तर त्याला दुय्यम स्थान दिले जाते व स्थानिकचा जर नागरिक असेल तर त्याला प्रत्येक ठिकाणी मदत दिली जाते. भारतीय संविधानाचा विचार केला तर असे दिसुन येते की, दुहेरी राज्यपध्दती सोबत नागरिकत्व एक आहे. राज्याचे नागरिकत्व या ठिकाणी दिलेले नाही. कोणत्याही राज्याचा रहिवासी असला तरी प्रत्येक भारतीयाला नागरिकत्वाचे समान अधिकार आहेत. अमेरिकेत केंद्रचा आणि घटकराज्यांचा संविधानातील संबंध सैल आहे. परंतु भारतीय संविधानात मात्र अशी तरतुद आहे. भारतातील कोणत्याही राज्याला (कोणत्याही परिस्थितीत) भाग 1 मधील स्वत:चे संविधान निर्माण करता येणार नाही. केंद्र व राज्याचे संविधान एकच असून यामधून कोणालाही बाहेर पडता येणार नाही व भारतीय संविधानाच्या चौकटीत राहूनच काम करावे लागेल.

संविधानाच्या मसूद्यात भारतीय संघराज्याच्या सर्वोच्चपदी कार्यकारी अधिकाऱ्याची तरतुद आहे. ज्याला संघराज्याचा राष्ट्रपती म्हटले जाईल. या कार्यकारी अधिकाऱ्याचा हुद्दा आपल्याला अमेरिकेच्या अध्यक्षपदाची आठवण करून देतो. परंतु नावाच्या साद्रशा व्यतिरिक्त अमेरिकेतील शासनानी आणि मसुदा समितीने पुरस्कृत केलेली शासन पध्दती यात कोणतेही साम्य नाही. अमेरिकेतील शासन पध्दतीला अध्यक्षीय शासन पध्दती म्हणतात. संविधानाच्या मसुद्यात संसदीय प्रणाली पुरस्कृत केली आहे.काही टीकाकारांच्या मते, केंद्र सरकार फारच शक्तीशाली झाले आहे. काहींच्या मते, ते अधिक सामर्थ्यवान असावे

परंतु मसुदा समितीने सुवर्णमध्य साधला आहे. भारतीय संघराज्य केंद्रप्रधान आहे. परंतु केंद्र आणि राज्यात संघर्ष निर्माण झाला तर संघर्षाचे निराकरण करण्यासाठी घटनेने सर्वोच्च न्यायालयाला न्यायालयीन पुनर्विलोकनाचा अधिकार दिलेला आहे. एकंदरीत भारतीय संघराज्याचा विचार केला तर असे दिसुन येते की भारतीय संघराज्य इतर देशापेक्षा भिन्न स्वरुपाचे आहे व केंद्रसरकारला या ठिकाणी जास्त अधिकार आहेत. परंतु आपल्याला या ठिकाणी असे ही म्हणता येणार नाही की, घटनाकारांनी राज्यावर अन्याय केलेला आहे. केंद्राप्रमाणेच राज्याला ही अधिकार दिले आहेत फक्त प्रमाण कमी जास्त आहे. केंद्राला या ठिकाणी जास्त अधिकार आहेत व राज्याला कमी प्रमाणात अधिकार आहेत.

सारांश :

संविधानाच्या मसुद्यात भारतीय संघराज्याच्या सर्वोच्चपदी कार्यकारी अधिकाऱ्याची तरतुद आहे. ज्याला संघराज्याचा राष्ट्रपती म्हटले जाईल या कार्यकारी अधिकाऱ्याचा हुद्दा आपल्याला अमेरिकेच्या अध्यक्षपदाची आठवण करुन देतो. परंतु नावाच्या साद्रशा व्यतिरिक्त अमेरिकेतील शासनाची आणि मसुदा समितीने पुरस्कृत केलेली शासन पध्दती यात कोणते ही साम्य नाही. अमेरिकेतील शासन पध्दतीला अध्यक्षीय शासन पध्दती म्हणतात. आणि भारतीय संविधाच्या मसुद्यात संसदीय प्रणाली या पध्दतीचा पुरस्कार भारताने केला आहे. या दोन्ही मध्ये मुलभूत फरक आहे.

संदर्भ ग्रंथ :

1. परिकार, एम.(2017), बाबासाहेब आंबडेकर लाइफ अॅन्ड मिशन, जयपूर, : बौध्द पब्लिशर्स
2. मोहन सिंह, (2001), डॉ. भीमराव आंबडेकर व्यक्तित्व के कुछ पहलू, इलाहबाद, : लोकभारती प्रकाशन
3. निंबाळकर, वामन (2007), सामाजिक क्रांतीची दिशा, नागपूर : प्रबोधन प्रकाशन
4. गायकवाड, किशोर (2010), घटनेचे शिल्पकार डॉ. बाबासाहेब आंबडकर, पुणे : गंधर्व प्रकाशन
5. निकुंभे, सी. एच. (2005), समाज प्रबोधकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, पुणे : सुगावा प्रकाशन, प्रथमावृत्ती
6. पवार, दया (निमंत्रण), संपादक मंडळ, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर गौरव ग्रंथ
7. जाधव, नरेंद्र (2013), प्रज्ञा महामानवाची डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे समग्र लेखन (खंड दोन), मुंबई : ग्रंथाली प्रकाशन

◆◆◆

विश्वप्रसिध्द किर्तीमान - १०८ फूट भगवान ऋषभदेव ऋषभगिरी, मांगीतुंगी प्रतिमा निर्माण प्रेरणास्त्रोत - गणिनीप्रमुख विश्वविभूती - श्री.ज्ञानमती माताजी

प्राचार्य डॉ.नवनाथ आघाव

श्री.आसारामजी भांडवलकर महाविद्यालय, देवगाव (रं.), ता.कन्नड जि.औरंगाबाद

सुवर्णरेखा रतनलाल पहाडे

मार्च, २०१६ रविवार रोजी गिनीज वर्ल्ड रेकॉर्ड साठी लंडनहून अधिकारी स्वतः मांगीतुंगी (ता. सटाणा, जि. नाशिक, महा.) येथे आले आणि जगातील सर्वात उंच जैन प्रतिमा (११३ फूट) च्या रुपात रेकॉर्ड नमूद केले गेले. सर्व भारतीयांना गौरवपूर्ण असणाऱ्या या प्रतिमेस The Statue of Ahinsa च्या नावाने संबोधित करण्यात आले. विश्वशांतीचा आलेख अहिंसेने गाजवणाऱ्या या प्रसंगाची दखल, जैन धर्माचे माहात्म्य, विभिन्न नॅशनल टी.व्ही चॅनल्सनी घेतली. आजतक, न्युज नेशन, जी न्युज, ए.बी.पी माझा, डी.डी. न्यूज, सहयाद्री चॅनल ३. अनेक चॅनल्सनी अहिंसामयी सिद्धांताचा परिचय करून दिला. अशा या महान मूर्तीची प्रेरिका, म्हणून प्रमुख श्रेय जाते ते विश्वविभूती श्री ज्ञानमती माताजी यांना!

- **बघू या थोडक्यात इतिहास -**

मांगीतुंगी पर्वत हे रमणीय स्थळ आहे. जैनियांचे विशेष रुपात प्रसिद्ध असे सिद्धक्षेत्र आहे. याच पर्वतावरून राम, हनुमान, सुग्रीव, सुडील, गव, गवा, नील, महानील आदी नव्यान्नव कोटी मुनी मोक्षाला गेले. येथे मांगी व तुंगी नामक दोन पर्वत सलग जोडून आहेत. या दोन्ही पर्वतांच्या शिखरावर गुफारुपात मंदिर आहेत. इ.स. १९९६ साली या ठिकाणी माताजींचा वर्षाऋतुतील चातुर्मास झाला. (जैन साधु साध्वी हे सतत भ्रमंती करत असतात. परंतु पावसाळयातील चार महिने ते एकाच ठिकाणी वास्तव्य करतात. हा त्यांच्या चर्येसाठीचा नियम असतो. पावसाळयात जीवांची उत्पत्ती खूप होते व जीवांचा घात होवू नये म्हणून चातुर्मासात एका ठीकाणी राहाणे त्यांना बंधनकारक असते.) चातुर्मास मध्ये २६ आक्टो १९९६ मध्ये शरद पौर्णिमा (कोजागिरी पौर्णिमा) च्या दिवशी माताजींना प्रतिमा निर्माण करण्याची प्रेरणा दिली. या पर्वताच्या शुभध्यानात मग्न असताना. मांगी पर्वतावर अखंड

शिला उपलब्ध असून तेथे ऋषभदेवांची घेईल १०८ फूट उंच पाषाण प्रतिमा निर्माण होईल असा विश्वास व दर्शन त्यांना झाले म्हणून त्यांनी अशी प्रेरणा दिली.

३ मार्च, २००२ रोजी मूर्ती निर्माण कमिटीद्वारे मांगी पर्वताच्या एका पुर्वाभिमुख भागावर मूर्ती निर्माण होवू शकते या विश्वासाने शिलापूजन करण्यात आले. सहा वर्षांच्या प्रयत्नांती कमेटीस पर्वताच्या पूर्व भागास सरकारकडून परवाणगि देण्यात आली. पश्चात कार्याच्या शुभारंभ झाला. पहिले चार वर्ष तर खूप खडतर होते कारण पर्वताचा भाग खडकाळ व दुर्गम होता. प्रत्यक्ष कार्यस्थळावर पोहोचण्यासाठी सुगम व्हावे म्हणून पाउलवाट तयार करण्यात आली व पुढे त्याचे रूपांतर रस्त्यात करण्याचे साहसिक, अद्भुत कार्य झाले. पाणी नाही, वीज नाही, दळणवळणास साधन नाही, अशा बिकट परिस्थितीत इंजिनिअर सी. आर. पाटील यांनी माताजीप्रती पूर्ण समर्पणाची भावना ठेवून कामाचा वीडा उचलला व कार्य पूर्णतेस जाण्यापर्यंत पूर्ण, अनमोल सेवा दिली. सन् २००७ पासून पर्वताचा भाग छाटण्याचे कार्य चालू झाले. थोडे - थोडे करत हा भाग पर्वतातून छाटण्यात आला. त्यावेळी त्यास ब्लास्ट करुन फोडने हे जिकरीचे व नुकसान करणारे ठरु शकले असते. कारण ब्लास्टच्या, सुरुंगाच्या स्फोटाने आजूबाजूच्या पर्वतांना तडे जावू शकले असते. पूर्वीचे जे गुफामंदिर आहेत त्यांनाही तडे जावू शकले असते, म्हणून जर्मन टेक्नॉलाजीच्या बलून्सचा उपयोग करत हे काम करण्यात आले. शिवाय मुख्य शिला ही अखंड असणे सर्वोपरी आले होते. कारण जैन प्रतिमा अखंडच असतात. थोडाजरी खंड कुठे पडला तर पूजनीय राहात नाहीत. पुढे सन् २०१२ ला एक आयाताकार शिला तयार झाली. दृश्य झाली. या दिवशी सर्वांनी दिवाळी साजरी केली. आता कुठे सामान्य माणसाचा विश्वास निर्माण होत होता की येथे प्रतिमा निर्माण घेवू शकते, येथ पर्यंत फक्त आणि फक्त मातीजींच्या ध्यान - तपाच्या विश्वासावर हे कार्य चालू होते !

आता या शिलेवर प्रतिमेचा आकार देण्यासाठी एक आउट लाईन पेंटींग करण्यात आले. त्यासाठी माताजींचे मार्गदर्शन अतिशय मोलाचे ठरले, तिलोयपण्णती, वसुनंदी प्रतिष्ठापाठ इ ग्रंथांच्या आधारावर प्रतिमेचे मोजमाप करण्यात आले. प्रत्यक्ष भगवंत कामदेवरूप व समचतुसस्त्र संस्थान रूप (याचा अर्थ भगवंताचे सगळे अवयव हे प्रमाणशीर असतात. Ratio perfect असतो.) असतात.

खरेतर आता प्रतिमेस आकार देण्याचे कार्य सुरु करण्यात आले आणि तो दिवस होता, २५ डिसेंबर २०१२ ! अर्थात पूजा अनुष्ठानपूर्वक शुभ आरंभ करण्यात आला. सर्वप्रथम मस्तकाचा भाग करण्यात आला. त्यातही भगवंताचे केशरचना बनवण्याचे कार्य झाले. मग हळुहळु मुखाकृती साठी डोळे, नाक, ओठ, गालांचा गोलाकार इ. कार्य शिल्पकारांनी केले. खांद्याचा भाग करण्यासाठी परत पर्वतास कटींग केली गेली. अशाप्रकारे क्रमाक्रमाने

आकार व कटींगचे खडतर कार्य पूर्ण केले गेले. शेवटी भगवंताच्या चरणाजवळ देवाचे चिन्ह बैल व शासनदेवी चक्रेश्वरी माता आणि गोमुख देव उत्कीर्ण करण्यात आले. पण तरी ही सर्वात नाजूक, आवश्यक कार्य बाकी होते ते म्हणजे नेत्र खोलणे. अर्थात डोळयातील बुबुळांचा गोलाकार २४ जानेवारी २०१६ ला केला गेला व भारतभर प्रतिमेच्या पूर्णतेची घोषणा प्रेषित करण्यात आली. या दिवशी प्रभुंची दिव्यदृष्टी पृथ्वीतलावर पडली या भावनेने हा दिवस अत्यंत सुख, शांती, हर्ष, देणारा आनंददायी ठरला. शिल्पी कार्य शिल्पकार जयपूरच्या प्रतिष्ठीत मूर्तिकार फर्म 'मूलचंद रामचंद नाग फर्म चे प्रमुख श्री. सूरज नारायण नाठा परिवार यांनी केले. युवारत्न आशिष नाठा यांच्या कार्य समायोजन क्षमतेची सर्वांनी दखल घेतली. यांच्यावर स्तुतीसुमने उधळली. समितीतर्फे 'विलक्षण ' शिल्पी' ची पदवी देवून त्यांना सन्मानित करण्यात आले.

- **एक दृष्टीक्षेप - प्रतिमा चे माप**

प्रभुंचे मुख	१२ फूट
मान	४ फूट
वक्षस्थल	१२ फूट
वक्षस्थल ते नाभी	१२ फूट
नाभी ते गुडघे	३६ फूट
गुडघे	४ फूट
गुडघे ते पाय	२४ फूट
पायांचे पंजे	४ फूट
एकूण	१०८ फूट
याशिवाय	
देवांच्या केशांची उंची	५ फूट
चरणाखालील कमळ	८ फूट

एकूण उंची १२१ फूट

दृढ संकल्प व कर्मठतेचा परिचय देत आपले सर्वस्व पणाला लावून झटणाऱ्या तीन विभूतींना देशाने वंदन केले व त्या तीन विश्वविभूति म्हणजे दिव्यशक्ति, गणिनी प्रमुख श्री ज्ञानमती माताजी, ज्ञानचंद्रीका प्रज्ञाश्रमणी श्री चंदनामती माताजी व जगद्गुरु महापुरुष श्री रविंद्रकिर्ती स्वामीजी के अनुशासन, दृढसंकल्प व अपार परिश्रमाच्या समायोजनाने हे अशक्य कोटीचे कार्य शक्य केले. या तीन विभुती शिर्षस्य स्थानावर असल्या तरी शेकडो भक्तांच्या श्रद्धा भक्तिची. कार्यकुशलतेची, परिश्रमाची व सहकार्याची प्रशंसा करणे इष्ट ठरेल. प्रतिमा पूर्णतेच्या नंतर लाखो लोकांच्या सहवासात पार पडलेला प्राणप्रतिष्ठेचा पंचकल्याणक सोहळा अविस्मरणीय आहे. ११ फेब्रुवारी ते १७ या दरम्यान हा भव्य अंतर्राष्ट्रीय पंचकल्याणक सोहळा संपन्न करण्यात आला. त्यानंतर १८ फेब्रुवारी ते ३० जून २०१६ पर्यंत महामस्तकाभिषेक उत्सव म्हणजेच १४१ दिवसांचा भव्यातिभव्य असा ऐतिहासिक महोत्सव येथे संपन्न झाला. ज्याची रोजची दखल सकाळ, लोकमत, लोकसत्ता, पुढारी, दिव्यमराठी, टाइम्स ऑफ इंडिया इ. वर्तमानपत्रांनी घेतली, लगातार २५ दिवस टी.व्ही च्या पारस चॅनलवर दाखवण्यात आले. शासन-प्रशासन दोघांच्या अपूर्व सहकार्याने या महोत्सवास सफल केले.

या महामहोत्सवाच्या निमित्ताने महाराष्ट्रात प्रथमच पायी भ्रमंती करणाऱ्या, महान त्यागी १२५ पिच्छीधारी (मोरपिसांचा बंछ) साधु-साध्वींचे गौरवमयी सानिध्य प्राप्त झाले. या निमित्ताने साधू तसेच भट्टारकांचे विविध सम्मेलन ही पार पडले. १०८ फूट भगवान ऋषभदेव विश्वशांती कलश यात्रा रथ ची भ्रमंती दिल्ली, पंजाब, हिमाचल, जम्मू-काश्मीर ते झारखंड, आसाम, मेघालय, ओरीसा, गुजरात, महाराष्ट्र, मध्यप्रदेश, छत्तीसगढ, राजस्थान, तेलंगाना, आंध्रप्रदेश, पाँडेचरी, केरळा इ. सगळया राज्यात करण्यात आली. २(दोन) रथांनी मात्र ७ महिन्यांत ही भ्रमंती पूर्ण केली. महोत्सवात अनेक अनेक व्यवस्था ही लक्षणीय होत्या. ऐतिहासिक होत्या. कारण एवढ्या मोठा प्रमाणावर कुंभमेळया- व्यतिरिक्त कुठे दिसत नाहीत.

विभिन्न राजकीय व्यक्तिमत्त्वांची उपस्थिती ही या वेळी लक्षवेधनीय ठरली. भारतीय जनता पार्टीचे राष्ट्रीय अध्यक्ष श्री. अमित शाह, महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री श्री. देवेंद्र फडणवीस, विधानसभाध्यक्ष श्री. हरीभाऊजी बागडे यांची प्रत्यक्ष उपस्थिती लाभली. या महोत्सवास शासकीय दर्जा देवून सफल करण्यासाठी श्री. देवेंद्रजी फडणवीस यांना 'धर्म राजेश्वर' पदवी देवून गौरविण्यात आले. ग्रामीण विकास मंत्री पंकजाताई मुंडे, पालकमंत्री श्री. गिरीश महाजन, भाजपाचे राष्ट्रीय उपाध्यक्ष मा. श्यामजी जाजू, केंद्रीय रक्षा राज्यमंत्री डॉ. सुभाष भामरे, प्रमुख शासकीय प्रभारी वाशिम विधायक श्री. राजेंद्र पाटणी इ. अनेक मंत्र्यांनी उपस्थिती दिली.

पद्मविभूषण ने विभूषित डॉ. विरेंद्र हेगडे यांनी ही मस्तकाभिषेकचा आनंद लुटला. एकंदरीत अतिथींचे आगमन व सन्मान, उदबोधन, विमोचन इ.नी पूर्ण परिसर दुमदुमला.

या महान प्रतिमा निर्माणाच्या कार्यामुळे भारतगौरव दिव्यशक्ती श्री. ज्ञानमती माताजी, प्रज्ञाश्रमणी आर्यिका श्री. चंदनामती माताजी व कर्मयोगी पीठाधीश स्वास्त्रीश्री रविंद्रकिर्ती स्वामीजी यांच्यावर विविध संस्थेकडून प्रशस्ति पत्र व पदवी अलंकरणाची वर्षा झाली. गणिनी आर्यिका श्री. ज्ञानमती माताजी यांना सरस्वती स्वरुपा, विश्वविभूति, श्रुतनिर्झरणी, अभिनव ब्राम्ही, आर्ष परंपरा संरक्षिका, जीवंत सरस्वती आर्षमार्ग रक्षिका, गुरु माँ इ. अनेक अलंकरण सादर समर्पित करण्यात आले.

अद्वितीय, अपूर्व अशा या दगडापासून मूर्ती निर्माण करणे व मुर्तीस देवत्व प्राप्त करून देणाऱ्या प्रक्रियेचा इतिहास जाणून घेणे रोमांचक आहे. समुद्रसपाटीपासून ४३६६ पर उंचीचे हे स्थान व त्यावर स्थापित केलेला हा विश्वकिर्तीमान रमणीय, लक्षणीय व याहून ही महत्वाचे पूजनीय आहे.

- **संदर्भ सूची**

➢ स्यादवाद सूर्य से आलोकित सम्यग्ज्ञान चे विशेषांक जून, २०१६, ISSN - ०९७३-९४५९,

➢ सकाळ वृत्तसेवा - १८ फेब्रुवारी, शुक्रवार २०१६ -

➢ दिव्य मराठी - सोमवार १५ फेब्रुवारी २०१६

➢ ऋषभ देशना . अखिल भारतीय दिगम्बर जैन महिला संगठन का मुखपत्र - फेब्रुवारी २०१६- ISSN ०९७२-१४१, जुलै, २०१५

➢ पुढारी - शुक्रवार -१२ फेब्रुवारी, २०१६.

➢ लोकमत - २ मार्च, २०१६ बुधवार

◆◆◆

विंडो ड्रेसिंग :- हिशोबातील खोटेपणा किंवा आर्थिक परिस्थितीचा देखावा किंवा गवाक्ष प्रसाधन

स्वाती विश्वनाथ कोंढाळकर
संशोधक विद्यार्थीनी, वाणिज्य विभाग
के.टी.एच.एम कॉलेज, नाशिक

प्राचार्य डॉ.रमेश दगु दरेकर
संशोधन मार्गदर्शक
के.टी.एच.एम कॉलेज, नाशिक

गोषवारा :

कोणतीही वित्तीय संस्था जेव्हा तिच्या आर्थिक परिस्थितीबाबत देखावा करते तेव्हा ती तिची आर्थिक परिस्थिती आहे त्यापेक्षा अधिक चांगली आहे असे दर्शविण्याचा प्रयत्न करते. संस्थेची आर्थिक परिस्थिती आहे त्यापेक्षा प्रबळ व सुदृढ आहे असे दर्शविले जाते. संस्थेच्या ताळेबंदात फेरफार करुन संस्थेची आर्थिक परिस्थिती बळकट दाखविली जाते. त्यामध्ये संस्थेच्या मालमत्तेचे व देण्याचे खरे स्वरुप लपविण्यात येते. मालमत्तेच्या किंमती वाढविल्या जातात तर देणी कमी दर्शविली जातात. थोडक्यात वास्तविक खात्यापेक्षा खोटी खाती एकदम खरी आहेत असा आभास निर्माण केला जातो, त्यास '**विंडो ड्रेसिंग**' असे म्हणतात.

विंडो ड्रेसिंग हे वरिष्ट पातळीवरील व्यवस्थापन किंवा संचालक व लिपिक रोखपाल यांच्या संगनमताने संस्थेचे खोटे आर्थिक चित्र दर्शविले जाते.

प्रस्तावना :

सहकार वर्ष तसेच आर्थिक वर्षही दिनांक 1 एप्रिल ते 31 मार्च असे आहे. सहकारी वित्तीय संस्थांना त्याचप्रमाणे ज्या सहकारी संस्था वित्तीय संस्था नाहीत, परंतू हिशोब लेखन करणे आवश्यक आणि कायद्याने बंधनकारक आहे अशा म्हणजेच सर्वच सहकारी संस्थांना त्यांचे आर्थिक वर्षाचे दिनांक 1 एप्रिल ते 31 मार्च अखेरील व्यवहार योग्य पध्दतीने वेळेतच नोंदविणे आवश्यक आहे. संपुर्ण आर्थिक वर्षाचे सर्व आर्थिक व्यवहार योग्य पध्दतीने वेळेत नोंदविले की वर्ष अखेरीस दिनांक 31 मार्च रोजी आवश्यक असणारे योग्य ते जमाखर्च करुन त्या व्यवहारांच्या नोंदी करुन आर्थिक वर्षाअखेरील व्यवहार बंद करावे लागतात. दिनांक 1 एप्रिल पासून नविन वर्षाचे व्यवहार व त्या व्यवहारांच्या नोंदी करण्याचे कामकाज सुरु होते.

सहकारी संस्थांना प्रत्येक आर्थिक वर्षाच्या आर्थिक व्यवहारांच्या नोंदी तपासून आर्थिक पत्रके तयार करावी लागतात. त्यामध्ये आर्थिक व्यवहारांच्या नोंदी नोंदवह्या पडताळून त्या नोंदीवरुन 'तेरीजपत्रक' व 'नफातोटा पत्रक' तयार होते. नफातोटापत्रकात संस्थेचा त्या आर्थिक वर्षाचा निव्वळ नफा किंवा निव्वळ तोटा नमुद असतो. तेरीजपत्रक आणि नफातोटा पत्रक यावरुन संस्थेचे 'ताळेबंद पत्रक' तयार होते. संस्थेचे ताळेबंद पत्रक हे संस्थेचा आरसा आहे. संस्थेच्या ताळेबंद पत्रकावरुन संस्थेची आर्थिक व सांपत्तिक स्थिती कशी आहे हे दिसुन येते.

सहकारी संस्थांना प्रत्येक आर्थिक वर्षाची आर्थिक पत्रके तयार करुन आर्थिक वर्ष संपल्यावर त्या वर्षाचे वैधानिक लेखापरीक्षण करुन घेणे अतिशय आवश्यक असते. तसेच प्रत्येक सहकारी संस्थेचे दरवर्षी लेखापरीक्षण होणे हे कायद्याने बंधनकारक आहे. संस्था प्रकारानुसार तसेच संस्थेच्या व्याप्तीनुसार वैधानिक लेखापरीक्षणापूर्वी अंतर्गत लेखापरीक्षण होणे आवश्यक असते. सहकारी संस्थांचे वैधानिक लेखापरीक्षण हे दरवर्षी वेळेत होणे आवश्यक असते. सहकारी संस्था महाराष्ट्र सहकारी संस्था अधिनियम 1960 व नियम 1961 तसेच संस्थेचे मंजुर उपविधी / पोटनियम यानुसार कामकाज करत असतील तर संस्थेचे आर्थिक स्थैर्य चांगले असते. सभासदांचे हितास बाधा पोहोचत नाही. परंतू संस्थेने

नियमबाह्य कामकाज केले किंवा कायद्याचे उल्लंघन केले तर मात्र संस्थेचे संतुलन बिघडते. संस्थेच्या कामकाजाचा तोल ढळून संस्थेचे आर्थिक स्वास्थ बिघडते.

महाराष्ट्र शासनाच्या सहकार विभागाने वेळोवेळी निर्गमित केलेल्या शासन निर्णय व परिपत्रके यांच्या माध्यमातून सहकारी संस्थांचे कामकाज, गुणवत्ता निकष, वेगवेगळी दक्षता प्रमाणे तसेच मार्गदर्शक सुचना प्रसिध्द केलेल्या आहेत. महाराष्ट्र सहकारी संस्था अधिनियम 1960 व नियम 1961, संस्था प्रकारनिहाय मंजुर पोटनियम / उपविधी, शासनाकडून वेळोवेळी निर्गमित मार्गदर्शक सुचना यांच्या अनुषंगाने लेखापरीक्षक संस्थेचे लेखापरीक्षण करीत असतात. सहकारी संस्थांचे वैधानिक लेखापरीक्षण करुन लेखापरीक्षक हे शासकीय गुणपत्रिकेतील निकषानुसार संस्थेला 'अ' 'ब' 'क' व 'ड' अशी वर्गवारी प्रदान करतात. संस्थेला प्राप्त लेखापरीक्षण वर्गवारीअन्वये सामान्य सभासदास देखिल संस्थेचे स्वास्थ समजते.

संस्थेचे कामकाज उत्कृष्ट असेल म्हणजेच संस्थेची प्रभावी वसुली, व्यवहार नोंदीतील अचुकता, संस्था कामकाजात दक्षता, कर्ज व्यवहारातील दक्षता, व्यवस्थापन खर्च दक्षता प्रमाणात, भांडवली खर्चावर नियंत्रण इ. बाबतील संस्थेने दक्षता घेतली असेल तर संस्थेला गुणपत्रिकेतील निकषानुसार संस्थेला 'अ' वर्गवारी प्राप्त होते. परंतू काही वेळेस महाराष्ट्र सहकारी संस्था अधिनियम 1960 व नियम 1961, संस्था प्रकारनिहाय मंजुर पोटनियम / उपविधी, शासनाकडून वेळोवेळी निर्गमित शासन निर्णय, परिपत्रके व मार्गदर्शक सुचना यांच्या अनुषंगाने दक्षता प्रमाणके राखण्यात संस्थेला अपयश येते. त्यामुळे लेखापरीक्षण वर्गवारी घसरण्याची भिती निर्माण होते. लेखापरीक्षण वर्गवारी घसरली तर त्यामुळे सहाजिकच सभासदांच्या नजरेत संस्थेची गुणवत्ता ढासळते. शासनाकडून आर्थिक सहाय्य अथवा बँका व इतर वित्तीय संस्थांकडून जादा कर्जे मिळविण्यासाठी संस्थेची आर्थिक स्थिती उत्तम असणे आवश्यक आहे अन्यथा संस्थांना शासन अर्थसहाय्य व बाहेरुन निधी मिळविण्यात समस्या निर्माण होते.

हा संभाव्य प्रकार टाळण्यासाठी संस्थेची वार्षिक आर्थिकपत्रके तयार करतेवेळी काही तात्पुरत्या स्वरुपातील कागदोपत्री बनावट व्यवहार नोंदविले जातात, त्याद्वारे संस्था कामकाजातील दक्षता प्रमाणके जुळविली व राखली जातात. असे तात्पुरत्या स्वरुपातील कागदोपत्री बनावट व्यवहार हे काही दिवसांपुरतेच असतात तदनंतर ते व्यवहार जमाखर्च करुन उलटवून घेतले जातात. अशा प्रकारे केल्या जाणा-या तात्पुरत्या स्वरुपातील कागदोपत्री बनावट व्यवहारांना **'विंडो ड्रेसिंग'** असे म्हणतात.

सहकारी संस्थांमध्ये हिशेबी पुस्तकांमध्ये चुकीच्या नोंदी होवुन किंवा चुकीच्या शिर्षकाखाली जमाखर्च नोंदवून किंवा कमी जास्त तरतुदी करुन व संस्थेची प्रत्यक्ष असलेली खरी परिस्थिती लपवून हिशेब नोंदीमध्ये फेरफार करुन गुन्हे होऊ शकतात. ज्याला **'विंडो ड्रेसिंग'** (Window dressing) असे म्हणतात.

विंडो ड्रेसिंगची ठळक उदाहरणे पुढे नमुद केल्याप्रमाणे आहेत.

1. **जास्त नफा दर्शविणे** :- सभासंदाना संस्था नफ्यामध्ये नसतांना नफा असल्याचा दाखविणे की जेणेकरून त्यांचा विश्वास संपादन करणे, या हेतूने उदा. शिल्लक मालाचे, जिंदगीचे मुल्यांकन जास्त किंमतीने करणे, त्या वर्षामध्ये झालेल्या एकूण खर्चाचे जमाखर्च त्या वर्षामध्ये न नोंदणे इ.

अतिरिक्त नफा दाखविण्याचे मार्ग :-

1. कृत्रिम विक्री दाखवणे.
2. शिल्लक मालाचे अतिरिक्त मुल्यांकन करणे (शिल्लक माल साठा वाढवणे अथवा शिल्लक मालाची किंमत वाढवणे).
3. जे देणे खर्च आहेत असे खर्च वगळून नफा अधिक दाखवणे.

4. संभाव्य देयतेची तरतूद न करणे.
5. घसारा निधीची किंवा बुडीत व संशयित कर्जाची तरतूद न करणे.
6. महसुली खर्च भांडवली खर्च म्हणून दाखवणे.
7. भांडवली जमा महसुली जमा दाखवणे.
8. पुढील वर्षाचे उत्पन्न चालु वर्षात दाखवणे.
9. नफा तोटा पत्रकात प्रत्यक्षात नसणारा अंदाजे नफा नोंदवून निव्वळ नफा वाढवणे.

2. **कमी नफा दाखविणे** :- संस्था नफ्यात दाखविल्यास आयकर कायद्याच्या तरतूदी टाळण्याचा उददेशाने कमी नफा दाखविणे, नफातोटा खाती चुकीच्या तरतूदी करुन नफा दाखविणे. नफातोटा खाती चुकीच्या तरतुदी करुन कमी नफा दाखविण्यात येतो.

<u>कमी नफा दाखविण्याचे मार्ग</u> :-

1. विक्री व्यवहारांची नोंद न करणे.
2. शिल्लक मालाची किंमत कमी दाखवणे.
3. खरेदी वाढवून दाखवणे.
4. व्यवस्थापन खर्च वाढवून दाखवणे.
5. घसारा निधीची किंवा बुडीत व संशयित कर्जाची अतिरिक्त तरतूद करणे.
6. भांडवली खर्च महसुली खर्च दाखवणे.
7. संभाव्य देयतेकरीता आवश्यकतेपेक्षा जास्त रकमेची तरतूद करणे.
8. चालु वर्षाचे उत्पन्न हे आगाऊ उत्पन्न आहे किंवा पुढील वर्षाचे उत्पन्न आहे असे दाखवणे.

3. **शासनाकडून तसेच बँकाकाडुन आर्थिक सहाय्य मिळविण्याच्या हेतूने हिशेबी पुस्तकांत चुकीच्या नोंदी घेणे**.

कार्यपद्धती उदाहरणे :-

1) 'अबक' संस्थेने रक्कम रु. 1,00,000/- चे कर्ज 'क्ष' व्यक्तीच्या नावे मंजुर करुन दिनांक 25/03 रोजी अदा केले आहे. व सदरील रक्कम दिनांक 25/03 रोजीच 'ज्ञ' व्यक्तीच्या नावाने ठेव जमा घेतली आहे. सदरील व्यवहार हा फक्त कागदोपत्री झालेला असुन त्यामुळे संस्थेच्या सभासद कर्ज व्यवहारात रक्कम रु. 1,00,000/- ने वाढ झाली असुन संस्थेच्या ठेव व्यवहारातही रक्कम रु. 1,00,000/- ने वाढ झाली आहे.

तेरीजपत्रक

दिनांक	जमा तपशील	रक्कम	दिनांक	नावे तपशील	रक्कम
25/03	सभासद मुदत ठेव जमा	1,00,000/-	25/03	सभासद कर्ज नावे	1,00,000/-

ताळेबंदपत्रक

भागभांडवल व देणी		मालमत्ता व येणी	
सभासद मुदत ठेव	1,00,000/-	सभासद कर्ज	1,00,000/-

दिनांक 5/04 रोजी संस्थेने सदरील व्यवहार उलटवून घेतलेला आहे. सभासद ठेव रक्कम रु. 1,00,000/- नावे टाकून सदर रक्कम सभासद कर्जास जमा केली आहे.

वरील नमुद व्यवहार पाहता सदरील व्यवहार हा फक्त आणि निव्वळ कागदोपत्री व्यवहार आहे. या व्यवहारात प्रत्यक्ष पैशाचे चलनवलन झालेले नाही. परंतू तरीही संस्थेची आर्थिक पत्रके बदलली आहेत. आणि संस्थेची आर्थिक व सांपत्तिक परिस्थिती बदलली असल्याचे दिसुन येते.

वरील नमुद व्यवहारामुळे संस्थेचे ठेव व कर्ज व्यवहारांवर अवलंबून असणारी दक्षता प्रमाणकांवर परिणाम होणार आहे. संस्थेचे नक्तमुल्य, सी.डी.रेशो, सी.आर.ए.आर. यांसारखे महत्त्वाची दक्षता प्रमाणके प्रभावित होणार आहेत. आणि अर्थातच संस्थेची आर्थिक पत्रके व दक्षता प्रमाणके संस्थेची सत्य व रास्त परिस्थिती दर्शविणार नाहीत.

2) 'अबक' संस्थेचे सभासद कर्ज थकबाकीचे प्रमाण प्रचंड जादा आहे. परिणामी संस्थेचे अनुत्पादक जिंदगीचे प्रमाणही जास्तच आहे. त्यामुळे त्याच प्रमाणात संस्थेला तरतूद करणे आवश्यक आहे. संस्थेचा नफा कमी होतो आहे. संस्थेचे एक कर्जदार व्यक्ती 'क्ष' यांचे रक्कम रु. 1,00,000/- चे संपूर्ण कर्ज थकीत आहे. सदरील कर्जदार व्यक्ती 'क्ष' हे संस्थेच्या हितसंबंधातील असल्याने संस्थेने त्यांचेकडून कर्ज रकमेच्या वसुलीसाठी रक्कम रु. 10,000/- चा धनादेश संस्थेत जमा घेऊन त्याचा कर्ज खात्यास जमाखर्च केलेला आहे. सदरचा जमा धनादेश न वटवता फक्त संस्थेत जमा घेऊन कर्ज खात्यास जमाखर्च केलेला आहे. त्यामुळे सदरील कर्ज कमी होऊन अनुत्पादक जिंदगी वर्गवारीतून बाहेर येऊन नियमित झाले आहे. संस्थेची थकबाकी आणि पर्यायाने अनुत्पादक जिंदगी काही प्रमाणात कमी झाली आहे. परिणामी तरतूदही कमी करावी लागणार आहे. कर्ज रक्कम वसुलीतून मुद्दल व व्याज दोन्ही जमा झाल्यामुळे संस्थेचे उत्पन्नही वाढणार आहे. नफा वाढणार आहे.

तदनंतर संस्था कर्जदार व्यक्ती 'क्ष' यांचा फक्त कर्ज वसुली दाखविण्यासाठी संस्थेत जमा असणारा धनादेश न वटल्याने त्यांचा कर्ज खात्यास केलेला वसुलीचा व्यवहार उलटवून घ्यावा लागणार आहे.

वरील नमुद व्यवहार पाहता संस्थेची आर्थिक व सांपत्तिक परिस्थिती बदलली आहेत. संस्थेच्या दक्षता प्रमाणकांवर परिणाम होऊन संस्थेची महत्त्वाची दक्षता प्रमाणके प्रभावित होणार आहेत. आणि अर्थातच संस्थेची आर्थिक पत्रके व दक्षता प्रमाणके संस्थेची सत्य व रास्त परिस्थिती दर्शविणार नाहीत.

विंडो ड्रेसिंगचे तात्पुरत्या स्वरुपातील कागदोपत्री बनावट व्यवहार हे साधारणतः दिनांक 15 मार्च ते 15 एप्रिल या कालावधीचे असतात. दिनांक 31 मार्च अखेरील आर्थिक पत्रके तयार करताना अनेक प्रकारची दक्षता प्रमाणके जुळविणे आवश्यक असते. अर्थातच ही सर्व अनेक प्रकारची दक्षता प्रमाणके ही वर्षभरातील संस्थेच्या योग्य पध्दतीने केलेल्या कामकाजातून व व्यवहारातून जुळविणे अथवा राखणे आवश्यक आहे. वर्षभर दक्षता प्रमाणके राखणे ही काळजी घेणे आवश्यक आहे. परंतू काही वेळेस वर्षभर दक्षता प्रमाणके राखण्यात अपयश येते, अशा वेळेस लेखापरीक्षणात त्रुटी निदर्शनास येऊ नये म्हणून विंडो ड्रेसिंग हा प्रकार केला जातो.

विंडो ड्रेसिंग या प्रकारात बहुतांश कर्ज व्यवहार व ठेव व्यवहार मोठ्या प्रमाणात केले जातात. काही वेळेस संस्थेतीलच पैसे वापरुन फक्त कागदोपत्री व्यवहार केले जातात व काही दिवसांतच हे व्यवहार उलटवून घेतले जातात. या प्रकारत पैसा न फिरता फक्त कागदावर व्यवहार नोंदविले जातात. काही वेळेस विंडो ड्रेसिंगचे व्यवहार करण्यासाठी संस्थेबाहेरील हितसंबंध असणा-या व्यक्तींची नावे वापरली जातात तर काही वेळेस संस्थेबाहेरील हितसंबंध असणा-या व्यक्तींचे पैसे तात्पुरत्या कालावधीसाठी वापरले जातात. काही दिवसांतच हे व्यवहार उलटवून घेतले जातात. विंडो ड्रेसिंग या प्रकाराने कर्ज व्यवहार व ठेव व्यवहारांबरोबरच वर नमुद केल्याप्रमाणे इतर अनेक प्रकारचे व्यवहार केले जातात.

- **विंडो ड्रेसिंगचे उद्देश / हेतु** :-

1. नफ्याचे प्रमाण जास्त दाखवून व्यवस्थापकीय सदस्यांना जास्त मोबदला मिळविता येतो.
2. भाग विक्रीच्या वेळी अधिकाधिक भागधारकांना, गुंतवणुकदारांना, लोकांना आकर्षित करुन घेण्यासाठी विंडो ड्रेसिंग केले जाते.
3. बँका व इतर वित्तीय संस्थांकडून जादा कर्जे मिळविण्यासाठी संस्थेची आर्थिक स्थिती उत्तम आहे हे दर्शविले जाते.
4. संस्थेचे दुस-या संस्थेत विलीनीकरण करताना संस्थेला नावलौकिकाचा मोबदला जादा मिळावा म्हणुन संस्थेची आर्थिक स्थिती आहे त्यापेक्षा उत्तम दर्शविली जाते.

- **विंडो ड्रेसिंगचे परिणाम** :-

1. **सत्य व वास्तव परिस्थिती दाखवली जात नाही** (No True & Fair View) :- संस्थेची आर्थिक पत्रके अथवा हिशोबपत्रके हे संस्थेची सत्य व वास्तव परिस्थिती दाखवत नाही.
2. **भागधारकांचा अधिक तोटा** (Loss to Shareholder) :- विंडो ड्रेसिंगमुळे सर्वात जास्त तोटा हा भागधारकांचा होतो. संस्थेच्या भागधारकांना संस्थेचे, भागांचे, गुंतवणुकीचे खरे चित्र दिसत नाही.
3. **कागदोपत्री प्रगती** (Paper Prosperity) :- विंडो ड्रेसिंगमुळे फक्त कागदोपत्री संस्थेची प्रगती झालेली दिसुन येते. प्रत्यक्षात मात्र संस्थेची परिस्थिती चांगली नसते.
4. **नफा काढून घेतला जातो** (Withdrawal of Profit) :- व्यवस्थापक मंडळ किंवा संचालक मंडळ संस्थेचा झालेला नफा संस्थेतून काढून घेऊन वाटून घेतात व प्रत्यक्ष नफा कमी दाखवला जातो.
5. **कायद्याचे पालन केले जात नाही** (Against the Law) :- विंडो ड्रेसिंग हे कायद्याचे उल्लंघन करुन केले जाते.

निष्कर्ष :

विंडो ड्रेसिंग हा प्रकार मुळातच कायद्याचे उल्लंघन करुन केला जातो. विंडो ड्रेसिंग करुन संस्था संस्था सभासदांची, लेखापरीक्षकांची, शासनाची तसेच समाजाची दिशाभुल करतात. संस्थेचे भासमय चित्र निर्माण करतात. विंडो ड्रेसिंग हा प्रकार संस्था सभासदांसाठी अतिशय घातक असुन संस्थांसाठीही तेवढाच घातक आहे. यामुळे संस्थांची वास्तव, रास्त व सत्य परिस्थिती समोर येत नाही. आणि त्यामुळे संस्थांचे स्वास्थ अधिकाधिक बिघडत जाते. आणि संस्था बंद पडण्याकडे वाटचाल सुरु होते.

सध्या समाजात अनेक सहकारी संस्था बंद पडण्याचे प्रमाण अतिशय वेगाने वाढत आहे. त्यामागील अनेक कारणांपैकी विंडो ड्रेसिंग हे एक प्रमुख कारण आहे. त्यामुळे विंडो ड्रेसिंगवर प्रतिबंध घालणे अतिशय आवश्यक आहे.

संदर्भ :

1. महाराष्ट्र सहकारी संस्था अधिनियम 1960 व नियम 1961 (सन 2013 चा महाराष्ट्र अधिनियम क्र. 31 अन्वये सुधारित) लेखक ॲडव्होकेट ए.के.गुप्ते

2. महाराष्ट्र शासनाचे Co-operative Audit Manual (Revised Edition 2019)

Publisher : Commissioner for Co-operation & Registrar of Co-operative Societies, Maharashtra State, Pune.